No. ४२८८ - घ

Title मीमांसावार्त्तिकटीकान्याय-

Author -सुधा द्वितीयाध्याय

Extent ८३ Age

Subject पू. मीमांसा . अपूर्ण

नं० ४२८८-घ

मीमांसावार्त्तिकटीकान्यायसुधाद्वितीयाध्यायः

(अपूर्णः)

पत्राणि-८२ नं० ४२८८-घ

W2 8 ___ 0 ___ E ___ 86 ___ MISSING

नं० ४२८८-घ

मीमांसावार्त्तिकटीकान्यायसुधा द्वितीयाध्याय:

(अपूर्ण:)

पत्राणि ८२
१५८ (७६ पत्राणि अनुपलब्धानि)

(मीमांसाशास्त्रम्)

गेऽपिसोमवाक्येयैंद्रवायवादियागेउत्पन्नाविधीयतइतिताद्येंद्रवायवविधेराशंकिष्यमाणत्वात्पक्षद्वयमाहतत्रैवेति।नतुपशु
शब्देनहृदयाद्यनुवादोदेवतान्वयायार्थवार्थवान्सोमशब्देनतुरसानुवादोनर्थकइत्याशंक्याहलक्षितेनतत्त्वेनाद्यायागनामधे
यत्वेनोपयोगमाहतत्रतस्येति।इंद्रेरूढत्वाद्याग[illegible]नामत्वेनाप्यत्तासमानमप्यानर्थक्यपरिहारार्थंनामधेयंभवतीतिद्विप्र
त्ययार्थः।नामांतरसंज्ञावान्नैमानर्थक्यमाशंकतेनन्विति।नन्वेवंयज्ञःपंचविधोग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचातुर्मास्यानिपशुःसो
मइत्यादौसोमशब्देनापिव्यवहारान्नानर्थक्यमितिपरिहरतियदीति।नत्वेवंसतिसमस्तवाक्यानुवादोनर्थकःस्यादित्याशंक्याह
समस्वेति।यत्पौर्णमासीवाक्येप्रयोगवाक्यगतसंख्योपजननंप्रयोजनमुक्तंतदेवात्रापीत्यर्थः।सोमशब्दस्यानुवादत्वमुक्तमुपसं
हरतितस्मादिति।नत्वैंद्रवायवादिवाक्येष्विंद्रादेवतान्वयाद्यागकल्पनोपपन्नेःक्रयादिवाक्येत्वसोमरसावगतेःसोमवाक्य
पूर्वपक्षसंभवेऽपिहृदयादिवाक्येषुदेवताविरहाद्यागकल्पनानुपपत्तेःहृदयादेश्चपशुप्रकृतिकत्वस्यानुगतानवगतेःपशुवा
क्येपूर्वपक्षोनसंभवतीत्याशंकतेनन्वेविति।पशुशब्देनहृदयाद्यनुवादतांवक्तुपपादयतिउच्यतइति।यद्यत्वेवक्ष्यमाणोदृष्टांतः
उत्तरार्धंव्याचष्टेहृदयादीति।इतिनत्वेवमैंद्रयागानुवादोनसंभवतीत्याशंक्याहनत्वेवमिति।आलंभानुवादेनहिपूर्वपक्षोनयागा

नुवादेनेत्याशयः॥ यागानुवादमपि विशेषोपपादयति। अथवेति पशुसान्नाय्ययोः पशुप्रत्तवत्त्वसाम्येन द्रव्यसारूप्यात्पशुया
गस्याद्ये सान्नाय्ययागविकारत्वाभिधानान्नैवं न्यायेन हृदयाद्यवदानस्य द्रव्यसारूप्यात्सान्नाय्यावदानधर्मा इति कल्प्यावग
तेः सान्नाय्यावदानस्य च यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वेनाप्यापितथा वावसायाहृदयादीनां संस्कार्यत्वाद्यथावदुपपत्त्या इति क
फलत्वमसत्वद्यागात्त्वयप्रतीतेः अपत्य वदानं यागकल्पनात्पशुवाक्ये यागसमुदायानुवादोपपत्तिरित्यर्थः परमतत्वद्योत
नायोक्ष्यमाणशब्दः यत्र सोमवाक्ये प्रत्यक्षयजिसद्भावान्नैन्द्रवायवादिवाक्येषु तत्कल्पनायुक्तेति दूषणं तद्विहोत्रयज्ञाथा
नुमानिकत्वाविशेषान्नाशंक्यमित्याह साधारणश्चेति। दश हृत्वातीति यहग्रहणसमुच्चयदर्शनान्नस्यचयागार्थत्वाद्यागसमुच्च
यप्रतीतेर्दशमो गृह्यते तृतीये हूयते इति चद्वयोरपि क्रमदर्शनाद्यागैक्ये चदध्यादिवद्देवताविकल्पापत्तेः क्रमसमुच्चययानु
पपत्तिप्रसंगाद्यागभेदार्थमपि ऐन्द्रवायवादिवाक्यानामेव यागविधित्वाश्रयणीयेत्याभिधानार्थमपि चेति साधंद्यावष्टे सोमे
ति। एतदेव संस्कारेणेत्येनेति द्येनेति सम्बेरवादिरादिवैषम्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्न दृष्टांतेनोपपादयति पश्येति। नन्वनेदपत्ते पिय ११
हं वा गृहीत्वावमसंवोन्नीयसोमपाकुर्यादिति प्रत्येकं ज्योतिः शब्दवाच्यसोमयागनिमित्तज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्वात्तत्ये

रस्क२

कं फलान्वयेन यागविकल्पापत्तेः क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिरित्याशंक्य समुदायानुवादवलात्समुदितानां फला
न्वयावगत्यभिधानार्थमथशुनरित्यादिना व्याचष्टे मम त्विति पशौ क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्त्यासंख्याशयमाह पशावपी
ति। एतदेव विवृणोति नहीति। नतु हृदयादिसमुच्चयेपि लोहितं निरस्यतीत्यादिवाक्यांतरवशेन केषांचित्पश्वयवानाम
पनयात्र सर्वेण पशुनेष्टं स्यादित्याशंक्याह यन्मात्रमिति किंचिदपनयनेपि वाङ्गल्यात्साम स्याद्व्यवहारोपपत्तिरित्याशयः।
नत्वेवं सत्यनिषिद्धेन हृदयाद्येकादशावदानातिरिक्तेनापि यागापत्तेः एकादशत्वएव हृदयादिस्विष्टोवदेयमिति दशमाधि
करणसिद्धांतो विरुध्येतेत्याशंक्याह स्तनीति। न्यायात्सर्वप्राप्तावप्येकादशवैपशोरवदानानीत्यस्यानर्थप्रयोजनत्वाद्वद
यवांतरपरिसंख्यार्थत्वाभ्युपगमेन तत्र त्यः सिद्धांत इत्याशयः समुच्चयांशेन तूक्तवादकत्वादिहलिंगत्वेनोपन्यासः नतु सोमस्या
पिदर्शपूर्णेष्टिपर्वणोवद्भदकाभिषुतस्य प्रादेशमात्रेण पात्रेण समसत्वस्यग्रहीतुमशक्यत्वात्सोमयागेक्येपि समसत्वेसोमसा
धनेकत्वादेवक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरित्याशंक्याह सोमेत्विति उत्पत्तिवाक्ये सोमस्य समसत्वस्याचोदनात्तावात्पशुवैषम्यं वा
च्यक्तो लिमतमित्याशयः तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारलाष्यंच्याचष्टे तस्मादिति स्रुवेवोदनेत्येकवचनप्रयोगेपि [illegible] सोमयो

78

रितिसप्तमीद्विवचनेनोदाहरणद्वयपरिग्रहात्कर्मणोश्चोदनेइति द्विवचनांतेन व्याख्यायमुक्तकर्मचोदनाशंकानिरास
र्थं प्रकारवाचि विधानशब्दप्रयोगेण विशिष्टचोदनात्वमुक्तं तत्स्पष्टत्वादव्याख्याय पूर्वं द्रव्यसंयोगादित्येवं द्रव्यसंयोगलक्ष
णहेतुव्याख्यानार्थमुक्तं तइत्यादिलाघवस्यतात्पर्यं व्याचष्टे नानीति। आकं व्याचष्टे यदिहीति। एवं विद्वानित्येवंशब्देनप्रकृत
शेषरूपपरामृर्शादशेषरूपप्रत्यारिज्ञानेति हितेविद्धद्वयेनैवंशब्दस्यायुज्यनत्वयाधागरूपापरामर्शकत्वेतुद्रव्यस
योगमात्रमनेनैवताघेणोक्तमितिश्चयितुं यदि वेत्युक्तं नापशुविकारस्येद्ददयादेर्लक्षणया पशुशब्देनाभिधानात्सोमविकार
स्यचरमस्यसोमशब्देनाभिधानात्पूर्वं द्रव्यसंयोगोस्तीत्याशंकानिरासार्थं वेनप्रकरणेत्यनर्थको द्रव्यसंयोगइतिस्त्राव
यवस्यपशुसोमारव्यद्रव्ययागेसंयोजयतीति कृतपत्न्याद्रव्यसंयोगशब्दोक्तः पशुशब्दः सोमशब्दश्चप्रक्रियतइति कृतपत्न्या
प्रकृतेइद्दयादौरसेवक्तुरव्यार्थत्यागापत्तेर्नप्रवृत्तत इत्येवं व्याख्यानार्थं नवित्याशंकानाघ्यनावद्याचष्टे। तत्रेति। नेनतदित्या
दिलाघवं व्याख्याव्याचष्टे तमेति। किं लक्षणाश्रयणे कारणं यदिहनाम्नीत्यपेक्षायामाह विस्पष्टे हीति। मैत्रावारुणोशंनीतिवत्य ७८
रशब्दसामानाधिकरण्याभावेपिगायाघोषइत्यादौ लक्षणं विनापदांतरान्वयासंभवेलक्षणादर्शनादनथ्याससत्वेर

स्थमर्व्वार्हैमुपांशुयाजाघारा ग्निहोत्राधिकरणसिद्धांतोपक्रम ३

यो॰

युक्तं। न च त्याग्निशिष्टरसहृदयाद्यवस्न्धयोर्यागैर्लताख्याणि विधेययोगात् यस्तु शब्दस्यैव प्रकृत हृदयाद्य निवेशे देवता वि
धिपरत्वात्कोऽङ्ग्यविध्युयोगेनानर्थक्यापत्तेरस्यान्यथासंभवइत्याशंक्याह। शंक्यं हीति। यागांतरविध्यभ्युपगमान्नैकोपि दे
षइत्याशयः। उपर्व्वयोः कर्मणोरिति सिद्धांतोपक्रमः। लाघ्युक्तकर्मांतरशद्ववदभ्युपेत्यवादत्वेन व्याख्यातं। नाणन्नस्मादित्युपसं
हारस्ता ध्यांतदनुसारितया व्याचष्टे। तेनेति। नहि तथ्युगुणार्थेनेति। शब्दावयवं प्रकृते तथ्यागेष्वनर्थकोऽङ्ग्यसंयोग इत्येवमर्थाद्य
न्तः सर्वावयवसहितमाशंकोत्तरत्वेन व्याख्यातं। अथेद्दमपर्वशब्दमुपांशुयाजाघारा ग्निहोत्राधिकरणसिद्धांतोपक्रम ३) त्या
शंक्यं ता ध्यमनुत्याग्निशिष्टरसावरुद्धेया गेष्वदेयतया लताविध्याशंकानुपपत्तेर्युक्तमाशंक्य प्रदेयप्रकृतित्वेन लताविध्याशं
कार्थतया व्याचष्टे। कस्मादिति। लाघ्या नारुढ पशुग्रहणेन सिद्धांतेद्वयोरपि प्रदेयप्रकृतित्वेन विधिः स्वविंतः। नसेति। लाघ्यमध्यस्थती
केनोत्तरतयावतारयति। तत्राहेति। प्रदेयप्रकृतित्वेनापि विधेयोनाशंकितेः गृह्णाति वा क्वेषण्यावधारणा गृह्णाती तिशाकरणि
कत्वाक्यातरालोचनेन धारायहणयोश्च द्रवद्रव्यश्रुतीनावपि स्वारसाविकद्रव्यस्यैवयुक्तः स्यादकादेरपि धाराग्रहणोपपत्तेर्विका
रद्रव्यानवगमेन सोममिति श्रुणोतीत्यादिवाक्यालोचनाद्विकारद्रव्यावगमाभ्युपगमेऽप्रकृतिद्रव्यस्याथवगमेन प्रकृत्यम

पेक्षणात्वदेयत्तयैवविधेयत्वंशंकनीयमित्याशयश्रौतरसावरुद्धेज्यागेषुवाक्येनलक्षनाविधत्वउपपत्यतिधानार्थत्वेनत्वा
मांक्षाविरुध्यास्तुखद्यतिवाक्येषुहृदयादिविकारइत्यप्रतीतेश्चत्वङ्क्तिश्चेनपशुविध्याशंकापरिहारौकस्मान्नोपपद्यत्स्नाविति
शंका निरासपूर्वकंध्याश्वेष्टेपशुश्चाविदिति। नतुतद्धितश्रुत्यातुपानेवानरसस्थलतातोवलीयुक्षंप्रतम्तप्रकरणलत्पत्व
79 द्दौर्वल्यमित्याशंकतेकथंतुनरिति। साष्यदेवतेतिसन्निहितविशेषवाचिसर्वनामास्यशब्दार्थेतद्धितस्यतेश्श्रौतत्वमाहतु
स्यतइति। नतुउपात्तस्यइज्यविशेषस्यदेवतात्वयोनसंलवतीत्याशंक्याहअधिकारेणेति। सन्निहितत्वोपलक्षितत्वस्यइज्यावि
शेषस्यतद्धितश्रुत्यादेवतात्वयेक्षतेकस्येतिनिर्धारणापेक्षायांप्रकरणान्निर्धार्यतइत्यर्थः। ततश्चतद्धितनिर्देशश्रुत्यातिथुर
धिकरणलाघवव्याख्यावेलायांदेवतासंगतिःश्रुत्यातद्धितोनात्पत्तीयतेइत्यादिवार्त्तिकेनोपपादयिष्यामइत्याहगुणश्चेति।
वैश्वदेवाधिकरणश्रुत्यादितोनान्यतत्रशिष्टवलातिधानार्थत्वेतज्ज्ञाप्यमितिस्ववयितुंयुक्तंतरमाहकिंचेति। दुर्वलतरत्व ७९
स्थवनार्थप्रकृतापेक्षत्वंवाक्यांतरस्यविशेषणं। ततायाश्चदौर्वल्यादिसावरुद्धेषुयागेषुविधातुमशक्यत्वेसतिनकेवलंप्रक
त विप्रत्यभिज्ञानानुवादायोगायागस्यविधेयत्वापत्तेःपुनर्विधानलक्षणादस्यासाद्भेदःकिंतुगुणादपीत्याहततश्चेति।

व्याख्यातं तावद्दूषयितुमारंभते शक्नोतीति प्रकृते प्रयोगे पुरसावरोधात्तद्देयतयालता विध्याद्ययोगेपि व्रीहिवत्तद्देयप्रकृतितया

विध्यनुपपत्तेः शक्यपरिहारं तावद्यो न्यूनं दूषणमित्याशयः नवैष्टाकपालादिशब्दानां संस्कृततद्धितांतत्वान्नेपुरोडाशेक्रमंद्र

व्रासर्प्यतमपश्यन्नित्याग्नेयवाक्यशेषाच्चाष्टाकपालशब्दस्य पुरोडाश विषयत्वावगमाद्विकारद्रव्यप्रतीतेः प्रकृत्यपे

क्षायां युक्ताः प्रकृतित्वेन व्रीहिविधिः ऐन्द्रवायवादिवाक्ये पुरोधारावाक्याद्द्रव्यद्रव्यावगमेपि विकारद्रव्यत्वानवगतेरलिव

वादिवाक्यालोचनेनपि प्रकृतिद्रव्यस्याथवगतेर्न लतायाः प्रकृतित्वेन विधिर्युक्त इत्याशयेनाष्टह्वतिकृत इति। विकारद्रव्यत्वा

त्वावेपि पिधानादिवत्कपालसंस्कारार्थत्वोपपत्तेर्वाक्यशेषस्थस्य विकृतावपांशुयष्टव्य इत्यादिवदूर्जोवरुध्या इत्यादिवद्व्यक्तिमात्रो

पयुक्तस्य विध्युद्देशापेक्षितार्थसमर्पकत्वायोगादश्वशफमात्रः पुरोडाशो भवतीत्यादिविध्यंतरालोचनाच्च पुरोडाशप्रती

त्या विध्युद्देशपर्यवसानोपपत्तेर्नोक्तदृष्टयुक्तस्य रात्रिसत्रवत्परार्थत्वा विधिकल्पनानुपपत्तेरष्टाकपालादौ प्रकरणानालोचने

प्रकृतिविकारद्रव्ययोर्द्वयोरप्युपस्थिते सदा लोचने चद्वयोरप्युपस्थिते किं प्रकृतिको सावित्यनपेक्षायामपि किं पुरोडाशप्रकृतिभू

ताव्रीहयस्तन्निष्पन्नो व्यापारयितव्याः किं वानो वासो जाघनीवद्द्रव्याकारयंतिनिष्पन्नं व्रीहिमयपुरोडाशस्वरूपमात्रं व्यापारयि

तद्यामित्यपेक्षायां निर्वापावघाततेषणसंयवनपिंडकरणादिनिष्पादकविधिदर्शनेन प्रयोगकाले निष्पादनावगम
दसंभवेपि निष्पादकविध्यनालोचनेवापर्णमयीजुहूर्भवतीत्यादिवत्सक्कृतिद्रव्यविधानेपि यथाकथंचिद्विशिष्टद्रव्यला
भेनापि प्रयोगोपपत्तेः प्रयोगकाले निष्पादनानान्तेपापत्तेर्यथाव्रीहीणामवधाने सक्तुवद्संस्कार्यत्वापत्ते निर्वापादिविधीनां
आरादुपकारित्वप्रसंगाद्यागांगत्वेनैव विहितेषु व्रीहिषु योग्यतया पुरोडाशप्रकृतित्वेनाविरोधोपपत्तौ विरोधापादकस्याज्ञा
80 यागसाधनत्वांगीकरणानौचित्यात्सक्कृतितावसीयते तथा सोमेपीत्याशयेनोत्तरमाह यद्येवेति श्लोकं व्याचष्टे विधीय
मानं हीति। लता विशिष्टयागविधिपक्षेपि वाक्यभेदेन लताया स्वरूपनाशात्प्रदेयप्रकृतित्वेनैव यागांगता उक्तेत्याह अपि वेति।
रसलतयोश्च विरोधाभ्युपगमे रसस्योत्पत्तिशिष्टत्वपक्षे लताया दौर्बल्यान्नदानुग्रहेपि न प्रदेयत्वे सदपेक्षितप्रकृतित्वांगीकर
णेन विरोधः शक्यपरिहारः लतायास्तूत्पत्तिशिष्टत्वपक्षे उपपरिहार इत्याह। अपि वेति। श्लोकं व्याचष्टे रसस्येति। का तर्हि
द्रवाद्यवादिक्षितया देर्लोप्यस्य [illegible] गतिरित्यपेक्षायां उत्पत्तिशिष्टरसावरोधात्प्रदेयत्वेन लताविधाशंकानुपपत्तेः प्रदेयप्र ८०
कृतित्वाशंकायाश्च निराकर्तुमशक्यत्वादुपेक्षणीयत्वं वक्तुमाह तस्मादिति। पशुसोमारब्धयागगणस्य प्रदेयप्रकृति

वेन विधिरित्याशंकानोद्धारनीयैर्वाक्यैस्तन्निरासार्थत्वं न हीति सूत्रावयवस्यापेक्षणीयत्वसूचनायाऽनुवादैर्वोत्तरसू-
त्रं पक्षोक्तं तथ्यमिति त्वपि पूर्वोक्तैरवयवदोषेण सकलसूत्रापेक्षितां प्रसज्यमानां निराकर्तुं समुदायेनोक्तेन गुणविधित्वाशंका-
याम निरस्तायां कथं कर्मविधित्वसिद्धान्तसिद्धिरित्याशंक्य पशावित्युक्तं। आशास्ते कर्मण्यनेकगुणविध्ययोगाद्देवतत्त्वाशं-
कानां निष्टतीत्याशयः॥४॥ सोमे कथं सिद्धान्तसिद्धिरित्यपेक्षायामुत्तरसूत्रेण स्तुत्यादिवाक्यानां कर्मविधित्वनिरासादिति सो-
मेत्वित्यनेनोक्तमिति योज्यं। समुदायानुवादत्वमात्रं निराकृतमिति सुगमं॥४॥ पा०४। एवं उत्तरसूत्रराध्यकृतो हियोरथवुद्धिस्त्व-
कारि चापत्तेः॥४॥ पूर्वापरितो वेणोत्पत्तिशिष्टरसावरोधान्नैन्द्रवायवादिवाक्यविहितेऽयागेऽलता विधानं शंक्येति पूर्वसूत्राव-
यवोक्तानुपपत्तिं चकारेणोत्पत्तिशिष्टरसावरोधेपि तत्सूक्तेति त्वेन लताविधिसंभवरूपनिराकरणहेतुसूत्रं वक्तव्यं पूर्वमुत्तरत्र सूत्रे-
णैन्द्रवायवादिवाक्यानां कर्मविधायित्वाशंकानन्तरसंगत्योत्पत्तिशिष्टे त्वेवं निराकृतैन्द्रवायवादिवाक्यानां कर्मविधित्वाभावल-
क्षणयैवोपपत्त्या सोमवाक्यस्य कर्मविधित्वं निर्णेतव्यमिति प्रत्यासत्तिरमाह अथवेति निराकार्योपपत्त्युपन्यासस्यापि मंदप्रयोज-
नत्वेनेहाप्यपरितोषात्स्वयमन्यथा सूत्रं व्याख्यामारभते सर्वेति॥५॥ सोमवाक्योदाहरणे सूत्रस्य पूर्वपक्षोक्त्यशक्तिमाशंकते

न्यायेन६

कथं उन्नयेदिति । श्रुतात्यवद्यतिवाक्योदाहरणांगीकारेणेन पूर्वपक्षे पूर्वं संयोजयितुं संदेहस्वरूपं तावदाह यत इति ॥
योजयति किमिति । पशुसोमवाक्ययोरुत्पत्तिचोदनावेसु तिप्रकरणपेक्षो श्रुतात्यवद्यतिवाक्ये रसहृदयादिद्रव्य
संयोगो विधीयमानो नयागांगत्वं प्रतिपद्येतेति मध्यावयवेत्याख्यातेऽवदानग्रहणयोः पशुसोमसंस्कारार्थत्वेनाविरो
धमाशंक्यस्वरूपनाशकत्वात्संस्कारार्थत्वायोगालिधानार्थत्वेननहीति मध्यावयवव्याख्याया यदेयप्रकृतित्वेनाविरोध
शंकानिरासार्थतयातद्योत्पत्तिवाक्येऽपदेयत्वेन श्रुतत्वं रसहृदयादेः प्रकृतित्वलक्षणगुणार्थेन पशुसोमयोः संस्का
रवाक्यैरेव सोमं क्रीणातीत्यादिवाक्यैः कोऽनेनु सिद्धतया विध्ययोगात्सृतेरन्त सहृदयादेः प्रकृतित्वेन पशुसोम
द्वयसंयोगो नर्थक इति व्याख्यांतरे अथवेत्यनेन कृते मम वित्यनेन पूर्वपक्षेऽर्थवत्त्वोक्तः । पूर्वपक्षसूत्रार्थमुपसंहरतीत
स्मादिति ॥ ॥अवदानसंस्काराः ॥ पूर्वसूत्रसमर्थनार्थं श्रुतात्यवद्यतिवाक्यानां कर्मविधित्वपूर्वपक्षकारणे प्रधिक
रणत्रयस्थसमुदायानुवादत्वार्थत्वेन पशुसोमवाक्ययोः समुदायानुवादत्वं पूर्वपक्षस्थैर्वविवक्षितत्वान्निष्टनार्थत्वेन उ ८१
शब्दस्थानेवशब्दं व्याचष्टे नैवेति । पशुसोमवाक्यद्वयोराख्यातशब्दयोः समुदायानुवादत्वनिरासे साध्ये वद्यतिश्रुता

पं २ हा२

गा

तिपराणां प्रत्ययानां यागचोदकत्वस्य साक्षादसंभवात् सर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतोश्च शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वादित्यस्यानि
र्गुणाख्यातकृतिविषयत्वेनेहालाभान्नत्त्वाधिकरणसिद्धान्तहेतोरप्रकृतत्वादित्यस्य सर्वाधिकरणेपि प्रकृतकर्मसङ्ग
त्वे निर्गुणप्रकृतावपि पौर्णमासीवत् समुदायानुवादापत्तेरपेक्षितत्वेनानुपपत्तेस्यान्वापि अनुषंगं करोति चोदनावेति। अप्रकृ
तस्योपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं सूत्रं योजयति कथमिति संस्कारविधिष्वपि यागकल्पनं पूर्वपक्षोक्तं निराकर्तुमारभते। तन्मात्रे
ति। ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु तावत् सोमेन यजेतेति कृतयागप्रत्यभिज्ञानात् कल्पनानुपपत्तिमाह एवं हीति। लाघवमप्यनेन व्याख्या
तं भवति। यागानुमानात् आग्नेयादिवाक्यवत् स्वार्थपर्यवसानं पूर्वपक्षोक्तमनुलाघवं पूर्वपरिहरति। उक्तमिति। अतोत्र नियोगा
परपर्यायविधिविषयस्य तदंग्यापारत्वात्तद्वाक्यस्य संगतार्थत्वं पर्यवसानमस्तीत्यर्थः। तद्द्वारेण वाक्यान्तरसंगतिरुक्तेति
वाच्यं। सोक्तं यावत् आग्नेय इति। समाप्यते शब्देन संगतिशब्दस्य समाप्त्यर्थत्वं व्याख्यातं। ननु ग्रहणतावन्नालेपि यागं विना
देवतात्वस्यासिद्धेः कथं वाक्यसमाप्तिरित्याशंक्याह इदं त्विति। स्वकार्यानुगमत्वनिबंधनत्वेनासमाप्ते विधिविषयत्वात् समाप्त्याद्वि
नाख्ये कार्ये विधिवाक्यस्यानुगमत्वसिद्धेः सापेक्षत्वेपि समाप्त्युपपत्तिरित्याशयः। सापेक्षत्वनिबंधनया वसमाप्त्या वाक्यान्तरानन्वये

नकस्यविद्वाक्यस्यवाक्यांतरान्वयःस्यादितिदर्शयितुमाह सर्वमेवहीति समाप्यारिप्सानस्यभक्तोपयोगंदर्शयन्वाक्यां
तरान्वयार्थत्वेनसंगतिशंकृद्याचष्टे तेनेति नन्व सापेक्षस्यापिवाक्यांतरान्वयेसत्यामेयादिवाक्यस्यापिकस्मान्नस्यादित्याशंक्य
विधिविषयालाभादित्याह आग्नेयइति सर्वपक्षस्वचस्तुचोदनाशब्दस्य चिंतयागाउमानात्स्यागपर्यवसानंपरिहृत्यावदानग्रहण
योःपशुसोमस्वरूपनाशकत्वेनोत्पन्नविशिष्टस्य पशुसोमद्रव्यस्यसंस्काररूपलक्षणगुणार्थेनविध्यायोगात्प्रकरणेविधीयमानो
हृदयादिरससंयुक्तोवदानग्रहणाख्यःपदार्थोनर्थकःस्यादितिप्रकरणेहीत्यादिसूत्रावयवोक्तंसिद्धांतदूषणमनुलाषणाह
त्वंपरिहरति अथेति सूत्रोक्तस्यदोषस्यसूत्रेणापरिहारेकृतेःसूत्रेषुस्यहृदयस्यावापतेश्चोदयतेःप्रेरणेस्मरणेनउदिसमानार्थत्वा
न्नुदेश्चापनयनार्थत्वेनार्थप्रयोगाच्चोदकशब्दस्यबाधकत्वाच्चित्वमंगीकृत्यावदानग्रहणपदार्थाःसंस्कारत्वात्पशुसोमयोरवा
धकाइत्येवमस्मिन्परिहारेसूत्रेयोज्यांविशसनाभिषवादिनापशुसोमयोर्विनाशात्साधनत्वासंभवाशंकाद्वारशब्देननिरस्ता॥
प्रदेयप्रकृतित्वेनैवपशुसोमयोःसाधनतेत्याशयःश्लोकस्याचष्टे यदीति नन्व नहिद्रव्यकथंसाभावादतिदेशोत्रकल्प्यतइति ८२
संख्याधिकरणवार्तिकेद्रष्टव्येतिकर्तव्यताकांक्षायानिराकरिष्यमाणत्वान्नपशुसोमयोरितिकर्तव्यतान्वयःसंभवति

त्याशंक्याह पशुश्चेति । संख्याधिकरणपूर्वपक्षे सप्तदशानां पशूनामेकसाधनत्वेन प्रत्येकं साधनत्वाभावादिति कर्तव्यता
नाकांक्षत्वेपीह साधनत्वसद्भावाद्युक्तेति कर्तव्यतानाकांक्षेत्याशयः । संस्कारवाक्ये स्यादेव पशुसोमयोः प्रकृदेयप्रकृतित्वे
न प्राप्तपपत्तेश्च प्रकृतित्वलक्षणगुणार्थेन विध्ययोगात्प्रकृते हृदयादौ रसेन पशुसोमद्रव्यसंयोगोनर्थकः स्यादित्येवमर्थी
गीकरणेन प्रकरणेहीत्याद्युक्तावयवोक्तं दूषणमतुलाघवपूर्वं परिहरति यद्वेति । उत्पत्तिशिष्टविरोधोत्तरस्यापि सो
त्तापि शङ्के नोक्ता । पशुसोमयोरविनियोगे कथं पाकरणादिवाक्यानां मन्त्रहोमादिवाक्यवदारादुपकारिकमेवविधा
यित्वापत्तेर्न पशुसोमात्ते पशक्तिरस्तीत्याशयः । यावद्धृदयादित्ति ९ प्रकृतिद्वयोपेक्षिते छागस्य वपाया मेदसो वह्वीति
मंत्रवर्णेन छागलालाभदन्तर्गतपशुत्वप्राप्तिरुक्ता साध्यमंत्रस्य सूक्तवाक्यादिवद्युत्या विनियुक्तत्वेनात्यन्ताप्राप्तार्थप्रापण
शक्तेर्विनियोजकस्य च लिङ्गस्य सामर्थ्यलक्षणत्वात्तस्य च वाक्यशेषवत्संदिग्धार्थनिर्णायकत्वेनार्थाद्धाकल्पनैकदेश
त्वादित्यवस्थितत्वादयुक्तेत्याह नवेति । कथं तर्हि षष्ठात्ये छागप्राप्यसिधानमित्याशंक्याह पशुश्चेति । अनेन वयथेवपशु
सामान्यमिति वा लिङ्गिकोक्तस्य पूर्वपक्षस्य निरस्तत्वात्संगेनाथवा सान्नास्यं वा नत्वस्तरवद्वादित्यनेनैव न्यायेनेत्यादिवार्त्तिकोक्तं ॥ १२

स्कारार्थतानुमास्यतेत्युक्तआह नचेति। ५

र्वपक्षं निरस्यति नचेति। ननु च साधारण्यायं तवाप्यानुमानिकयागान्तरापगमइति यदुक्तं तदयुक्तमित्याह इष्ये

ति। याव सान्नाय्यावदानप्रकृतिकत्वेन हृदयाद्यवदानानां यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वादिष्येतानि द्यागान्तरमापकृतौ क्वा

सापि सान्नाय्यावदानस्य स्वकरत्वन्न होमविधिनार्थगृहीतत्वेनाविधेयत्वाद्विधेयानि हृदयाद्यवदानानि सन्ति प्रकृतित्वा

९६ नुपपत्तेः संस्कारार्थत्वस्य स्वादानं गत्वेनानतिदेश्यत्वादयुक्तेत्याह नचेति नच तिदेशातावेप्यवदानत्वेन हेतुनायागीय

द्रव्यसंस्कृतीकानतिशणयान्नमस्मैतत्तं प्रयच्छेदिति नयोक्तप्रकृतातिप्रबलत्वप्रत्यभिज्ञानाद्यदि सोमं न विंदेत यदि सो

83 मं बिभत्तयिघेदित्येकवाक्यत्वाद्व्यागद्रव्यार्थत्वविज्ञानं युक्तमिति दृष्टांतवैषम्यमाह स्तीकेति। प्रसंगाद्यस्यान्नपक्षे विशि

ष्टविध्याश्रयणे दोष इत्यादि वार्त्तिकोक्तं सोमवाक्ये विशिष्टविधिगौरवतुल्यत्वं निरस्यति सोम इति। नचैंद्रवायवादिवाक्येषु

यागविध्यत्वादेवतायाग्रहणानवयाद्विशेषणविशेष्यत्वश्रुत्योर्देवताग्रहणयोर्विधेयत्वापत्तेर्वाक्यभेदप्रसंगाद्दा

नातिवत्प्रकृतिलिंगद्योतनार्थश्रद्धातिपरस्त्वयनैंद्रवायवं कुर्यादितिवचनव्यक्त्याश्रयणे विशिष्टयागविधिरवसीयत इ ८३

त्याशंकयाह नचेति। सोमरसमिंद्रवायुदेवत्यं कुर्यादिष्टग्रहेण यादितिविहितेयागसंपाद्यग्रहद्रव्यदेवतावयस्यग्रहणमात्रेणा

सिद्धावपिप्रकरणलभ्ययागान्वयासिद्ध्याद्युपपत्तेर्नवाक्यभेदइत्याशयेनपूर्वसूत्रमुपपादयति कृत इति देवताग्रहणं वे
त्यनेन रूपेण विधेयानेकत्वेऽपिप्रकरणलभ्ययागाख्यक्रियान्तरप्रसादेनदेवताविशिष्टग्रहणविधिसंभवइत्यर्थः ॥ श्लो
कं व्याचष्टे शक्यते हीति । ग्रहैर्जुहोतीति विध्यर्थस्य ग्रहपात्रेण ग्रहणमन्तरेणानिष्पत्तेरर्थप्राप्तग्रहणानुवादसंभवाद्विशि
ष्टविधिगौरवमपिनाशङ्क्येत्यर्थप्राप्त्याभिधानेनोक्तं । समासे त्वनेन देवताद्वयविधिनि भिन्नवाक्यभेदाशंका निरस्ता । या
गान्वयं विना ग्रहणस्य देवतान्वयानुपपत्त्याशंकानिरासार्थं वेन क्रियान्तरप्रसादेनेति व्याख्यानं प्रकरणे तूक्तं । देवताग्रह
णयोर्यागगुणत्वात्परस्परानपेक्षत्वेऽपि यागान्वयद्वारा परस्परान्वयोपपत्तेर्देवताविशिष्टग्रहणविधिसंभवाभिधानार्थं गुणे
त्वुक्तं याद्दशं इत्यसंबद्धमित्येतद्वार्त्तिकोक्तं पक्षान्तरं यागसद्भावात्सोमवाक्ययागविध्यसंभवं परिहर्तुमाह तस्मादिति । सोमवा
क्यस्य यागविधित्वेन गुणत्रयमाह एवं सतीति । समुदायानुवादात्वेऽपि राजसूयवत्सयोगवाक्यस्यैकत्वं सिद्धं ज्योतिष्टोमशब्दस्य
च सोमइत्यकयागवाचित्वाद्दीक्षणीयादिव्यावृत्तिसिद्धेरानर्थक्यमित्याशयः । आद्यसूत्रोक्तायायुक्तेः । सिद्धान्ते तूपपत्तेः सर्वप
त्तेतद्योजितं पशुसोमवाक्ययोः क्रमविधित्वं सिद्धान्ते तूक्तं एवं तिसृष्वप्ययन्सिद्धान्तमुपसंहरति तेनेति तदेव कर्मणोर्व्यासो

ड्यश्च थ्यकादनर्थकं हि स्यादेदोड्घस्तु णीसावाता ॥ पशुविषयायाश्चिंतायाः पर्यवसितत्वं तान्प्रक्रमुपपादयति क्रमेति ॥ क्र
धिकरणेकीदृशीचोद्वविधतीत्यपेक्षायामाह पशोरिति ॥ अग्नीषोमीयंपशुमालभेतेतितद्धितेनाष्टाकपालादिवत्प्रसम्प्रस्थ
पशोर्देवतात्वयात्सदेयत्वलक्षणह विष्ट्वावगतेःसमस्ताद्वदानेपशोरे कहविष्ट्वंसमस्तस्योदितत्वादिति सूत्रेण पूर्वपक्षितेष
84 त्यंगंवाग्रहणवदंगानांपृथक्कल्पनंवादितिसूत्रेण पशुस्वत्वपश्य विशसनेनाशितत्वात्सदेयत्वानुपपत्तेःपृथक्प्रकल्प्य
तेत्यस्यहृदयादिस्योवदानविधानात्तद्धितोक्तायदेवतात्वयस्यसाक्षादसंभवाद्गत्यंग्यवहितविषयत्वावगतेःप्रत्यंगंहविष्ट्वे
नावदानस्य सिद्धांतयिष्यमाणत्वात्सत्येकमंगानांहविष्ट्वविवक्षयोतप्रत्यंगमित्युतशब्दे ... पूर्वनिपात्यांगानांहविष्ट्वमि
द्धेतद्विशेषविंतायांसर्वांगविवक्षयाप्रत्यंगमुतैकस्मादित्याघ्रत्यायोऽयंहृदयंजिह्वावक्षोयकृद्वृक्कौसव्यंदोरुभेपार्श्वेद
क्षिणाश्रोणिर्गुदतृतीयमित्येकादशदैवतान्यवदानानिपरिगणितानि ॥ सोमइतिपरिहारस्यतिज्ञातात्पर्यं ह्यावष्टे ॥ सोमेवि
तिरं इवाद्यायाद्याइतिपरिहारस्तात्पर्यं ह्यावष्टेवा केनेति ॥ ततोद्यकल्पिथ्यंतेत्यध्याहारेणयदिशब्दान्वयःस्वाकाव्यतिरेकवावि ८४
नाउशब्देनप्रकरणस्वचनात्प्रकरणेनअयागसंगतत्वात्सर्वासांसमुच्चयइतिसर्वशब्देनसमुच्चयेसूचितेप्रकरणेनाप्यन्वये

तुल्यार्थत्वाद्विकल्पः कस्मान्न भवतीत्याशंक्यान्योन्यनैरपेक्ष्येणावयवानां वाद्विकल्पानामप्रतिषेधानार्थं युगपदित्युक्तं समु
च्चयः कस्मान्न भवतीत्याशंक्य यद्दध्ना जुहोतीत्यादौ वाक्येनावयवस्यैवोद्यते तत्र तुल्यार्थत्वान्न समुच्चय इत्युक्तं प्रकरणेनाप्य
नूद्ये तुल्यार्थत्वाविशेषमाशंक्य अन्योन्यसापेक्षत्वं तुल्यार्थत्वाभावात्समुच्चयानामन्यार्थं निरपेक्षेणेत्यनेन पृथक्शब्दोक्तं
नैरपेक्ष्यं व्याख्यातं। आद्यश्लोकं व्याचष्टे [illegible]मेति। यदीति। इमाश्च जनरित्यादिना युगपद्देवसंबध्यंत इत्यं तेन सर्वा इति तिष्ठा
कावयवो व्याख्यातः देवतानामक्रियात्मकत्वात्प्रकरणग्रहणानुपपत्तिमाशंक्य सर्वेत्यनेन ग्रहणाख्यक्रियाद्वारा तदु
पपादितं। द्वितीयश्लोकं व्याचष्टे तत्त्वनामेति। एतदेव स्पष्टमुपपादयति किमिति। नहीति। इन्द्राग्न्यादीनां देवतात्वे नैव सामर्थ्यात्प्र
त्येकं च देवतात्वावगतेः प्रत्येकमेव सामर्थ्यमवसीयते इत्याशंक्याह नहीति। ननु त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वमात्रेण देवताया या
गनिष्पादकत्वात्प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वप्रतीतेरेकैकया देवतयाप्येवं यागसिद्धिरित्याशंक्याह मत्वापि वेति। यागरूपनिष्पन्न
त्वपि यागात्यासात्मकज्योतिष्टोमरूपनिष्पादनसामर्थ्यस्य शब्दैकसमधिगम्यत्वाद्देवताविनियोजकशब्दकल्पनायाश्च प्रक
रणाधीनत्वान्न स्वतः पर्यायप्रवृत्तिर्नात्र प्रत्येकं सामर्थ्ये प्रमाणमस्तीत्याशयः। नत्वेकार्थाक्षविकल्पे रत्नसमुच्चयेत्याह तत्रेत्या

त्वधानस्येति द्वादशाधिकरणे तुल्यार्थत्वमात्रेण विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रत्येकं विशेषणमयुक्तमित्याशंक्याह प्रत्ये
केति दधिमधुपयोघृतं धानाउदकं तंडुलाश्च तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति विहिते पि द्रव्याणां तुल्यार्थत्वेप्यन्योन्यसापेक्षत्वेन विक
ल्पालाभाद्विशेषणार्थवत्त्वेत्याशयः दृष्टांतेप्यन्योन्यनैरपेक्ष्यमुपपादयति वाक्येति नन्वग्रहणद्वारा देवतानां यागाङ्गत्वयानेन
85 चवाक्येन प्रत्येकमेव विनियोगात्प्रत्येकं तुल्यार्थतावसीयत इत्याशंकानिरासार्थं भाष्यकारस्यादृष्टसंस्काराभिधानं इति सू
चयितुमाशंकां तावदाह नन्विति ग्रहणसंस्कारस्यादृष्टार्थत्वे न प्रमाणांतरतो भेदाभेदानवधारणान्नतादर्थ्येन विहितानामि
न्द्रानां देवतानामैकार्थ्ये प्रमाणमस्तीत्येवमाशंकानिरासार्थमथापुनरित्याद्येवमपरेष्वपि ग्रहणेष्वित्यंतं भाष्यं ग्रहपात्रे सोम
ग्रहणं विनाशहेतुर्होतीति विध्यर्थानिषधानेर्ग्रहणस्य दृष्टार्थत्वादयुक्तमाशंक्योद्देश्यत्वेन देवताया ग्रहणसाधनत्वाद्यागत्व
ग्रहणस्य देवतोद्देशाधीननिषधाभिधाभावेन ग्रहणे देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वात्तद्विशिष्टत्वरूपेण ग्रहणस्यादृष्टार्थता भिप्रेत्ये
ति सूचयन्परिहरति सत्यमिति ग्रहणे देवतान्वयस्यादृष्टार्थत्वादनेकार्थ्यमिति वदता ग्रहणसंस्कारार्थत्वेन देवताविधाना ८५
न्तत्तद्देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वायोगाद्ग्रहणेनादृष्टसंस्कारो जन्यत इति भाष्यार्थश्च सूचितः नन्वनिर्वापादिष्विव देवतोद्देश

स्यायवक्ष्यमाणदेवतास्मृत्यर्थत्वान्नादृष्टार्थतेत्याशंकते कथमितिग्रहणान्वयात्सा देवतायाय्यागान्वये सति देवतायाः स्मृत्या
प्रधानोपकारसिद्धेर्ग्रहणे देवतोद्देशः स्मृत्यर्थस्यान्नलिहतथाप्यस्तीति परिहरति उच्यत इति नन्वन्यत्रापि नियोगोपि यावद्ग्रहणे ग२
देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वं स्थविष्यतीत्याशंक्य विनेत्युक्तं देवतोद्देशस्य यागावयवत्वात्तेन विना यागासिद्धेर्यागसिद्ध्यर्थमेवत
त्रोद्देशः ग्रहणावयवत्वाभावात्तु नोद्देशेन विना ग्रहणसंस्कारसिद्धिरित्याशयः श्लोकव्याख्यायां यदिहीति नन्ततः शब्देन तदित्य
र्थयं व्याख्यातं श्रवणशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या देवतावाचिशब्दाभिधानाद्देवतोद्देशो दृष्टार्थमिति नपुंसकलिंगसिद्ध्यर्थं विवक्षितः
ननु प्राप्यायागान्वयानवगमे पि ग्रहणान्वयद्वारा यागान्वयज्ञानान्नस्मृत्यर्थत्वाविरोध इत्याशंकते नन्वेति। विधीयमानस्य देवतो
द्देशस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां देवतास्मृतेः प्रधानोपकारित्वानवगमेन प्रयोजनत्वयोग्यत्वानवधारणात्प्रयोजनत्वकल्पनानन
युक्तेत्याशयेन प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वं परिहरति नैतदिति। ननु विधीयमानाया एव देवतायाः प्रकरणात्प्रधानार्थत्वावगतेः स्मृ
तेः प्रयोजनत्वयोग्यतानवधारयिष्यत इत्याशंक्य निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे ऐन्द्रवायवमिति देवतानां वाक्येन ग्रहणसंयोगादसंयु
क्तया हि नाप्रकरणेनायात्यवेति हिते व्रीहिप्रोक्षणादिवद्विरोधात्संयुक्तया पियात्यवोपपत्तिमाशंक्य क्रियात्मकत्वेन प्रक

रणग्रहणाद्योग्यतोक्ता । ननु पश्चादपि देवतास्मरणस्य प्रयोजनत्वयोग्यतावधारणे दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनानर्थक्यादित्याशं
क्यानुनिष्पादितो ऽपि शास्त्रेण प्रयोजनतयानंगीकृतत्वात्तेन शास्त्रस्यादृष्टप्रयोजनकल्पने प्रवृत्तिः प्रतिबध्यत इत्युक्तं । तस्मा
दित्युपसंहारः तात्पर्यं देवतोद्देशसमुच्चयद्वारग्रहणसमुच्चयाभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे तेनेति । न च दृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशसमुच्चये
विग्रहणानां स्वरूपेण दृष्टार्थत्वाद्विकल्पो भविष्यतीत्याशंक्य न चेत्यत्यासाधिकरणन्यायोक्तगुणभेदनिमित्तकर्मभेदस्याभि
धानं । यद्विग्रहणानि समनन्तरत्वीयं तद्यतिवाद्ये भेदानभ्युपगमे ऽत्यासेनापि समुच्चयश्चेत्स्यतीति सो ऽपि प्रदर्शनार्थं नावर्त्तत इत्युक्तं ।
अत्रैवं स्वयं योजयति एषतावदिति । यागात्यासविषयतया वक्ष्यमाणार्थान्तरसूचनार्थश्चावच्छेदः संस्कारशब्दोक्तेन ग्रहणेन वि
शेषणभूतदेवतासंयोगोपस्थापनात्तच्छब्देन परामर्शोपपत्तिश्च गृहीतस्यापि ग्रहणाद्यागशंकानिरासार्थं द्व्युपस्थत्वादिति
स्तुत्यावयवभूतत्वार्थं देवतासंयुक्तेत्युक्तं । कथं देवतोद्देशभेदस्य ग्रहणात्यासे हेतुतेत्याशंकानिरासार्थमनर्थकं हीत्यवयवं राम ८६
सकृद्ग्रहणेनैकदेवतोद्देशस्याशक्यत्वेनानुष्ठानायोगात्तच्छ्रवणानर्थक्याभिधानार्थत्वेन व्याख्यातं संयोगान्तरेत्युक्तं । अतो
भिन्नार्थत्वाद्देवतानां समुच्चयोपपत्तिरित्यत्यासोक्तिप्रयोजनाभिधानार्थत्वेन भेदशब्दं व्याख्यातं तेनेत्युक्तं । देवतोद्देशस्य द्वि

86

ध्यविषयत्वादेकस्मिंश्च द्रव्ये नेकदेवतोद्देशायोगात्प्रकृतिप्रत्ययपौर्वापर्यनियमाद्वा भावार्थभेदेन भावनाभेदवत्प्रकृत्यर्थ
भेदेन प्रत्ययार्थद्रव्यभेदस्याप्युपपत्त्वाद्देवतोद्देशभेदेन द्रव्यभेदेप्येकस्मिन्ग्रहणे बंधने खादिरादिवद्विकल्पेनानेकद्रव्यान्व
यसंभवेनानेकदेवतान्वयोपपत्तेर्न देवतोद्देशभेदाद्ग्रहणाभ्यासकल्पनायुक्तेत्याशंकानिरासार्थं द्रव्यगुणीभावादित्यव
यवं श्रयितुं संस्कार्यमित्युक्तं। खदिरादेस्तु संस्कार्यत्वेन बंधनं प्रतिगुणत्वान्न बंधनभेदापादकतेत्याशयः। नत्वुक्तेन प्रका
रेण ग्रहणे देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वात्तत्समुच्चयेन ग्रहणाभ्यासप्रतीतेर्दशमोऽध्यायते दशग्रहान्गृह्णातीति ग्रहणविषयक्रमसमु
च्चयोपपत्तावपि विनातेन यदि वासौ न सिद्ध्यतीत्यनेनैव न्यायेन यागे देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वात्प्रकरणगृहीतानामपि दे
वतानां विभागमेवादिवद्विकल्पोपपत्तेर्यागाभ्यासानापादकत्वान्नतीयो ह्ययत इति यागविषयैकमसमुच्चयदर्शनेनोप
पद्येयातामेवेत्याशयेनाशंक्याह एतद्देवतावंतीति। देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वादित्यनेनैव देवतासमुच्चयस्योक्तत्वाद्यागेपि
देवतानां समुच्चयसिद्धिरिति प्रतिज्ञातेनुपपादनार्थमिंद्रवाय्वादिदेवतायुक्तानां ग्रहणानां द्रव्यदेवतान्वयापादकयागापे
क्षत्वाद्यागस्य च क्रत्वादिन्वयालक्ष्यमानदेवतत्वेनाविहितदेवताकतया देवतापेक्षत्वात्प्रकरणस्य वा क्रियात्मकदेवतावि नि

योगेव्यापाराभावाद्ग्रहणविनियोगद्वारा देवताविनियोजकत्वावगतेर्देवताविशिष्टात्मनाद्यग्रहणानामदृष्टार्थत्वाद्याग
प्रकरणेनसमुच्चितानांग्रहणमुक्तं। तद्विनियोजकमितितद्बहोध्याहार्यं॥ ननुसगोवांविलजत्वित्यादिमंत्राणांप्रकरणया
त्यत्वेपिविकल्पदर्शनान्नयागेदेवतासमुच्चयसिद्धिरित्याशंकतेनन्विति। मंत्राणामप्यक्रियात्मकत्वेनसाक्षात्प्रकरणाग्रा
ह्यत्वात्पौरोडाशिकंसमाख्ययालब्धसामान्यसंबंधेनलिंगेनविभागांगत्वज्ञानोत्तरकालंतद्द्वाराप्रकरणेनग्रहणाल्लिंगे
नचविभागेविकल्पेनमंत्रविनियोगाद्वैषम्यमाहसमिति। ननुसमाख्ययैवसामान्यसंबंधलाभेप्रकरणापेक्षेणलिंगेनचेयंब
कपुरोडाशविभागेपिमंत्रविनियोगापत्तेःप्रकरणबाधान्नदार्शपौर्णमासिकपुरोडाशविभागमात्रार्थत्वंस्यादित्याशंक्यविभा
गांतरेपिमुक्तंत्र्यानर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनलक्षणार्थंप्रकरणमप्यनुग्राह्यमित्याशयः॥ग्रहणानांतेदेपिसामान्यरूपेणै
क्यविवक्षयादेवतासमुच्चयाभिधानेनत्वेवमपियागस्यप्रत्येकंदेवताग्रहणसमर्थत्वाद्विकल्पोनविघ्यतीत्याशंक्यतन्नेत्युक्तं। ८७
ननुद्वारभूतानांग्रहणानामपियागीयद्रव्यसंस्कारणार्थत्वेनदृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशस्यापिचयागापेक्षितदेवतासमर्पणेनदृष्टा
र्थत्वोपपत्तेर्विकल्पस्यन्याय्यत्वान्नद्वारापिप्रविष्टानांदेवतानांविकल्पएवयुक्तइत्याशंकतेनन्विति। एकदेवतासमर्पणेन

यागस्यानेकाकांक्षासिद्धेरनेकदेवताविशिष्टग्रहणाम्नानानर्थक्यप्रसंगाद्देवताविकल्पार्थत्वेनानेकाम्नानेऽगुणपरत्वेन
ग्रहणभेदकत्वायोगाद्ग्रहणस्य भेदाभावेन विकल्पानुपपत्तेश्च द्वारा देवताविकल्पायोगादनेकदेवताविशिष्टग्रहणानु
ष्ठानार्थत्वेनानेकाम्नानस्यांगीकार्यत्वाद्योगाद्विकल्पानुपपत्तिरिति परिहरति नत्वेदिति। ग्रहणस्य दृष्टार्थत्वेपि तद्भेदस्यादृ
ष्टार्थतेति भेदशंक्यैनोक्तं। ननु पुनः एदनेकदेवत्ययागानवगतेश्चानेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानस्यादृष्टार्थत्वाच्च। श्रुते
र्देवतानुयायार्थत्वेन भेदकत्वाभावाद्ग्रहणस्य भेदानुपपत्तेश्चनाथैकार्थ्याद्देवतानां विकल्पापत्तेः कथं तद्द्वारा यागे समुच्चयः स्यादि
त्याशंक्याह। वश्यप वेति। निर्गुणग्रहणाश्रुतेः केनचिद्वाक्येन देवताविशिष्टग्रहणोपनेरंगीकार्यत्वाद्वाक्यांतरैस्तत्तद्विशिष्टदेव
तावरुद्धे ग्रहणे देवतांतरविध्यशक्तेर्ग्रहणांतराण्येव विधीयंत इत्याशयः। वस्त्वशक्तेरपि गुणग्रहणस्यात्र भेदकत्वे न्यूतिशयं वक्तुमा
रभते नहीति। युगपन्नावत्मनोद्देशे शक्य एवेत्याह योगपद्यं तावदिति। नहींद्रवायुमित्रावरुणाग्निभ्यः प्रातिपदिकैर्निर्दे
शः सर्वातिसम्बन्धचतुर्थ्युच्चारणेन सर्वायुगपदुद्देशः शक्यः इत्याशंक्याह [illegible] देवताःतएववेति। सम्प्रदानचतुर्थीनिर्देशो सम्प्र
दायो देवतात्वेनोद्दिष्टस्यान्नवाच्यदेवतात्वमस्तीत्यर्थः। क्रमोद्देशासंभवं प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति नचेति विशिष्टवि

ध्विना विशेषणविशेष्ययोर्देवतोद्देशग्रहणयोरिंद्रवाय्वुद्देशविशिष्टं ग्रहणं कार्यमिति युगपद्विधानाद्वा ग्रयस्यारब्धकर
णत्वेदेन वयोर्युगपद्य संपादनशक्तेर्विल्लेपानन्तज्ञानाद्गृह्यमाणे इत्यदे देवतोद्देशः कार्यः न च ग्रहणकाले सर्वदेवतोद्देशः
शक्य इत्यर्थः॥ चिरवउरदेवतोद्देशसंभवेप्यल्पाक्षिप्रायेणैकामित्युक्तं। ननु नैककाल्पासंभवेपि प्रागूर्ध्वं वा ग्रहणप्रत्यासन्नेका
लेक्रमेण सर्वोद्देशः संभविष्यतीत्याशंक्याह यदि वेति। प्राकृतदेवतोद्देशनाशापत्तेरपि क्रमेणोद्देशो न संभवतीत्या
ह किंचेति दास्यामीति त्यागरूपतेति करणेन परामृष्टा। श्लोकं व्याचष्टे यदि — ति। एकदेवतोद्देशेन त्यक्ष्यामीति संकल्पित
स्य तदानीमत्यक्तस्याप्यन्यत्राविनियोज्यत्वं प्रायशब्देनोक्तं। इंद्रवायुभ्यां त्यक्ष्यामीति शब्दोच्चारणरूपस्योद्देशस्याधर्य्यवेपि
त्यागसंकल्परूपोद्देशं विना तस्यापर्यवसानात्तस्य च यजमानादन्येन कर्तुमशक्यत्वाद्यजमानस्त्युक्तं। एवं विपन्नस्य कोरूप
लक्षणार्थं वं पूर्वसंकल्पेत्यनेनोक्तं। गुणहेतुकलेदोक्तिमुपसंहरति तेनेति। एवं ग्रहणस्वरूपस्य दृष्टार्थत्वेपि देवतोद्देशविशि
ष्टरूपेणादृष्टार्थत्वाभिधानपरतया तात्पर्यं व्याख्यायेदानीं स्वरूपेणैवादृष्टार्थत्वाभिधानपरतया तात्पर्यं व्याख्यातुमाह किंचे ८८
ति। श्लोकं व्याचष्टे देवतोद्देशेति। प्रकरणान्नो चनेन रसस्य प्रदेयत्वावसायात्तत्सिद्धेश्च पावनात्संस्काराधीनत्वात्तस्य माना

वष्ठेनेत्युक्तं। उत्पत्तिवाक्यमात्रालोचनेतुलब्धायाः षष्ठदेयत्वप्रतीतेः क्रयातिरिक्तसर्वसंस्काराणामदृष्टार्थत्वे प्रोक्षणावक्तं
क्रयोत्तरकालतोक्तास्मा विधानमेवपुरोडाशादिवैषम्यात्विधानेनसूचयति उमाहयवचितिनत्वयहैर्जुहोतीति विध्यर्थस्य
ग्रहचमसमात्रे ग्रहचमसपात्रेषु ग्रहणमंतरेणाभिषवसिद्ध्यर्थत्वाद्ग्रहणं दृष्टार्थमेवेत्याशंक्याह नवेति। ग्रहचमसविध्या
रप्यदृष्टार्थत्वान्नह्यागग्रहणस्यापि ... धानं प्रतिषेधेदुपकारित्वात्तावाद दृष्टार्थतेत्याशयः॥ सोमस्य यागसाधनत्वविधिका
लेग्रहचमसस्थत्वविशेषस्यान्यत्रस्थस्य साधनत्वात्तावाद्ग्रहचमसस्थत्वं दृष्टार्थं स्यात् उत्तरकाले तु प्रकरणालोचनयावगतस्था
पितत्स्थत्वस्य साधनानंतरगतेरदृष्टार्थतेति सवनायोत्पत्तिशब्दः अतो न केवलं नानादेवतोद्देशजन्यादृष्टस्तेद निष्पत्त्यर्थं ग्रहणा
निसंतु वेतन्यानि किंतु स्वजन्यादृष्टस्तेद निष्पत्त्यर्थमपीत्यदृष्टार्थत्वोक्तिप्रयोजनमाहतेनेति। दृष्टार्थत्वे पिग्रहणस्य यात्युत्सेदात्स
मुच्चयात्विधानार्थग्रहणं चेतित्साध्यंस्यावशेषदेशे इति। कृत्स्नस्य ग्रहणं नावकल्पते शक्त्यत्विधानमनिष्टानापादनत्वादयुक्तमाशंक्य स
मुच्चयं विनेत्यध्याहारेणाख्याख्यातुं संकृत्स्नः सोमोनग्रहणेन दमंत्रेण शक्यते ग्रहीतुमित्युक्तं। दशपुश्वरप्यत्विषवे सति रसस्याल्पत्वा
देकस्मिन्पात्रेग्रहणोपपत्त्याशंका निरासार्थं तदकलशेषु संस्कारात्विधानं व्याख्यातुं नियतेत्युक्तं। यानिवैवात्विहृयंतेपुच्च्या

मूलफलैः शुद्धैरिति मिश्रीकरणेति षुणो निषयो गदर्शनान्मिश्रीकृतवाच्यांति ष्वतशङ्कः आदेशमात्रोक्तिप्रयोजनमल्पश्र
द्धेनोक्तं । नन्वयागसाधनभूतसोमावयवग्रहणाच्चा दृष्टार्थत्वापत्तेः कृत्स्नस्यैव यागत्यतायाघ्यात्रत्वात् कृत्स्नग्रहणसमर्थम
हापरिमाणपात्रोत्पादनेनैकस्मिन्पात्रे कृत्स्नस्य सोमस्य ग्रहणानुपपत्त्या तदित्याशंकानिरासार्थं यद्यपि चेत्यादिना वकल्प्य
ते तत्प्रतत्ताघ्यं कृतपरिमाणपात्रत्यागेनाकृतपात्रान्तरोत्पादना[illegible]शंका[illegible] उपपन्ने नित्यवद्विहितानामपि चैकार्थ्ये
84 व्रीहियवादिवदगत्या विकल्पाश्रयणोपपन्नेर्दैवनासमुच्चयशंकानिरासार्थं ष्टां वकृत्स्नग्रहणे हीति तत्प्रघ्यावयवदृष्टे [illegible]त
ष्या इति संकल्प इत्यादि [illegible] वार्त्तिकेन घ्याख्यानार्थत्वान्न घ्याख्यातेन वयवशो ग्रहणेन यागत्यक्तदाङ्ग्रहणाश्च
क म ४ सो पपन्ने ष्यहिषयं समुच्चयदर्शनोपपन्नावप्यवयवशो गृहीतस्यापि सोमस्यैकीकरणेन कृत्स्नस्य [illegible] सकृद्यागसाधनत्वे
पपन्ने स्वतीयो हूयत इति यागविषयक्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिरित्याशंकानिरासार्थं तस्मादित्यादिभाष्यं तात्पर्ये
तस्मावद्भ्यावष्टे तथावस्थेन चेति । लेदेन गृहीतस्य सोमस्यैकीकरणायोगाद्यदावस्थितस्यैव यागनिष्पादकत्वावगते २९
रनन्यादृशस्य यागस्य तथावस्थितसर्वसोमविषयसमीहितकार्योपयोगित्वकरणलक्षणसंभावनाशङ्के यदावस्थितस

र्वसोमसंलावनायाभ्यासितद्योयागइत्यर्थः।येनकारणेनयागास्यासोसाध्यकृतोक्रमेनकारणेनग्रहणास्यासव
द्यागास्यासेपिसूत्रंयोजयंइत्याहतेनेति।योजयतितद्वेदादिति।इष्टार्थत्वेग्रहणस्यतेदकप्रमाणाभ्तावेनतेदायो
गाद्वाष्योक्तंतद्वेदमनाहत्यसंस्कारेणसंस्कार्यइद्योपस्थापनान्नद्वैनपरामर्शःयागवेलायामेकीकरणेप्राकृथक्कार
णमनर्थकमितिभाष्यकृद्व्याख्यानंसूत्रादप्रतीतेरनाहत्ययागानन्यासेइद्यपृथक्कमनर्थकमित्येवंव्याख्यातुमशेषमितुक्तं
पश्ववयवानामिवसोमावयवानामप्यसर्वत्यागोपपत्तिमाशंक्यैकादशपशोरवदानानीतिवदिहावयवांतरपरिसंख्यास्याव
त्पशुवैषम्याभिधानार्थत्वेनपृथक्कृतस्यास्तत्रापृथक्त्वयागप्रतिपत्तिलीलावाद्यागानुष्ठानसेदइत्येवंव्याख्यातुमततइत्युक्तं।त्र्यंगैः
स्विष्टकृतंयजतीत्यादिनापश्ववयवांतराणामप्यत्रविनियोगवत्सोमावयवानामप्यत्राविनियोगेनानर्थक्यपरिहारायोगस्त्व
नार्थोतःशब्दः।वाक्यांतरैःप्रकल्पितानांतदावस्थायद्योत्पत्तिकप्याइद्यस्यान्तसत्यद्यागंप्रतियुणत्वंतद्दर्शनेत्यर्थः।तात्पर्यतोभाष्यव्या
ख्यातंचावयवशोव्याविख्यातुरनर्थकंहिस्यादितिसूत्रावयवव्याख्यानार्थनानेतिभाष्यंकथमशक्यतेत्यपेक्षायामुपपादयि
तुमाहतद्वीति।सूत्रावयवोपपन्नाभिधानान्नव्याख्यानार्थतैकस्यानिरासभाष्यस्यास्त्रविना।भाष्याक्षराणुपपत्तिर्व्यावृत्तेनवेति।

कौ २

पुनरेकीकरण इत्यनुषंगः॥ त्यागस्यावस्थाउपपत्त्याशयेन त्याध्योक्ता उपपत्तिं व्याख्याय सर्वदेवतोद्देशानुपपत्त्याशयेन व्याच
ष्टे॥ न चेति॥ प्रश्नस्वरूप हर्णोन्नमन्त्रयाजनक्रमेण सर्वा देवता उद्दिश्य सकृत्त्यागोपपत्तेः॥ सर्वदेवतोद्देशानुपपत्तिपरिहारसंभवेपि
त्यागस्यावस्थाउपपत्तिरशक्यपरिहारेत्याह॥ तथा कृतेपि चेति॥ सर्वदेवतोद्देशेन सकृद्दाने कृतेपीत्यर्थः॥ न तु वायव्यैंद्रवायव्ये त्य
करोपि न दोषायेत्याशंक्याह॥ इष्ट कल्पिते चेति॥ संकरे त्यागनानात्वकल्पनानर्थक्यापत्तेरेकप्राचार्यत्वेन इति चेदेहसंकरविष्य
त्वावात्संकरो न कार्य इत्याशयः॥ न वै कथ्यकरणाशंकावयेकेन त्यागेन विहितयागनिष्पत्तेः॥ नाकृताभ्यासकल्पनायुक्तेत्या
90 शंकानिरासार्थं न चेति॥ त्याज्यमेतद्देवतावनिग्रहणानीत्यादिवार्त्तिकेन व्याख्यानार्थत्वात् ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तत्वेन यागवा
चित्वेनाभ्यासस्य ज्योतिष्टोमश्रुतत्वं चाविधानार्थं च तावत् चेति॥ त्याज्येन विह ज्योतिष्टोमनिर्वर्तनसामर्थ्यमित्यादिवार्त्तिकेन
सर्वात्मेवेज्यमानाभ्यस्तो ज्योतिष्टोमाख्यो यागो निर्वर्त्तो भवति नैकस्यां देवतायां इत्येवं व्याख्यानार्थत्वान् देवतान्तरमिति च
त्वाच्चं श्रुतदेवतानिर्वर्त्यत्वाद्देवश्रुतो यागो न देवतान्तरमाकांक्षत्यपूर्वा देवताश्रुत्यैव नानारूपत्वाच्छ्रुतो यागो न निर्वर्त्ते ८०
नित्येवं स्पष्टार्थत्वाच्छ्लाकत्वेन चेत्यादि वचनाद्यं दशमुष्टीर्मिमीत इति वे त्यादिवार्त्तिकेन लाघ्यांतरव्याख्यानार्थेनापि तस्मात्सक

ल्पनभेदादित्यादिभाष्यसमुदायतात्पर्यव्याख्यानार्थं तथावस्थितेनचेत्यादिवार्त्तिकसहितेनार्थाद्भेदो द्रव्यगुणीत्वावादि
तिभाष्यावयवव्याख्यानार्थं चेनव्याख्यातत्वाद्व्याख्यायतस्मैभूत्यस्यासोपपादनप्रयोजनाभिधानार्थं तस्मादितिपरिचोद
नापरिहारोपसंहारार्थं च भाष्यं निगमनस्यर्वमेकहेलयाव्याचष्टे तस्मादिति। दशेतिग्रहणसमुदायदर्शनं दशमप्रतिक्रमद
र्शनं तृतीयमित्येकमेव प्रकृतांशेनसमुदायदर्शनं प्रत्ययांशेन व्युत्क्रमदर्शनं यथासंकल्पितग्रहपृथगवस्थितग्रहक्रान्तद्रव्यसा
मग्यप्रदानात्सर्वदेवतासमुच्चययाचोपपन्नमित्यर्थः। समुदायानुवादापवादस्य कर्मभेदापवादसिद्ध्यर्थं वा लक्षणसंगतिरथमी र्घ५
तिस्थ्वयनधिकरणार्थमुपसंहरति नेनेति। न कर्मैक्योपितन्नद्देवतोद्देशेन पृथक्द्रव्यत्यागे सत्यनुष्ठाने विशेषाभावात्किं विता
याः प्रयोजनमित्याशंक्याह प्रयोजनमिति। प्रकृतो विशेषाभावेपि कर्मभेदे सत्येककर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदनैकत्वा
दित्यष्टमाधिकरणन्याये नैकस्मैन्द्रवायवादिवाक्यविहितस्य यागस्य विकृतौ विकल्पेन विध्यन्तातिदेशाद्विकल्पेनैकस्य
धर्माः कार्याः सप्तानां यागानां कार्याः कर्मैक्ये तु यथा प्रकृतीति विशेष इत्यर्थः। ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु यागविधावैन्द्रवायवेन यजेत
तिवचनव्यक्त्यापन्ने ज्योतिष्टोमस्यापि स्वार्थविहितद्रव्यदेवतावत्त्वलक्षणस्य कचोदनत्वादेकाहाहीनसत्रेषु यस्य कचोदनत्वेन

ज्योतिष्टोमसादृश्याभावान्नतदीयविध्यंतप्रवृत्तिःसोमवाक्येनतुविधीयतेऽप्रवणोपिस्वार्थविहितदेवताराहित्येनज्योतिष्टो
मस्याप्ययुक्तचोदनत्वात्तस्मादृश्येनैकाहादिषुज्योतिष्टोमिकविध्यंतप्रवृत्तिरितिप्रयोजनांतरंत्वयुक्तास्तुतुसोमस्यैत्यप्यम
धिकरणेनतुज्ञानत्वान्नोक्तं॥ ॥एवमुक्तनिवेशात्संख्यायाःकर्मभेदकत्वात्॥ ॥संख्यानिमित्तभेदविचारस्यात्यासनिमित्तभे
दविचारेणसक्तुभुतेख्यासमप्रत्युदाहरणरूपेणपूर्वपक्षोत्थानात्संगतिंदर्शयितुमाहगतइति।प्रासंगिकचिंतायाश्चसंबं
धित्वेनप्रसंजकचिंतानुद्दिष्टीकरणसामर्थ्याद्यथायत्प्रसक्त्यायाचिंताक्रियतेतत्समाप्तोप्रसंजकचिंतानुद्दिष्टीभवतित
थापवादकचिंतायाअपिसंबंधित्वाविशेषेणापवाद्यचिंतानुद्दिष्टीकरणसामर्थ्याद्यदपवादेनयाचिंताक्रियतेतत्समाप्ते
वपवाद्यचिंतापिनुद्दिष्टीभवतीत्यधिकरणत्रयमुक्तंतयासमुदायानुवादापवादचिंतायात्यासनिमित्तभेदापवादरूपता
याःसमुदायानुवादचिंतायाःपौर्णमास्यधिकरणरूपतायाश्चबुद्धिष्ठीकरणान्नद्वारासमुदायानुवादापवा[illegible]द्यात्यासचिं
तायाबुद्धिस्थत्वान्नसंगत्यभिधानोपपत्तिःसूचनायात्यासनिमित्तभेदापवादादनंतरंतदपवादत्वेनप्रसंगोबुद्धिस्थत्वंयस्येति
विग्रहाभ्युपगमेनात्यासापवादापवादःप्रसंगशब्देनोक्तःसोमयागस्यैकत्वेप्यत्यासेनक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिर्वत्तिश्च

आवृत्तीरिति त्रित्वसंख्याया अभ्यासेनोपपत्तेर्न कर्मभेदकत्वम्। अनंतरोक्ताभ्यासोपजीवनेन पूर्वपक्षकरणादनंतरसंग
तिः सूचनायेदानीं शब्दान्तरप्रजापत्यवाक्येऽभ्यासेन पूर्वपक्षाकरणान्नेदानीं शब्दसूचितानंतरसंगतिः संभवतीत्याशं
क्याह नवेति। इह संख्या निष्टप्रत्यर्थत्वशब्देन कर्मणि परामृष्टे समिधो यजतीत्यादिवद्भवसंख्याया अप्युदाहरणत्वापत्ते
स्तन्निष्टत्वार्थत्वेनोद्दिता इत्युक्तं। समिदादिनामधेयस्य देवतायोगनिमित्तत्वात् समिधो अग्न आज्यस्य वियंत्वित्यादिमंत्रवर्ण
शात्स देवतावद्भवाद्वादोपपत्तेर्न कर्मभेदकत्वाशयः। एकादश प्रयाजान्यजतीत्यादौ तत्र कर्मसंख्या निष्टत्वार्थत्व
घमानत्वविशेषणं। पार्वणौ जुहोत्याज्यभागौ यजतीत्यादौ तत्पद्यमान कर्मगतसंख्यांतरस्य हलायादिशब्दः। सर्वज्ञानत्वप
रुच नः कृत्या कर्मी तत्त्व दगतेर्नप्रमेयाउप वे शिश्वापत्तिः। सकृत्तु त्वाकर्मैक्यावगतेर्विज्ञातसंख्ये कर्मण्येकादश प्रयाजानि
त्यादिवदनपेक्षितपदांतरोपात्तसंख्यानिवेशायोगादाह नि कल्पनया च संख्या उप अहोपपत्तेर्न कर्मभेदः इति वक्ष्यमाणाश
येन पूर्वपक्षमाह सकृदिति। आख्यातेकर्मसंख्याउपादानाद्धाक्यांतरस्कृतयागसंभवे वैद्वायवादिवाक्ये याग कल्पनाउ
पपत्तिवत्पदांतरस्कृतसंख्यासंभवात्त्वपदे संख्याकल्पनाउपपत्तेरनिर्ज्ञातसंख्याचाक्कर्मस्वरूपे संख्यानिवेशोपपत्तेः॥ ९४॥

स्यैकार्थनिवेशित्वाच्चैकातिरिक्तसंख्यायाभेदं विनानुपपत्तेः संख्याविशेषनीतिवक्ष्यमाणाशयेन सिद्धांतमाह इतीति। अथाव
र्थनामत्वेनाकृतिशब्दस्याकृतीरितिसंख्यायाश्चावर्थविषयत्वावधारणाद्वावर्थमात्रभेदकत्वं होमशब्देन सूचितं। इत्थं कै
नविनेत्यनेनयत्रइत्थंत्क्तंतत्रनिवेशइत्येवं इत्यैकार्थनिवेशादावित्रेन इत्थत्क्तनिवेशशब्दो व्याख्यातः। यत्सत्यासेन संख्या
नुग्रहोस्ति हि तः सनयुक्तइत्याह नवेति। कथं तर्हि दशमेपशुपुरोडाशस्याराडुपकारित्वनिरासेन देवतासंस्कारत्वे सिद्धांति
तेसौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतैंद्रपशुष्वैंद्रसावित्रवारुणानां पुरोडाशानां पशुसंस्कारत्वायोगमाशंक्य तन्निरासार्थं स्या
सोवाप्रयाजवदेकदेशोद्वदेवत्यइतिस्वैवतद्यथापशोःप्रयाजानां पत्नानांचोदकेन प्राप्तानामेकादशसंख्याविधीयतेनसा वा
तरेणात्यासं नावकल्पत इत्यस्यांते प्रयाजा इत्यत्यासेन संख्यास्मरणं लाघव हेतुश्चत्यतीत्याशंक्याह अगत्याहीति। इह त्वनिर्जा
तसंख्यत्वात्स्वरूपभेदोपपत्तेर्नागतिरस्तीत्याह संभवतिचेति। तु शब्दार्थं वशब्द इत्येतदेवोपसंहरति तस्मादिति। अत एवैकादि
शेनातिरात्रेणप्रजाकामं याजयेदित्यादिष्वोमहश्चावागमेन संख्यास्मरणं दशमे वक्ष्यत इत्याह तथा चेति। स्वर्वपञ्चाशयं विह ८१
णोतिनवेति। सिद्धांताशयं विहणोति। नेति। निष्पन्नरूपत्वेनाप्रतीतिरसत्त्वं। नच अतिस्राद्याया याख्यसंख्यायाः प्रत्यायसंख्यावत्त्व

क्रत्वर्थविषयत्वावगतेः कथं धात्वर्थस्यासंख्यनेत्याशंक्याह तयाहीति । तद्धाख्यायाः संख्यायाः क्रत्वर्थविषयता स्मृत्या वा
द्विरोधान्नाउमा उंश केत्याशयः स्तावनाग्रहणं दृष्टांतार्थं । नेति द्धाख्यैकत्वस्य धात्वर्थगामित्वालावेपि निःसंख्य धात्वर्थो उष्टाना
शक्तेः संख्यापेक्षायां सकृत्त्वैकत्वावगतेर्न पदांतरोक्तसंख्याश्रयणं युक्तमित्याशंक्याह नत्वेति । सिद्धांतमुपसंहरति तस्मा दि
ति कर्मसंख्यानाउदाहार्यत्वे कस्मादृष्टाष्य कृता इष्यसंख्योदाहृतेत्याशंक्याह यद्यपीति नत्वेति संदेहस्याघ्येयागकल्पक प्राजापत्य
शब्दार्थीभूतदेवताविशिष्टद्रव्यसामर्थ्यात्वकर्मसामर्थ्यप्रतीतेः सर्वपशूनां योगेनाद्विपतिकृत इति । साध्य देवतेति सर्वनामा
र्थतद्धितशब्देन सर्वनाम्नस्संहितनितपशुपरामर्शित्वात्पशुशब्दस्य बहुवचनांतत्वे नैकशेषत्वावधारणात्तत्परामर्शित्वसिद्धये
सर्वनाम्नोप्यस्य वाच्यत्वेति समर्थशब्द बहुत्वार्थेषामिति सरूपैकशेषं कृत्वा प्राजापतिर्देवतेति देवतासंबंधे प्रा ॰ जापत्या इति
तद्धितः कार्यः सन्निहितपरामर्शित्वेपि वा सर्वनाम्नस्तद्धितांतपदांतर्गतत्वेन बहुवचनाद्युपयापागपरिशिष्टेन तद्धितां ॰ तेपदे प्रत्यांत
राद्वयायोगात्पशुशब्दगतबहुवचनालोचनयैकशेषप्रतीतेः पशुशब्दस्य तद्धितविषयसमर्थकत्वेन प्राजापत्या इत्यपेक्षाया के
मद्वयानजतस्य बहुवचनस्य प्राजापत्यशब्दगतबहुवचनोक्तसंख्या उ वादित्वावगतेः सर्वनाम्नस्तद्देशेनैकशेषत्व कल्पनायो

गात्रद्धितांतानामेवशब्दानामैकशेषवंनसर्वनाम्नइतिसर्वनामैकशेषवत्सदसद्भावसंदेहेनइष्टदेवतान्वयसंदेहेद्वं
देहाक्कर्मसंदेहेदसंदेहमुपपादयितुमाह अन्यत्र इति। योत्रबऊवचनाद्यथाउपपत्यैकशेषः कल्पते किमयं तद्धितांनाम्प्र
जापत्यशब्दानामेवक्त तःसच्चकोलवेनउसर्वनाम्नःकार्य इति सिद्धांतवचनद्धानेःक्तैकशेषाणांवासर्व नाम्नांपृथ्वा
क्तेननतद्धितेनदेवतासंगतिरितिपूर्वपक्षवचनद्यान्वितरेतरयोगाख्यचार्थस्मृतद्वंद्वापवादवेनैकशेषद्यो तरेतरयोग
वाचित्वावगतेरितरेतरयोगिनां चेतरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेरेकशेषेक्त नेतद्धिताउपपत्तिश्च संगइतिपूर्वपक्षदूषणस्वन
र्थपश्चाउक्ता। वचनद्यान्विहयूष्यशान्तिलोम्यनस्वसिद्धांतपक्षोपयोगितामाह यदीति। समदशानामित्यनेनपशुसमूहस्य
इष्टत्वात् इष्यारव्यसंबंधैकोसंबंधेक्यसिद्धयेलिङ्गितेइष्टेक्यपीडायराथंतरायेडायवार्हतायेडायवैरूपायेडायवैरा
जायेडायरैवतायैडायशाक्वरायेतिवद्देवतासंदेसंबंधसंदेहापत्तेः तच्छंकानिरासायैकत्याश्चेत्युक्तं। कुक्कुटावामयमिथुनं
करिष्याम इत्यादिवैरूपैकशेषस्याथप्रकरणादिसापेक्षत्वाद्विलंबेनावगतेः शीघ्रप्रतीतिस्वचनार्थश्च सरूपशाद्वः किंतावदि ए३
तिपूर्वपक्षप्रतिज्ञाराध्यस्यावष्टे किंतावदिति। कुत इत्यादिनाधेणप्रश्नजिज्ञासोपन्यासः सर्वं समदशापशुसमूहस्यैकदेव

तासं कल्प्ये नोपपत्तिं यागे कथं हेतुत्वेनोक्ता उपपादयितुमाह कुत इति विग्रहवाक्यस्य तद्धितपदार्थकथनार्थत्वाद्विग्रहवा
क्यस्थसर्वनामपरामृष्टस्य पशुशब्दार्थस्य तद्धितप्रत्ययार्थत्वावगतेः पशुशब्दस्यैकवचनेन तद्धितप्रत्ययार्थस्य पशुद्र
व्यस्य तद्धितोत्पत्तेः प्राग्विग्रहवेलायामेकवचनोपलंभात्प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनस्य तादर्थ्यवादित्वोपपत्तेस्तद्धितां
तेः प्राजापत्यशब्दे बहुवचननिमित्तैकशेषस्य कल्पनायोगात्सर्वनाम्नामेवैकशेषः कार्यो न तद्धितांतानामित्याशयः ॥ प्राजा
प्र पत्यशब्दस्यैकशेषत्वकल्पने तस्याहेर्निःपूर्वकत्वात्केवलप्रत्यययोगासंभवेन प्रकृतिनिरपेक्षतद्धितमात्रायोगात्प्रकृतिप्रत इत्य
ययोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापत्तेर्गौरवं स्यात्सर्वनाम्नस्त्वेकशेषकल्पने गौरवानापत्तिरित्याशयेनोपपत्त्यंतरमाह इतीति
इतिकरणेनोक्तप्रकारपरामर्शान्न तद्धितांतैकशेषत्वालाभः एवं प्रजापतिप्रातिपदिकात्मिकायां प्रकृतौ प्रत्यये चोत्पन्ने यत्रैकशेष
त्वं न तत्त्वेद्येन गौरवं स्यादित्येवशब्दस्य शब्दयोरध्याहारेणोपपत्त्यंतरं योज्यं द्वयोरिति वा द्वे प्रत्ययानंतरबहुवचनकृते सत्येकशे
षकल्पनोपपन्नावपि प्रकृतौ बहुवचनोक्तेनैकशेषकल्पनायुक्तेति सूचयितुं प्रकृतावित्युक्तं सर्वपदेलाघवोक्त्या सिद्धांतगौ
रवं सूचितम् । उपपादयितुमाह योहीति । ननु प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनाद्यथा उपपत्त्या तयोरेकशेषकल्पना युक्तेत्याशंक्याप्र

जापत्यशब्दप्रातिपदिके बहुवचनानुपलब्धिरुक्ता। ननु प्राजापत्यशब्दस्थबहुवचनोपपन्नार्थं प्राजापत्यशब्दे प्रत्ययार्थे बहुव
स्यावश्यदर्शनीयत्वात्तस्य च प्राजापत्यशब्दैकशेषं विनादर्शयितुमशक्यत्वात्प्रत्ययमात्रस्यैवैकशेषत्वायोगाद्युक्तैवोत्पत्त्यै।
रेकशेषकल्पनेत्याशंक्य प्रत्ययार्थे बहुत्वस्य विवक्ष्यमाणे प्राजापत्यशब्दवेलायां कृतैकशेषेण बहुवचनात्तेन सर्वनाम्नो
क्तत्वात्सर्वनाम्नस्तद्धितप्रत्ययार्थकथनार्थत्वात्सर्वनामस्थबहुवचनोक्तप्रत्ययार्थबहुत्वं प्राजापत्यैकशब्दैकशेषं विना
पि प्राजापत्यशब्दस्थेन बहुवचनेनानुवादाय दर्शयितुं शक्यत एवेत्युक्तं। येन प्रत्ययानंतरं बहुवचनं कृतं तेन तन्मात्रस्यैकशेष
१५ तानेनश्लोकेनोक्तं तेऽकृत्स्नश्लोकव्याख्यानार्थं स्थयोहीत्यादियं शङ्कति द्याव न्नते न तत्स्थेन तद्धितप्रत्ययस्थदेवताविशिष्टद्रव्यवा
चित्वान्तन्मात्रैकशेषत्वे वियागकल्पकदेवताविशिष्टरूपभेदाद्यागभेदापत्तेः सर्वपक्षासिद्धिः न च तदेकशेषमंतरेणोत्पत्त्यव
सर्वनाम्नः प्रत्ययैकशेषत्वस्य कथ्यमानत्वात्प्रातिपदिकैकशेषं विनापि प्रत्ययतत्पक्षार्थस्यैकशेषतां दर्शयितुं शक्येत वै
व्याख्येयत्वापत्तेः कथं सर्वनाम्नः प्रत्ययैकशेषत्वं कथ्यत इति वाच्यं। सर्वनाम्नैकशेषत्वाभ्युपगमेन तद्धितान्तैकशेषनिरासस्य
प्रकृतोपयोगमाह तस्मादिति। प्रजापतिमहत्कुतवोक्तिर्देवताभेदनिरासार्था। सप्तदशानामेवेति व्याख्यानयवोक्तास्वपपत्ति १५४

ख्याख्यायये हि बहून्यागानित्यनेनोक्तामेवमल्पीयसीत्यनेन वोक्तामेकहेलया द्युविष्टे किंचेति श्लोककल्पनेनैवद्रव्य
देवताद्वयरूपस्यार्थस्य सिद्धत्वान्नमेयत्वे बहुकल्पनास्तीत्यर्थः । मेइति विशेषणसामर्थ्यात्परपक्षे श्रुवितं कल्पनागौरवमु
पपादयति कथं वापि हीति नन्वकल्पनासाम्ये बहुत्वल्पकल्पनयोः को विशेष इत्याशंक्याह नन्वेति । अदृष्टार्थानामुपकारक
ल्पनाल्पीयसी ख्याये त्वादृष्टानाषेल्यकल्पनया उपपत्तिपरिहारसंभवे बहुकल्पनायां नार्थापत्तिः प्रवर्ततीत्युक्तमित्य
र्थः शब्दांतराधिकरणस्थपक्षोक्तमेव न्यायमत्रापि योजयति । यद्वा एणविनेति । ननु प्रागेवानेककल्पनेल्पस्या कल्पि
तत्वेनानुपपत्त्यपरिहारात्कथमधिकालाभ इत्याशंक्या निरासार्थं यो हीति लाघवोक्तमेव कल्पनाक्रमं विवृणोति अथवेत्यप्
हीति । नन्वेवमपि कल्पकसामर्थ्यापाकल्प्यसामर्थ्यं युक्तमेवेत्याशंक्याह नन्वेति । यथा यागभेदेपि देवतैक्याद्देवतोद्देशे
नत्यक्तेद्रव्ये यं यागोनुष्ठितो नायमित्यप्रत्ययमाणविशेषत्वात्सकृदनुष्ठानेनानेकयागसिद्धेर्नानुष्ठानभेदः कल्प्यते तथा
द्रव्यभेदेपि यागकल्पकदेवतानवैक्यादेकस्मिन्यागे कल्पिते द्रव्यद्वयस्य देवताद्वयस्य सिद्धो नान्योन्येति विशेषाग्रहणात्सर्व
द्रव्याणां देवताद्वयसिद्धेर्नानेकयागकल्पनाद्युक्तेत्यर्थः । ननु देवतानवैक्ये त्वेकस्मिन्यागेनेकद्रव्यानर्थक्यापत्तेर्द्रव्य

भेदः

सैदाद्यागः कल्पयिष्यत इत्याशंक्याह किं चेति। न हि हृदयादित्रैदान्नदपादानकृद्यवदानत्रैदाद्यागोऽग्नीषोमीयादिपशुया

गकमस्ति यत इति इद्यत्रैदस्य यागत्रैदस्य विचारितोक्ता। श्चां कं द्याचष्टे यदिहीति। इयत्रैदस्य यागत्रैदासाधकत्वेनैवप

ष्ठाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवेनोपपादिता। न चैकस्य यागस्यैकपशुनिष्पन्नेनैकेनैव हृदयाद्येकादशावदानगणेन

सिद्धेः पश्वन्तराणां यागसाधनत्वाभावेन देवताद्वयात्वापत्तेः सप्तदशानां प्राजापत्यत्वं न स्यादित्याशंक्याह स्पष्टतो वे

तिश्च वदीयतेस्मादित्युपादानचोदनात् प्रत्यङ्गं हृदयादिष्ववदानशब्दः। पश्वङ्गत्वेनावदानगणस्योपाकरणादिवत् प्रतिपश्वावृ

१५ त्तेश्च स्पष्टत्वेन सप्तदशानामपि पशूनां यागसाधनत्वोपपत्तिरित्याशयः। तस्मादिति सर्वपक्षोपसंहारत्वाद्यं व्याचष्टे तस्मा

दिति। विग्रहकाले तद्धितपदस्य विलक्षणत्वयेनापरिशिष्टत्वात् तदर्थकथनार्थं विग्रहवाक्यान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः पशुशब्दा

द्वयायोगेन तज्जातवज्रवचनालोचनात्वात्तन्निमित्तैकशेषानवगतेः कृते वसर्वनामैकशेषत्वेष्टेतरेतरयोगवाचित्वात्स

र्वनामपरामृष्टानां द्रव्याणामितरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेः सहितानुपपत्तिप्रसंगात् स्वहितापेक्षत्वे वेतरेतरयोगासंभवे

नैकशेषानुपपत्तिप्रसंगादितरेतरयोगे च समुदायस्य देवताद्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दे वज्रकवचनानुपपत्तिप्रसंगाद्द्वयस्य

रूपापेक्षया वा कथं विहृद्धवचनोपपन्नौ विग्रहतद्धितयोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापत्तेः॥ सर्वनामैकशेषपक्षाश्रयोगादेकवच
नांतेन सर्वनाम्ना विग्रहावगतेः प्रत्येकं देवताद्वयावसायेन द्व्यदेवताद्वयुते दाघ्यागभेदः इति सर्वनामैकशेषपक्षनिरासेन
सिद्धांतोक्तिसंगत्वेपि यद्वैकयावउर्थ्यां वऊवचनांतपदोक्तानां पश्नूनां पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजंतीत्याद्युत्सर्गविध्यलावे
नातिदेशप्राप्तैकादशावदानग्रहणवतां देवताद्वयः॥ प्रक्रियते तत्रापि यागभेदसिध्यर्थं चोदकप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशा
वदानग्रहणमात्वैकवद्वबलेन लाघ्यकृतोक्तं सिद्धांतमुपपादयितुमाहस्तीति दधि मधु घृतं धाना उदकं तंडुलाः तत्संसृष्टं प्राजापत्य
मिति संसृष्टानां दध्यादीनामेकदेवताद्वयायागैक्येपि मधूदकयो राज्यविकारत्वेनाष्टमेवर्ष्यमाणत्वाच्चोदकैक्ये वाज्यविकारा
नाज्यविकारयोः सम संख्यात्वेन द्वयोरग्रहणाद्यायां विषयत्वान्नुरध्यानुरोधेन समवेक्षु दधि धर्मप्राप्ते राज्यविकारत्वोक्त्या नर्थक्यप्र
संगात् इति द्वयं चोदकलेदावगतेः कर्मैक्ये चोदकैक्यात् क्तिरणुक्त्या न्याशंक्यानेतत्त्वं तोऽ द्व्यधर्मविषयत्वान्न ध्यायस्थैकादशावदा
नग्रहणस्य च यागधर्मत्वादत्रावदानग्रहणे कर्मैक्ये मतिचोदकैक्यं स्यादित्याशयः॥ एकस्य ग्रहणस्यैकस्माद्वपशोर्ग्रहणस्य प्राप्तेस्त्वे
कशाखीदेधा विग्रहविवक्षया तंत्रेण प्रयुक्तां॥ श्लोकं व्याचष्टे नहीति॥ वाक्यशेषेण संदिग्धोपदेशनिर्णयार्थं च चोदकोपव्याप्तस्य

स्त्वयितुं वाक्यशेषस्वोक्तिः। ननु प्रकृतिवद्वाक्यशेषांगीकारेपि तत्वस्य निर्णयेश्यस्या दित्यष्टमाधिकरणे प्राजापत्येष्वेकादशि
नीविधानातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वान्नयावत्प्रतिपश्ववदानगणदर्शनादिहापि तत्साक्षिरूपपत्त्यत इत्याशंक्याभिन्नयाग वि
षयत्वान्न स्यथायस्य यागैक्यपत्ते स्तुत्याकालवसामेनैकादशिनीवत्प्राजापत्येष्वपि सवनीयविधानात्पन्निरूना तत्र प्राजा
पत्याइ तिश्रवणस्यपरुध्येत सप्तदशसंख्यानावकल्पेतेति वभाष्यावयवद्वयस्य विविक्तविषयत्वं स्तुपदोपात्तमित्यनेनो
96 क्तं। यागभेदे संख्यासामंजस्योपपादनार्थं बहुश्च विनिता सांख्या वष्टेय दाविति। पशुयागसाम्नदशप बुद्धौ केनचित्रमाणे नप्रो
तर्मपिक्ता यांपशुसाम्नदशएष्पोमविहद्धावश्रुतसामागमवदागमेन श्रयेतेत्यभ्युपगमस्यवादार्थः। वाक्यशेषस्त्वोनिश्च
त्तिं शोदकोपन्यासालिप्सायां विवरीतुमाशंकतेनन्वेति शंकामेवोपपादयति पश्वेति। श्रोकंपावष्टेत्याह्नीति। सर्वस्वावितं
परिहाराशयं विवृणोति। यद्वेति। श्रोकंपावष्टेनाद्वेति। प्राजापत्यानिनीति करणेनुदृष्टीको कथमिद्धान्तो पक्रमेस्मालिर्दशि
तश्च सर्वनामैकशेषस्य निरासेन तद्धितान्तैकशेषोपपादनप्रकारः सूचितः। तद्धितैकशेषस्य तद्धितस्योत्पादनात् प्रागपि क
रणे स्वर्वपत्ता सिद्धेः सर्वनामैकशेषस्य पश्चादपिकरणे सिद्धान्तासिद्धेरेकशेषस्य न तद्धितान्तात्प्राक्करणे तद्विषयत्वायोगात्सर्व

नामविषयत्वंपश्चात्करणेनविधीयतेतिपौर्वापर्योक्तैकशेषःसर्वनामविषयोऽत्रद्धितविषयोवेतिसंदेहोदर्शितःप्राकृसंदे
होपपादनावसरेपदिष्टंसंदिह्यमानमेकशेषस्यतद्धितान्त्योर्वापर्ययस्योपदेशस्यरूपमितिविरुद्धैवंरूपत्वात्किमेकयाग
विधाय्यस्तूपदेशोऽनेकयागविधायीवेतिविधेयपरिमाणविषयसामर्थ्यविशेषेणनिश्चितोऽस्यातिविग्रहेणोक्तस्यविधेयस्ये
दानिश्चयस्योपदेशेनैवकर्मभेदोऽवधारितइतिनिश्चयोऽत्रविरुद्धत्वात्तयोरद्याप्यपेत्यवादमात्रत्वंद्रष्टव्यं।तद्वद्दृष्टेनातिदेशो
ऽनुपपद्यापितातिदेशविषयश्चतत्साङ्गतागपरामर्शीत्वात्तकैकपस्तुनिष्ठ्यनैकावदानगणग्रहणेयादृशंसामर्थ्यमेकपस्तुस
ध्यायाविहितेःप्रकृतिवद्वाक्यशेषात्त्वयान्यथानुपपत्त्याकल्प्यतेतादृशेनानापिकल्पितेनोपदेशःसप्तदशयागविधायित
यानिर्णीयतइत्यर्थःयस्तुकर्मोत्पत्तिकालएवभेदाभेदावधारणावसरात्प्राप्यात्यातिदेशाधीनतेत्युक्तं।तत्सत्यमवसरे
संदिग्धत्वेनावधारणासामर्थ्यात्परिहरति।यद्यपीति।ननुदेवताविशिष्टद्रव्यवाचिप्राजापत्यप्रातिपदिकपरबहुवचनव
तोपदेशेनैवयागबहुत्वनिश्चयोपपत्तेःकिमतिदेशापेक्षयेत्याशंक्याह।तत्रेति।परमार्थेनोपदेशान्निश्चयोपपन्नोपियो
संदेहमभ्युपेत्यातिदेशापेक्षनिर्णयाभिधानमित्याशयः।विपर्ययोक्तिरतिशयार्था।ननूपक्रमबलीयस्त्वादुपदेशानुरोधेनाति

देशेनवर्जितत्वमित्याशंक्याहनचात्रेति। आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेनानन्यगतित्वादतिदेशोपप
त्रोपदेशाद्बलीयानित्याशयः। प्रकृतिवच्छास्त्राणि प्रापयितुं समर्थ इत्यत्रोपगश्चद्यश्चोपदेशस्यातिदेशाद्विरोधइहत्विवे संदिग्धत्व
रूपो विरुद्धत्वरूपश्च प्रकारः सोऽत्र नास्तीति न चेत्यादिनोक्तं। तेनोस यथापि विग्रहोपपन्नावतिदेशाद्विरोधादेकवचनांतेनै
व सर्वनाम्ना विगृह्यत तद्धितांतानामेकशेषत्वनिश्चयाद्द्व्यदेवताद्वयं तेदेन यागभेदसिद्धिरिति सिद्धांतोपसंहारार्थं तस्मादिति
97 लाघवं व्याचष्टे तस्मादिति। नन्वपदेयैकादशावदानगणप्रकृतित्वस्य पशुत्वाद्धर्मकर्मैक्ये विप्रतिपश्चादर्थेनैर्यायित्वात्समदशा
वदानगणप्राप्त्यप्रवृत्तेरतिदेशाविरोधात्तदनुरोधेन यागभेदानवधारणान्नायमुपसंहारो युक्त इत्याशंक्य एवं पत्नोक्तेप
शुधर्मत्वमनुलाघवेन सर्वं दूषयति यदुक्तमिति। पशुसंस्कारेषूपाकरणादिषु द्वयक्तकथं तावोपपन्नावप्यत्रादानगणेवदान
प्राप्तितश्चाकृत्यजमानवलक्षणस्यप्रकारस्य तद्धितसामर्थ्यादेवज्ञातत्वात्कथं तावोनास्तीत्यत्रेत्यनेनोक्तं। यागस्य तु क
थं पशुनानिष्पादितेन मया सर्वं साधनीयं किं पुरोडाशवत्सान्नाय्यहविर्वद्वा प्रदेयावदानगणप्रकृतित्वेनेत्यवदानगणेक ८७
थं तावोऽग्न्याद्यागधर्मतैवावदानगणस्यावसीयत इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे प्राजापत्येति। ननु प्राजापत्यपशुष्ववदानोपदेशा

नै ३

तो वान्साक्षात्साधनत्वोपपत्तेरवदानगणानपेक्षायामप्यग्नीषोमीयेवदाननाशितस्य पशोः साक्षाद्यागस्य साधनत्वायोगा
कथं मयायायामश्साधनीय इत्यवदानगणापेक्षोपपत्तेः पशुं गतावदानगणस्य लविष्यतीत्याशंक्याह अकृतावपि वेति नाशि
तस्य पशोः सकृद्वनिष्फलत्वाद्धर्माकांक्षानयुक्तेत्याशयः अनु संस्कारकत्वेनावदानानपेक्षणेपिद्वारस्याभावे नयागस्याभूवा
पेक्षावत्पशोरवदानापेक्षा लविष्यतीत्याशंक्याह तदद्धर्मत्वेति। अवदानोपदेशात्प्राक्पशोर्विनाशाज्ज्ञानाद्यागवत्तद्द्वारापेक्षा
नुपपत्ते द्वारत्वेनावयवदेवद्वारिधर्मत्वायोगात्पशुधर्मत्वमिष्टतात्हृदयाद्यवदानानां पशुसंस्कारत्वेनैवद्यवदानस्य पुरोडाश
संस्कारत्ववदेष्टव्येत्याशयः अक्रत्वर्थस्यापि संस्कारः पशोर्नाराडुपक्रिया। इत्येव त्ववदानानां निष्फलत्वेपि त्वपेक्षितेति वार्त्तिके
त्वहिं सायाः पशुसंस्कारत्वाभिधानं तस्याश्वप्रा विनियोजनात्मकत्वेपि स्वरूपनाशकत्वालाभादवदानपक्षेतित्वोपयिकत्वा
च्चाविरुद्धं। अवदानानां पशुधर्मत्वनिरासस्य सर्वोक्तमतिदेशस्ये कस्मिन्कर्मणि सप्तदशावदानगणप्रापणसामर्थ्यमेकस्य
चावदानगणस्य सप्तदशसुकृतिस्य प्रापणासामर्थ्यं प्रत्युपयोगमाह तस्मादिति। नचोपदेशिकाया सप्तदशसंख्याया अतिदेशि
काह हृदयाद्येकादशावदानगणसुकृत्येकत्वसंख्याया बाधादनेकग्रहणेप्यनेकपशुग्रहणे लविष्यतीत्याशंक्याह यद्यपीति

गण।१

९६

सप्तदशधायागकल्पनेनाविरोधोपपत्तेर्बाधासावोयद्यपिशब्देनश्रुतिः नचेतिशंकातात्पर्यंपशुसामानाधिकरण्येनश्रु
तस्यसप्तदशत्वस्यावदानगणस्थत्वायोगादयुक्तमाशंक्योपपादयतिनचेति।पशववदानगणयोः संबंधप्रसिद्धेर्लक्षणा
नुपपत्तिमाशंक्ययागेत्युक्तं।पशुशब्दस्यप्राजापत्यशब्दसामानाधिकरण्याद्यागीयद्रव्यवाचित्वावगतेरवदानगणस्य
वसात्ताद्यागसाधनत्वान्नलक्षणेत्युक्तेत्याशयः नैतदितिपरिहारतात्पर्यंपशुषपिअक्रतायाः संख्यायालक्षणयावदानगण
स्थत्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशंक्योपपादयतिनैतदिति।पशोरपियागीयद्रव्यशक्तित्वाद्यागीयत्वोपपत्तेः लक्षणाकारविरोधा कृ
तावान्नलक्षणेत्युक्तेत्याशयः पशुत्वेलिरेवतर्हिसप्तदशत्वेत्यादकंबाधित्वायत्यतइत्याशंकानिरासार्थमवदानानिचेत्यादि
तात्पर्यंतात्पर्यतोव्याचष्टेनैनेति।नत्वश्वशुक्लकृष्णादिवर्णभेदभिन्नानामजुवकादिशृंगभेदभिन्नानांकुब्जवामनादिसंस्थानभे
दभिन्नानांवासप्तदशानांमध्येकश्चिदेकः पशुरित्येवमभिप्रायायासप्तदशसंख्यायायागेकल्पपूत्यतइत्याशंकार्थमेवमिति
तात्पर्यमश्वत्ववर्णादिविषयत्वकल्पनप्रमाणाभावादुष्णादीनांचसाप्तदश्यनियमाभावादानर्थक्यापत्तेश्चयेसप्तदशेत्यनुवा ५८
दाउपपत्तेर्विशेषावधारणाच्चवर्णान्तरादिव्यवच्छेदानुपपत्तेरयुक्तमाशंक्यमंदाप्याशंकापशुप्रातिपदिकस्यावदानल

त्तणार्थत्वात्तावात्प्राजापत्यैकपशुनिर्धारणावच्छेदकत्वङ्गत्वाद्बहुत्ववचनोपपन्नेरतिदेशप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदा
नसाध्यत्वाबाधाच्चकृत्स्नस्य प्रकृतिवद्वाक्यशेषसहितस्योपदेशवाक्यस्यागमनिकार्थमुपन्यस्येत्याह यत्स्वेति। शंकाशयमुक्त्वा
र्थं व्याचष्टे एतदिति। श्यामत्वनियमाद्वर्णाशयत्वमश्रृंगत्वाद्यस्यपरत्वनियमाद्धृंगाशयत्वं नयुक्तं पश्वनेकत्वं च विना नेकसंख्या
नाप्रसक्तेः संख्यानाख्यत्वपैक्यान्निरनर्थिकेतिपरिहारार्थत्वेनतेहीतिलाग्व्यं व्याचष्टे तच्चेति। तस्मादित्याधिकरणार्थोपसंहारस्ता
ग्व्यं व्याचष्टे तस्मादिति। पूर्वपक्षप्रयोजनलाघ्वं प्रजापतयेसप्तदशपशवः संकल्प्यंत इति पूर्वपुत्रोपक्रमादेको यागः सप्तदशभिः
पशुभिर्निर्वर्त्यत इत्युपसंहाराच्च सर्वपशुसाध्यैकयागत्वस्य पूर्वपक्षार्थत्वावगतेरेकपशुसाधनत्वपक्षेतराद्दृष्टार्थत्वस्य पूर्वपक्षानि स्व
लिमतत्वावसायाद्युक्तमाशंक्यैकमालभ्यमानमत्वारस्यैरत्नदृष्टयापर इति सिद्धांतलाघ्वेन लिमतत्त्वस्याथैकपशुसाधनत्वस्यै
वो तराद्दृष्टार्थत्वस्योपादानादापाद्योक्तार्थत्वेनोपपादयति प्रयोजनमिति। अवदानत्वमित्यनेनावदानप्राग्भाविनामुपाकरणादी
नां नां विशसैतानां पशुसंस्कारत्वादेकस्यावदानप्रकृतित्वरूपसाक्षात्साधनत्वेपि सप्तदशसंख्याया साधनत्वोत्साधनत्वप्रयुक्तत्वा
त्वसंस्काराणां सर्वपशुष्ववदानानुष्ठानमेनांउसमात्तासंस्कारत्वात्ताबादेकस्मादेवपशोरनुष्ठानमिति। सूत्रयता लसतेः सं

स्कारमात्रोपलक्षणार्थत्वमदृष्टार्थत्वोक्तेश्चावदानप्रकृतित्वनिरासार्थत्वं व्याख्यातं। यदा वैकस्यैवावदानप्रकृतित्वेनया
गसाधनत्वात्प्राधान्यं पश्वन्तराणां तु साधनभूतपशुसंख्यासंपादनेनैवान्तादर्थ्यमिति सर्वपक्षप्रयोजनमापादितं तदेकप
शुनाशे कृत्स्नगणावृत्त्याख्यप्रयोजनान्तरोक्तियुक्ताणां तु रोधेनेतराहत्व्ययोगादवदानप्रकृतिभूतपशुनाशविषयेति दर्शयि
तुमाह तद्विनाशे वेति। सर्वेषां पात्नानामपि पशूनामविनष्टमपश्वितिनिधिस्तत पश्वन्तरसंख्यासंपादनार्थत्वोपपत्तेः कृतानाम
99 पि संस्काराणां पुनः क्रियापश्वावृत्तित्वेन विवक्षिता। एकस्य तु पशोरवदानप्रकृतित्वे पश्वन्तराणां देवतानन्वयापत्तेः प्राजा
पत्यपशौ हृदयस्य बन्धनायोगप्रसंगादापाद्योक्तप्रयोजनापरितोषेणैकस्मिन्नित्याद्यप्रयोजनलाघवमवदानगणस्य प्रतिपशुत्वा
वृत्त्या सर्वपशूनां यागसाधनत्वाविशेषात्समप्राधान्यमभिप्रेत्य यस्य कस्यचित्पशोर्नाशे कृत्स्नपशुगणावृत्तिरूपार्थत्वेनाव्या
ख्याव्याख्यातुमाह अथ वेति। य एव कश्चिदेको नेको वा पशुर्नष्टस्तस्मिन्न्यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नष्टे समस्तपश्वावृत्तिर्नत्वेकस्मि
न्विशिष्टपशौ सर्वेषां यागसाधनत्वेनाविशेषादित्येवकारार्थः। तत्र यथा प्रस्तोतोज्जातो नाप्रतिहर्तृणामन्यो न्यूहस्य धारणेन ८९
समत्वात्स्वानां सदोगच्छता पुरा ज्राहस्य मोचनेन विलागाख्यादिद्वेदकृते यज्ञावृत्तिर्विहितातिदेशेनाहर्गणप्राप्ता किंच

स्मिन्नहन्यवच्छेदस्तस्यैवावृत्तिः कृत्स्नस्य वाहर्गणस्येति संदिग्धे साहित्यसंपत्त्यर्थं कृत्स्नावृत्तौ प्राप्तायामहर्गणे तु यस्मिन्नवच्छेद
स्तदावर्त्तेत कर्मपृथक्त्वादिति षष्ठाधिकरणसूत्रेण प्रत्येकमितिकर्त्तव्यताद्वयादेकस्यैवावृत्तिर्वर्ण्यते तथात्रापि प्राप्ते न कृत्स्न
पूर्वगणावृत्तिर्युक्तेत्याशंकते नेति । पृथगुत्पन्नत्वेनाङ्गानां प्रत्येकं साधनशक्त्यवगमात् सहप्रयोगे प्राप्ताग्नेयादिवत्प्रत्येकमितिक
र्त्तव्यताद्वयोपपत्तेरेकाहवृत्त्युपपन्नावपि पृथक्त्वानां सर्वपत्ने ह्यासंगिसाधनत्वान्नाहर्गणानामेवेतिकर्त्तव्यताद्वयार्थं समप्राप्तावृत्तिर्युक्ते
तिपरिहरति नेत्यादिति सिद्धांतप्रयोजनलाभ्यं ह्यावष्टे सिद्धांते द्विति न तु समुच्चितानां साधनत्वविधावेकनाशे कृत्स्नावृत्त्यावेकं
नाशे समाप्तत्वे क्रियते स्तोत्रीयं त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यादौ समुच्चितानां साधनैर्मंत्राणां स्तोत्रसाधनत्वविधानात् तृचं शंसति स्तृ
त्रैकं शंसतीत्यादौ च शस्त्रसाधनत्वविधानान्नवत्रुशिरादत्त इत्यादौ चाश्वादानादिसाधनत्वविधानादेकमंत्रनाशे कृत्स्नमंत्र
गणावृत्तिर्यथादित्याशंकते नेति । यथार्थाभिधानद्वारा मंत्राणां स्तोत्रादिसाधनत्वात्तदितिमंत्रवाक्यार्थभेदात्प्रत्येकमेव यथार्थाभि
विधानाख्यावांतरकार्यद्वारा स्तोत्रादिसाधनत्वे सति संख्यायुक्तेन वचनेन साधनानां समुच्चयाश्रयणात्समुच्चितसाधनत्वात्
वेन साधनस्वरूपस्यासंगित्वाल्लावान्नैकनाशे कृत्स्नावृत्त्यापत्तिरिति परिहरति नेति । एतदेव विवृणोति यादिति । प्रत्येकं वाक्यार्थोऽभि

धानेनिष्पादनाशक्तौ विलक्षणमानसाकांक्षत्वसंहत्यैकार्थत्वापत्तेरेकस्तोत्रादिसाधनानामैकमंत्र्यं स्यादित्यर्थः ॥ ननु मंत्राणां स्वार्था
भिधानलक्षणं वा तु रेकार्थे प्रत्येकं निर्वर्त्तनसामर्थ्येपि स्तोत्रादौ संहत्यकारित्वात्साधनत्वं स्यात् संगीभविष्यतीत्याशंक्य लिंगैरेव
चेत्युक्तं । वाक्यार्थाभिधानानां प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनत्वशक्तिर्लिंगशब्देनोक्ता । संहत्यशब्देन साधनसाहित्यं । मंत्रकार्ये वाक्या
र्थाभिधानैः प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनशक्तिमद्भिरेव साधनसमुच्चयविधिना संहत्य स्तोत्रादिकार्यान्तरारंभावगतेर्यी सज्यसाधन
त्वाभावान्न कार्यान्तरेपि मंत्राणां स्यात् सज्यसाधनतेत्यर्थः ॥ पशूनां तु न मंत्रवत्साधनानां साहित्यं किं तु सहितानां साधनत्वेति वैषम्य
मित्याह पशूनां त्विति । मंत्रवत्तत्कार्याणामपि सहितसाधनत्वात्तावपि प्रकारान्तरेणापि समत्वमाह त्वपि परिहारशक्तिद्योतनायाशंकते ता
वन्मंत्रेति । एकमंत्रनाशेनैकैककार्यनाशे सति तत्सम्बन्धकार्यान्तरविघ्यातस्तत्र स्तुतिसिद्ध्यर्थं तत्सम्मंत्राहननिरपेक्ष्यादित्याशयः । परिह
रति नेति । कार्याणां नांतरीयकत्वेन सहितसाधनतया विध्यभावादेककार्यनाशे साधनस्वरूपनाशकल्पनानुपपत्तेः साधनस्व
तमंत्रनाशे नैव नाशः स्यादभ्युपेतस्य ब्राह्मणानां प्रत्येकं साधनत्वेनैकमंत्रनाशेप्यविनष्टमंत्रकार्यनाशायोगात्तु निष्पादित्वेन
चमंत्राहननं विनावर्त्तयितुमशक्यत्वान्निष्पन्नाविनष्टस्य च कार्यस्य साधनाहत्यनात्तेपकत्वान्नाहननियुक्तेत्याशयः । मंत्राणां प्रत्यु
वैधर्म्यमुपसंहरति इतीति ॥ ॥ संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ॥ ननु संख्यागुणयोः कर्मभंगित्वेन तुल्यत्वे पद्धाङ्गुणनि १ राम १००

106

भिन्नभेदचिंतासंख्यानिमित्तभेदचिंतानंतरंयुक्तानसंज्ञानिमित्तभेदचिंतेत्याशंक्याह वक्ष्यतीति बुद्धिचिंतायावक्ष्यायासत्वात्क्र
त्यांतरात्त्रिषत्रिनेनकर्तुमशक्तेः अतः प्रागल्पचिंतायायुक्तत्वादल्पत्वसाम्येनचबुद्धिस्थत्वात्संख्याचिंतानंतरंसंज्ञाचिंतायु
क्तेत्याशयः शब्दशक्तिनिवेशाख्यहेतुसाम्यादपि अनंतरसंगतिः संख्यावत्सर्वत्रशक्तिनिवेशिनीतिवार्त्तिकेसूचयिष्यते ॥ किमेलिरि
ति संदेहलाघवंप्रकृतसंकीर्त्तिकाग्रेतानिनामानिकर्मांतरोपदेशीनिवेतिसंज्ञायाभेदकत्वसंदेहसंज्ञात्वसंदेहोन्यथैवेनस्पष्ट
त्वादयाख्यायकिंप्राप्तमितिपूर्वपक्षलाघवंप्रकरणस्यतादर्थ्यप्रमाणत्वेनभेदाभेदयोराख्यापारार्थ्यगुणविधानस्यचकर्मांतरेणप
पन्नेत्वउपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशंक्यपूर्वपक्षतस्यपश्चादुद्धरितात्प्रामर्थ्येपशाहृत्यायाग्रहणादित्येवंपक्षतत्यलिज्ञानस्याव
यात्वत्वादित्येवंवाप्रकरणोत्थयहशब्दस्यारव्यानंगुणविध्यकेस्थकर्मविधायावेनकल्पनालाघवाभिधानार्थंवंसूचयितुमाह तथे
तिपंचम्यंतापेक्षितंसाध्यमकर्मांतरत्वमितिवक्ष्यमाणमत्रसंधेयं एषशब्दस्यसर्वनामत्वात्सर्वप्रकृतपरामर्शित्वलक्षणंपूर्वपक्षता
पेक्षत्वाश्रयशब्दस्यतुकर्मभेदप्रमाणत्वाभावेनाधिकारार्थत्वायोगात्सर्वप्रकृतकर्मापेक्षत्वानंतर्यार्थतायाश्चस्वयमेवनिषेत्स्यमाण
त्वाद्गुणविधानार्थस्यज्योतिःशब्देनज्योतिष्टोमाद्युवादस्यपूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमविधापेक्षित्वत्वाविद्वलत्वेनपूर्वप्रकृतापेक्षत्वम

मिश्रेतं प्रकृतहानेरप्रकृतशक्तियाकल्पनस्य च दौर्बल्यल्लक्षितबाध्यत्वेनक्या प्रकरणशब्दस्य तद्बाधकप्रकृतप्रत्यभि
ज्ञानलक्षणार्थत्वं सूचितं तथ्थक्ता निवेशि संज्ञा क्रतिवले न प्रकृतप्रत्यभिज्ञानलक्षणार्थं चेह सूचितं तथैव बाधत्वमाशंक्य
ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमशब्दस्य प्रतीकमित्यादि लाघववक्ष्यमाणेन ज्योतिःशब्दवाच्यत्रिवृदादिसर्वस्तोमवत्त्वलक्षणगुणयोगे
नाथ पुनरिति लाघववक्ष्यमाणेन वद्योतनादिगुणयोगेनैकस्यापि ज्योतिष्टोमस्यानेकसंज्ञोपपत्तिरुक्ता अत्र नेकानि नामधेया
101 नि यस्यासावनेकनामधेयस्तस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः यथैकस्यैव दर्शपूर्णमासाख्यस्य कर्मणो यनादिशब्दवाच्यत्वादिगु
णयोगेनानेकदाक्षायणादिसंज्ञोपपत्तिरिति दृष्टान्तार्थः नवेत्यनेन गुणविधिपक्षे कल्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूचितं गुणो
क्त्या फलस्याप्युपलक्षणं पूर्वयित्वं फलशब्दः गुणा ब्राह्मणार्थफलान्यार्थं वा ज्योतिरादिशब्देन ज्योतिष्टोमसंकीर्तनार्थत्वेनोपपत्ते
र्न संज्ञान्तरं कर्मान्तराद्वे पक्षमित्याशयः रलविषयंतीत्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यागुणंगशभाष्यमप्यथैवश
ब्दाभ्यां प्रकृतग्रहणान्नडुपवद्वाक्यास्संज्ञायाः प्रकृतविषयत्वावगतेः प्रकृतप्रत्यभिज्ञानस्य चापुनरुपात्तत्वात् प्रकृतस्य च गुणविधा ९९
नार्थफलविधानार्थं वानेकसंज्ञोपपत्ते [illegible] ज्योतिष्टोम एव ज्योतिरादिसंज्ञकोऽनकर्मान्तरमित्येवं प्राप्तमिति वक्ष्यमाणसा

ध्यात्वं येन स्मरणीयां संज्ञायां वा लेदकत्वनिरासायैव प्रकृतेतु एण विक्षानोपपादनार्थं प्रकरणात्वयहोक्तिरित्येकवाक्यत्वेनता
घस्थध्यारथ्यांतरंस्थ्वयिज्जमाह कथं तावेति। अत्रापि न विद्यतीत्यध्यवसानादकर्मांतरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यानुषंगः। किं वा
र्थंशद्दीपवंधेनवा संज्ञायां लेदकत्वं ध्यात्वतो वा तत्राधिकारार्थत्वेमंदफलत्वापत्तेः। सर्वप्रकृतकर्मापेक्षितार्थत्वेनापेक्ष्यापे
स्प४ त्तकत्वावघ्यसेदाधिष्ठानवाद्भेदद्योतकताथशद्वाध्यानवांगांगित्वावंसंहत्यफलसाधनत्वंविवेनान्योन्यापेक्षासंसवती
त्याशयेनाह नवेति। पंचमेवक्रत्वनाक्रमानादरस्थ्यवक्ष्यमाणवादानंतर्यार्थवस्थापद्युपपत्तेर्नतद्दर्शनापि लेदद्योतकनेत्याह
नवक्रत्वनामिति। स्वतस्त्र संज्ञाया लेदकत्वमनाशंक्यमेव सावनालेदो हि लक्षणार्थः। न च ज्योतिरादिसंज्ञा लावनावाविनीयेन
नालिंग्यादित्याह नवसंज्ञेति। न तु भावना वा विज्ञाना वेपि संज्ञाया धात्वर्थवाचिन्नाछद्दांतरवद्धात्वर्थद्वारा लावनालेदकत्वं लविष्य
तीत्याशंक्याह नापीति। धात्वत्स्य धात्वर्थस्य लावनासंलग्नत्वात्तदवच्छेदकत्वावगतेर्बाध्यध्यानुद्धि लेदकत्ववद्भावनालेदकत्वयुक्तं
नामोक्तस्य तु लावनोपश्लेषालावेनातदवच्छेदकत्वानवगतेस्तु ध्यामानस्य घटादेर्बुद्धि लेदकत्ववद्भावनालेदकत्वेन संलवतीत्या
शयः। न तु शद्दांतरवत्संज्ञायाः लावनावच्छेदकत्वं रूपेण धात्वर्थवाचिन्नालावाच्छद्दांतरस्यायेन लावनालेदकत्वायोगेपि संज्ञा

याविधेयविशेषणप्रतिपत्त्यर्थत्वाद्भावनानिरपेक्षस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वायोगाद्विधेयत्वाभावनाभेदं विनानर्थक्यापत्तेरस्यास्य
येन भेदकत्वं न विध्यतीत्याशंक्याह नवेयमिति। विधेयस्य हि न प्रवर्त्तनस्य भावनावादस्यात। प्राप्ते विधिर्न व्याघातापत्तेश्च न विधान
न्तरेण स्यात्स्यास्य भेदकत्वं युक्तं संज्ञाया स्वप्रवृत्तिप्रवर्त्तनस्य भावनावृत्तावानात्यासस्य व्याय विषयता स्मीत्याशयश्च नवप्रवृत्तिप्रव
र्त्तनस्य भावनात्वाभावेपि विधेयविशेषणप्रतिपत्त्यर्थत्वात्संज्ञायाः संज्ञान्तरात्प्रतिपन्ने विशेषे संज्ञान्तरानर्थक्यापत्तेर्भेदकत्वं न विध्य
102 तीत्याशंक्याह नवाप्रवर्त्तितइति नाना संज्ञानाम विशेषाद्विकल्पोपपत्तेर्नतावदिदं प्रतीति रित्यविशद्धार्थः प्रतीतोपि तु भेदो
विध्यसंस्पर्शादनादृत्य स्त्यतिशयोक्तिः। नतु संज्ञाया विधात्वानर्थक्यं तत्वावान्तरेण भेदकत्वायोगेपि ज्योतिरादिसंज्ञस्य
यागस्यैतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्युत्तरवाक्यप्रतिपन्नस्याख्यातेन विधानाद्विधायकोपपत्तेर्हितायाभेदकत्वं न विध्यतीत्याशंक्या
ह यास्त्विति। विधायकस्याख्यातं समवेसंज्ञाविषयस्ततकर्मस्वरूपविषयत्वाभावाद्भिन्नविषयत्वेन संज्ञाविषयश्च तत्कर्म भेदद्यो
तकत्वानुपपत्तेर्विशिष्टविधित्वाद्व्याख्यानात्त्रिसद्वाभ्युपगमे संज्ञानिरपेक्षस्यैव तस्य भेदकत्वोपपत्तेश्च संज्ञासहकारित्वायोग १०२
त्वविधायकसहकृतायाऽअपि संज्ञाया भेदकतायुक्तेत्याशयश्च आदिशब्देनैतेनर्द्धिकामो यजेतेत्यादौ फलान्तिमतोक्ता। युण

दिनाकर्मस्वरूपाद्यन्तर्यात्मासिद्धरूपेण तत्पशुद्रव्यं रणं विधायकस्यात्मनि संचारणमात्रेपः प्रयुक्तिवा विनावान्तेपशब्देनातद
र्थस्य प्रयुक्त्ययोगात्ता दर्थ्यं लक्षितां नत्र गुणार्थस्य विधायकस्य संज्ञाविषयश्च तत्कर्मस्वरूपविषयत्वाभावात्संज्ञाविषयत्वत
कर्मनिरपेक्षोत्पत्त्ययोगेपि फलस्याउपादेयत्वेन कर्मोद्देशोपादानमशक्यत्वात्फलार्थस्य विधायकस्य फलोद्देशेन कर्मो
पादायकत्वात्प्रकरणांतरन्यायेन कर्मस्वरूपविषयत्वात्संज्ञायां त्वविना प्रकृतबुद्धिविच्छेदाशंकानिवृत्तेश्च निरपेक्षस्याउपादे
यान्वयस्य भेदकत्वाभावात्संज्ञासहकारित्वेन विध्यतीत्याशंक्याह फलेति संज्ञां विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदाभावे प्रकरणांतर
न्यायाविषयत्वाद्व्यतो वा प्रकृतबुद्धिविच्छेदे संज्ञानपेक्षणात्फलान्वितकर्मविधिसहकृततया भेदकत्वं न संभवतीत्याशयः ॥
गुणफलयोरेकवाक्योपादाने प्रकृतकर्माश्रितस्य गुणस्य फलस्य साधनत्वावगमात्फलान्वयस्य भेदकत्वशंकानास्तीत्या
ह यद्वेतीति तान्नविति तान्येणा पूर्वसंज्ञाश्लिष्टस्य कर्मांतरस्यैतेन सह प्रदक्षिणेनेत्युक्तेष्वसमानविधानाहारेणवर्णा द्वाक्या जुगुणान्वय
प्रतीतेः प्रकृतस्य गुणविध्ययोगमाशंक्यनैवं त्वनेन ज्योतिष्टोमशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दपूर्वकत्वाद्विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः श
ब्दयोश्च ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्रिवृदादियोगसामर्थ्यात् ज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः प्रकरणस्य वाक्याविरोधश्च ज्ञा॥ तद्बाधिक

रुचा

रणेन्यायतुल्यत्वाद् अथैष गौरित्यादीनामुदाहरणत्वावगतेर्गवादिशब्दानां च ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमित्तादर्शनादव्यापक
त्वेनायुक्तमाशंक्य सर्वेषामुदाहरणत्वेऽप्युदाहरणविशेषपूर्वपक्षोपपत्तिविशेषप्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयति ज्योतिरादि
षु त्विति । तुशब्देन तत्राथैष ज्योतिरित्यादिविधेरुदाहरणपरिग्रहार्थत्वान्न किंचिद्गवादिशब्दस्य अथैष गौरथैष आयुरित्याद्यु
दाहरणं तत्परिग्रहणार्थत्वं सूचितं । अवयवप्रसिद्धेः शब्दप्रवृत्तेर्ब्राह्मणशब्दाद्ब्राह्मणशब्दस्येव ज्योतिष्टोमशब्दाज्ज्योतिःश
103 ब्दस्य पदान्तरत्वावगतेस्तत्संगतिकत्वात्तावदाशंक्य ज्योतिष्टोमशब्दार्थप्रयोगात्तत्संगतिकोपपादिता । विश्वज्योतिरिति त्वाख्याव तो
यवः स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः । तस्मात्संज्ञान्तरविषयेऽपि संज्ञा तत्प्रयोगदर्शनेन संज्ञायाः श्रुतो भेदकत्वाभावाच्छंदान्तरादीनां च स
हकारिणामभावान्न कर्मभेद इति पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति । संज्ञा हीति भाष्येण संज्ञैयेति त्वितीयोक्तस्य भेदहेतुत्वस्य वश रत्य
हेनायुक्तकर्मणां संज्ञापि कर्मभेदहेतुरित्येवं संज्ञा चेति सूत्रावयवं व्याख्याय योत्पत्तिसंयोगो व्याख्यातः । तदथैष ज्योतिरित्यादा
वाख्यातात्तावेन संज्ञा विनोत्पत्तिवाक्यत्वानवधारणादुत्पत्तिवाक्यस्थाया अपि वसमिदादिसंज्ञाया भेदकत्वानभ्युपगमा ९२
दयुक्तमाशंक्याख्यातपारतंत्र्यनिरासाय व्याख्यातेन भेदाभेदावधारणात्प्रागेव संज्ञाश्रुतेरित्येवं प्राथम्यस्याविवक्षितयोत्पत्ति

शब्दं व्याख्यातुमाहस्तीति। आख्यातसमुच्चरितायाश्च समिदादिसंज्ञाया भेदकत्वेनाग्नेयवैवमादीनां भेदश्च दृष्टि कर
ण वार्तिके लिखितत्वात् समिदादिसंज्ञाया अपि व्याख्यातो रणा प्रागेव शब्दान्तरे भेदा भेदावधारणव्यापारात् तावार्थेत्युक्त
श ब्दो व्याख्येयः। उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादेस्तु कर्मशब्दस्य फलादिपरत्वोपपत्तेः समिदादिवदनन्यपरत्वं तु नः श्रुतित्वा
भावाद्भेदावधारणाशङ्केयं एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजेत इत्यादि वत्त्वं शेषबंधाभावादतिदेशतश्च रूपलाभसंभवेनारूपत्वा
भावाद्भेदावधारणाशङ्केः संज्ञाया भेदकत्वोपपत्तिरित्याशयः। तत्समंतरदृष्टेः सकाशात् संज्ञापनयनेनाप्यपौर्णमास्यादिसं
ज्ञाया अपि स्वतो विशेषतस्तु द्विहेतुनाप्येवं यच्छेषबद्धेन वा रूपकर्मशब्देनाभेदावधारणादपनीयत इति सूचितं तु क्त श्रुति
विशेषणस्य फलदर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे आहीति। अनुक्ताशब्दस्य स्वत्वलाघ्यस्तोत्पन्नशब्दव्याख्यानार्थत्वस्वनायोत्पन्न इत्युक्ता सं
ज्ञातः पूर्वं भेदकत्वेनाभेदकत्वेन वावधारित इति समुच्चरितं स्मह र्घ्यतलमितिवत् निश्चयापरपर्यायासिद्धा क्विवा विनोच्चरति ना
वविद्यीख्यातः पदद्वयोश्च गमिसमानार्थत्वेन ज्ञानार्थज्ञाडुब्धस्य बोक्तार्थत्वेन निश्चयरूपज्ञानोक्तं एवाविज्ञाडतश्चोच्च
रितशब्दयोरवधारितावार्थत्वाविरोधः। ननु कर्मशब्दसामानाधिकरण्यं विना संज्ञायाः कर्मनामत्वासिद्धेः कथं तद्भेदकत्वे

त्याशंक्यसंज्ञावशात्पश्वादिवत्कर्मविषयत्वेनावधारयिष्यमाणकर्मशब्दसामानाधिकरण्यमेतेन यजेतेत्युत्पत्त्यमानश्रा
हेनोक्तं। नन्वेवं संज्ञावशेनाख्यातस्य कर्मान्तरविषयत्वावधारणं तथावधारिताख्यातसामानाधिकरण्याच्च संज्ञायाः कर्मा
न्तरनामत्वावधारणेतीतरेतराश्रयं स्यादित्याशंक्य संज्ञायाः पूर्वं संज्ञाविषयनिवेशायोगेन पृथक्‌निवेशात्कर्मनामताया
माख्यातापेक्षालेपिलेदकत्वेनैरपेक्ष्यं संख्यावत्त्वेत्यनेनोक्तं। पृथक्त्वनिवेश एवात्रापि हेतुश्चशब्देनाकृष्टः। अपवादकालेदा
104 वधारकाख्यातसंयोगनिहत्यर्थं त्वन्नि संयोगोक्तिरिति श्वनार्थो दृष्टांतः पृथक्‌निवेशित्वमेव पश्चपूर्वत्युपपादयितु
सामान्याख्यायं तावदाह कथमिति अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वेनार्थांतरदर्शनात्संज्ञांतरापेक्षोक्तिर्दृष्टांतार्थी। ह्योत्सर्गिको
न्यायो व्याश्रयत्वशंकापरिहृता। सामान्यायं प्रकृते योजयति। तदिहेति। ज्योतिरादेः संज्ञांतरत्वस्योपपादनापेक्षत्वा
न्निश्चितसंज्ञान्तरत्वमुदाहरणांतर[illegible]मुक्तं। सर्वशब्दः सोमेन यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत वसंते वसंते ज्योतिषा
यजेतेत्यादिसोमयागवाचिप्रकृत सर्वयजतिविषयः प्राग्युक्ताः रिताः सर्वे यजतयो ज्योतिष्टोमविषयत्वा ज्ञवादिसंज्ञा १०४
न्तरसामानाधिकरण्येन वसंतेयेन ज्योतिष्टोमविषययजिसामानाधिकरण्यात्संज्ञांतरस्यापि ज्योतिष्टोम एव संज्ञीस्या

दित्युक्तेऽर्थांतरशब्देन लुप्तविषयशब्दकेनार्थांतरविषयत्वालाभो दृष्टांतत्वेनोक्तः॥ प्रागुच्चरितयाजिविषयत्वात् ज्योतिष्टोम
शब्देन संज्ञीकस्य हि संज्ञीत्यपेक्षिते यत्वेतेन यजेतेति प्रसूयमानो यजतिः॥ सोऽर्थांतरे वर्तत इति कृत्वा तद्विषयभूतो याग
संज्ञांतरस्य संज्ञी तूक्तेन न तु तस्यापि गुणोपबंधात् फलोपबंधाद्वा विधायकत्वात् गुणेफले वा व्याप्तत्वेन यत्नपर्थे व्यापारा
लाभादस्यास्य यायेनार्थांतरे वृत्त्यायोगात् कथं तद्विषयत्वेनीयागः॥ संज्ञांतरस्य संज्ञी स्यादित्याशंक्याह यद्यपि प्रसूयमानो
यजतिर्विधायकत्ववशेन भिन्नार्थविषयो न भवति तथापि विच्छिन्नानुसंधानत्वादर्थांतरे वर्तत इत्युक्तेऽनुसंधानविच्छेदो
पपादनायार्थांतरानुरक्तायां वृद्धौ यजेर्निपातमुक्तमुपपादयितुं प्रकरणविच्छेदस्योक्तस्योपपादनार्थं पूर्वकर्मविषया
यावृद्धेः॥ प्रसूयमानयज्युच्चारणकालेन तु ह्रन्निमुक्तामुपपादयितुं गोशब्दस्य पूर्वकर्मण्यनिवेशोऽभिहितः स गोशब्दस्य
पूर्वत्रानिवेशोऽपि कस्मात् संबंधानुपपत्तेरित्याशंक्य वाचावायान्नानुपज्योतेतिव्याख्यायोक्ते॥ प्रसूयमानस्य यजेः॥ संज्ञांत
रावरुद्धं ज्योतिष्टोमं प्रतिगमनाशंक्यो ज्योतिष्टोमसंज्ञाविलक्षणगवादिसंज्ञांतरावच्छेदं हेतुत्वेनोपकल्प्याह तथाही
ति॥ पूर्वस्य यजेः॥ प्रसूयमानयज्युपर्थागमने दृष्टांततयोक्तः॥ प्रसूयमानस्य यजेरर्थांतरहविर्भिरुपसंहरति॥ इतीति॥ या

उकर्मांतरपक्षेऽथशब्दस्य पूर्वप्रकृतविध्यपेक्षावाचित्वोक्तौ शंकरांतरानपेक्षत्वेन पूर्वप्रकृतकृत्यपेक्षावाचित्वायोगाद
विवक्षितक्रमत्वेन वानंतर्यार्थत्वायोगादानर्थक्यापत्तिरुक्ता। साकर्मांतरत्वेमत्यधिकारार्थत्वोपपत्तेर्नास्तीत्याह एवं च
सतीति। अथादिशब्दः पूर्वपक्ष्यभिमतपूर्वप्रकृतक्रियापेक्षाग्रहणार्थ इति पूर्वविकल्पसमानार्थत्वाद्वाधिकारोक्तेर्नैष्फल्याप धा
त्तिरित्याशयः। एषशब्दस्यैवैष देवदत्त इति प्रागनिर्दिष्टे विसन्निहिते प्रत्यक्षे प्रयोगदर्शनात्तथारूपप्रकृते विप्रसन्निहि
तप्रत्यक्षत्वेनैव प्रयोगोपपत्तेः प्राकृप्रकृतत्वस्य वाच्यत्वकल्पनायोगात्सन्निहितप्रत्यक्षरूपवस्तुवाचित्वेनैतत्कालप्रस्तुयमा
नेऽथ विशेषणान्नैष शब्दः प्राकृप्रकृतत्वमपेक्षत इत्याह एषशब्दोऽपीति। तथा च प्रकृतहानप्रकृतप्रक्रियाकल्पनयोर्दृष्टतो
क्तासापितयोः संज्ञाप्रकृतिप्रबलत्वाद्युक्तेत्याह प्रकृत इति। नासामिति नाम्नोऽप्युनः प्रकृतिप्रशंका निरासार्थत्वेनाशासमा
नेशंकानुपपत्यान्निपतिनासामिति एतेन सह अदक्षिणेन यजेत इति गुणसंक्रांतशक्तिनाख्यातेनालेदावधारणान्न
संज्ञानामिमायालेन्नत्वं संभवतीत्याशंकामाख्यातस्य विशिष्टविधित्वोपपत्तेरसेदावधारणाशंकात्वान्निराकर्तुमत्ते १०५
दावधारणेनैतत्कालत्वं पुनः शब्देनोच्यते नात्र न्निरित्याशयेन समाधत्ते। अ नीति। गुणसंक्रांतशक्तित्वेनाख्यातस्या सि

न्नतयावश्चारितेकर्मणिपश्चाद्दृष्टिज्योतिरादिसंज्ञानामिमानिश्रवणानिस्तुस्मतोनलिंङ्गः नन्वाख्यातेनात्तेदः शाकेयाव
धारयितुमितिलाघ्यार्थीनेनोक्तः नन्वविधित्तेदंविधेयविनात्तेदायोगादथैषज्योतिरित्यादौवविधयप्रतीतेर्नसं
ज्ञायात्तेन्नताय्तुक्तेत्याशंक्यज्योतिः संज्ञोयागः कार्यइत्यध्याहारेणयागविधिवाक्यविधानार्थंतस्मादितिलाघ्वं
यस्मात्संज्ञात्तेदाद्विनोयागः प्रतीयतेसवाशामप्यस्मादेतद्धिधावक्रमितार्थप्रतीतेः स्पष्टवादद्याख्यायतउपपादना
र्थमनुवादेहीतिलाघ्वंत्र्यथयंश्रुंक्तोतीतिंदीन्नायिवाऽस्त्यादीनामनुवादानामथ्यार्थवत्वाम्प्रुणगमादयुक्तमाशंक्योपपादय
तिसमस्तमेवेति।तेषांक्रमादिविधायित्वेनार्थवत्वायुक्तेत्याशयः गुणविधयेनुवादोर्थवा...नविषयतीत्याशंक्याहअथेति।
यागानुवादेपिप्रकरणान्नगुणवंसेत्स्यतीत्याशयः अथैषज्योतिरित्यनेनचकर्मान्तराविधौसहस्रदक्षिणादीनांज्योतिष्टोमां
गत्वापत्तेस्तन्नहिरोधिगुणान्तरविधानाद्दृष्टदोषोविकल्पस्याद्दित्यालिधानार्थंप्रकृतस्यैवेतिलाघ्वंप्राप्तवष्टेकर्मैकत्वेति।न
वकर्मान्तरेप्यतिदेशान्नद्वादशशतादिषाशेर्विकल्पस्यादित्याशंक्याहकर्मान्तरत्वेविधितोव्रतिदेशिकस्यौत्पदेशिकेनबाधा
न्नविकल्पापत्तिरित्याशयः अनेनचपूर्वपक्षेद्वादशशतादीनांसहस्रादीनांचविकल्पः सिद्धान्तेकर्मत्तेदाद्यवष्ठेतिप्रयोजनम

श्यर

येनाननुष्ठितं। ननु कर्मांतरत्वेपि सह प्रदक्षिणादेः फलविधानाकांक्षत्वेन नित्यद्वादशशतादिबाधकत्वानविकल्पा

पत्तिरित्याशंक्याह नचेति। प्रकृते तुल्यानेमतिविकल्पदोषः। आकरे तैवं परिहृतं संज्ञयाऽपूर्वकृतत्वं कृतेविच्छेदात्प्रकृतेकर्मणी

चफले पि गुणो विधातुमशक्य इत्याशयः। नतु गुणफलयोरेकवाक्योपादानेगुण विशिष्टस्य कर्मणः फलविधौ वाजपे

याधिकरणोक्तवैरूप्यापत्तेर्गुणस्यैव फलेविध्यवगमात्गुणसंक्रांतशक्तिनारप्यातेन कर्मानेदेवधारितेसंज्ञायालेदकत्वा

योगात्प्रकृततद्विविच्छेदकतेत्याशंक्याह प्रसूयमानेति। अधिकराद्र्थापि शब्दसमभिव्याहारेणैव शब्दस्य प्रसूयमानक

र्मविषयत्वावसायादेतेनयजेतेत्येषशब्दनिर्दिष्टप्रसूयमानकर्म प्रतिनिर्दिशकैतच्छब्दसमभिव्याहृतस्ययजेरपि प्रसूयमा

नकर्मविषयत्वावगतेस्तदेकवाक्यत्वबलेन संज्ञादीनां प्रकरणावगतेश्वर्वकर्मान्वयं बाधित्वा प्रसूयमानकर्मान्वया वधा

रणात्संज्ञयाप्रकृतत्वविच्छिद्यत एवेत्याशयः। यथाविराजेविंशंशतेनतस्मिन्प्रजनरमयोर्थ गृष्टोमे प्रायश्चित्तविमन्तदपि

त्यतेनैकविंशतिदक्षिणेन प्रजनर्यजेतेत्यग्निष्टोमविध्वंशनिमित्तप्रायश्चित्तार्थत्वेनापिज्योतिषो विधानादादिशब्दस्य हिषयः १०६

तन्नश्चनकेवलं संज्ञातः कर्मांतरत्वं किंत्वथशब्दसमभिव्याहारादपीतिस्वयितुंआह तस्मादपीति तस्माद्धहेतनप्रसूयमा

106

नकर्मत्वरूपपरामर्शान्नस्यावयवत्वावापरपर्यायाधिकाराधिशब्दसमभिव्याहाराधीनत्वादेवंरूपवनोपपत्तिः ज्योतिरादिसं
ज्ञानां ज्योतिष्टोमवाचकत्वादेकदेशदर्शनपूर्वपक्षोक्तं निरसितुं ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वाद्यासां ज्योतिष्टोमवाचित्वमवयवार्थो
लोचनन्यायात्वेति विकल्पाद्युपपन्ननिरासार्थं तावत्त्ववेत्यादिना भाष्यं व्याचष्टे न वेति। दशमे क्वचिद्रथंतरं दृष्टकार्ये विहितमवयवत्व
तेन रथंतरशब्देन राथंतरधर्मातिदेशात्तरथंतरयोनौ गेयमिति पूर्वपक्षिते क्वचिद्रथंतरशब्दस्य उत्तानः सोमं धारयेत्यस्या
मृच्युत्पन्ने सोमविशेषे रूढत्वादर्थं तरशब्दस्य तदवयवत्वं न स्वयोनौ गेयत्वं सिद्धान्तयितुं निराकरिष्यमाणं दृष्टान्तितं। विश्वज्योतिः
सर्वज्योतिःशब्दयोरेकदेशसादृश्येऽप्येकदेशान्तरेणासादृश्याद्बालामालाशब्ददृष्टान्तेन ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वनिरासद्वारा
तदर्थवाचित्वे निरस्ते ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वं पूर्वपक्षोक्तं यत्किंचिति भाष्येणानुभाष्यत निरासार्थं प्रकरणसा
मर्थ्याद्धीति भाष्यं प्रतीकत्वोपपादनार्थं पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तप्रयोगदर्शनानुभाषणं सर्वं व्याचष्टे यत्किंचिति न वेते नयजेतेत्येतद्बहु
समभिव्याहारालोचनन्यायाय जेत्यों ति:शब्दैकवाक्यत्वावगमेऽपि षट्त्रिंनिमित्तालाभात्कर्मान्तरे ज्योतिःशब्दप्रवृत्त्ययोगमाशं
क्यद्योतनेद्धींतोर्ह्रते रिरिसिन्नादेशवर्ज्जं त्यो णादिके मित्रप्रत्ययविधेर्दकारस्य वजकारादेशविधेर्वृद्धिसाधनत्वकारितं घो

107

तत्त्वमस्यर्थलक्षणया वा ज्योतिष्ट्वं सर्वत्र निमित्तं वक्तुमथ पुनरिति तत्र व्याख्याग्रन्थतो व्याचष्टे नन्वेहेति। तत्र व्याख्योक्तकर्मान्तरस्य हविर्नि
मित्तसंज्ञा वाक्ये हानिः यथानर्थक्यापत्तिप्रमाणकात्तगौणत्वात्तज्ज्योतिष्टोमविषयता व्यवगम्यते इत्याशयः। अवयवार्थो नो चेन्नया
विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः शब्दयो ज्योतिष्टोमवाचित्वेति द्वितीयपक्षं सर्वपत्तिं नोक्तं यद्वेति तत्र व्याख्येयं ग्रन्थं तन्निरस्य सार्थं नहीति तत्र
व्याख्यां व्याचष्टे यापीति। तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारः तत्र ग्रन्थं व्याचष्टे तस्मादिति॥ ॥गुणश्रवणसंयोगे वाक्ययोः समवायात्॥ ॥
संज्ञावद्गुणस्यापि सर्वकर्मनिवेशानर्हत्वेन संदेहकोवाद्गुणचिंतायाः संज्ञाचिंतानंतरं संगतिमाह अतएवेति। वाजिनवाक्यमेवा
धिकरणे विषयः प्रतियोगियागविधायित्वेन तु वैश्वदेवीवाक्यं दध्यानयनसंस्कृतत्वपयः परामर्शितद्वद्व्याख्यानार्थं
वतस्ववाक्यमुपन्यस्यमिति विवेक्तुमाह यावत्तुमीक्ष्येति। संदेहं तत्र ग्रन्थं व्याचष्टे तत्रेति। देवतायाः अर्थप्राप्तत्वादुत्पत्तिविधिः कस्मा
न्न सर्वपत्तिं तत्स्त्वाशंक्याह तत्रेति। तस्मात् संदेहभाष्यमित्याह तेनेति सर्वपत्त्व प्रतिज्ञा तत्र ग्रन्थं व्याचष्टे किमिति। वाजिनाम
पाप्राप्तेर्विधेयत्वावगमात्तासेव कर्मण्यनेकगुणविधियोगात्सर्वगुणविशिष्टं लवतीत्याशयेन प्रश्नपूर्वकं तत्रत्यादिसूत्र १०७
पत्त्व तत्र व्याख्यां व्याचष्टे कृतमिति। न त्वेवं देवताप्रतीतावपि कर्माप्रतीतेः कथं तत्र द्रव्यविधिरित्याशंक्याद्रव्यदेवतान्वयस्य कर्मनि

वंधनतयैवावगतत्वाद्वैश्वदेवामिक्षाद्रव्यायुमितं कर्मापि वाजिशब्दाद्देवप्रतीयत इत्युक्तं तस्मादिह पूर्वविहिते कर्मणि
वाजिनविध्युपपत्तिरित्युपसंहारः ॥ ननु वाजिशब्दस्य रूढ्या देवताविशेषवाचित्वान्नावयवयोगकल्पनायुक्तेत्याशंक्यानिर
स्य श्लोकं व्याचष्टे ॥ वाजिनो नामेति ॥ नन्वेकस्मिन्कर्मणि गुणवाजिनद्वयसमावेशः कथमित्याशंक्यानिरासार्थं तेनोभयमि
ति तात्पर्यं द्वेधा व्याचष्टे तस्मादिति ॥ वाजयोगस्य देवताविशेषणत्वे वाजिशब्दादामिक्षाद्रव्यापरित्यागेनैव वाजिनद्रव्यावगतेः
समुच्चयः ॥ उपलक्षणमात्रत्वे तु वाजिविषयावामिक्षाद्रव्याप्रतीतेरव्याप्त्या नैरपेक्ष्येणैकार्थ्याद्विकल्प इत्याशयः ॥ ननूत्पत्तिशिष्टबली
यस्त्वस्य वैश्वदेवाधिकरणे स्थितत्वादुत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे यागे वाजिनविध्यनुपपत्तेर्न विकल्पः समुच्चयो वा युक्त इत्याशं
क्याह सत्यपीति ॥ वैश्वदेवशब्दवद्वाजिनशब्दस्य नामधेयत्वायोगाद्गुणविधित्वं विनानर्थक्यापत्तेर्बीजमेषामस्तीति सर्वना
मार्थवृत्तिना वाजिशब्देन देवताद्वारा सन्निहितयागोपस्थापनाद्गुणविशिष्टकर्मान्तरविध्यनुपपत्तेरामिक्षया निराकांक्षत्वे
पि यागे वाजिनविध्यनुपपत्त्याकांक्षोत्थापनाद्यगुणान्तरविधिरेकहायन्या निराकांक्षत्वेपि सोमक्रये हिरण्यादिविधिवत्सं
भवतीति स्पष्टत्वादनुक्त्वा विकल्पोपपादनार्थं निष्कर्षो क्लिश ॥ ननु क्रयवद्यागस्येह स्वशब्दानुक्तत्वाद्द्रव्यदेवताद्युमितस्य वत

नोनिष्कृष्टमुक्तं कत्वान्ननिष्कृष्टे यागे गुणानां तर विधिः संभवतीत्याशंक्याह यद्यपीति । इज्यदेवतानुरक्तत्वेनाप्युक्तमित
स्य यागस्य क्रियारूपतया कारकत्वरूपाध्यां इज्यदेवताध्यां निष्कर्षः संभवतीत्याशयः । ननु सत्यपि व्यतिरेके वैश्वदेवीशब्द
स्य इज्यागावगतीतरशब्दावगतस्यत्युक्ताहवाजिनावयोर्योगान्न तस्मिन्वाजिनविधिः संभवतीत्याशंक्याह यागेति । वैश्व
देव्यामिक्षायामवयवे निष्कृतानुमितैकदेशनिष्पन्नेवा कोशुद्धयागवाचिपदानुमानात्तुहेनापि निष्कर्षः संभवतीत्याशयः
नन्वेवं वैश्वदेवीवाक्ये निष्कृष्टयागोक्तावपि वाजिशब्दे न निष्कृष्टानुवादान्न तत्र वाजिनविधिः संभवतीत्याशंक्याह वाजीति
तत्रापि वाजिदेवत्यो यो यागस्तत्र वाजिनं कुर्यादिति निष्कृष्टयागवाचीशब्दोनुमीयत इत्याशयः । तेन सर्वस्मिन्नेवेति सर्वपदेनो
पसंहारस्तात्पर्यग्राहकस्तस्मादिति । अनेकगुणोपादानलक्षणस्य सर्वकर्मसंयोगहेतोः पौर्णमास्यधिकरणप्रकृत्यादि तत्त्याग
लावाकुणान्तरावरोधलक्षणहेत्वन्तरमप्याशिमतमिति दर्शयन्सिद्धान्तमाह चेति अप्रकृतेनेति लाघवेण नञ्समासः सर्वकोन
रपदसमासेनापूर्वसंयोगस्याप्यानेपिदर्श्यादेः कर्मान्तरसंयोगाहस्यस्थलेदकत्वनिवृत्त्यर्थमपूर्वेणैव संयोगइत्यवधारणेन १०८
पूर्वकर्मासंयोगस्यैवोक्तत्वात्सर्वकर्मण्यसंतानावादित्यनेनैवमप्युक्तमपूर्वसंयोगशाहस्य व्याख्याद्वयमाह अपूर्वेति कारकयोः

साक्षादनन्वयाद्देवताशङ्कं कर्मलक्षणार्थमुक्ताकमंतिरेत्त्र्क्तां। द्वितीयव्याख्यायामुत्तरपदसमासपूर्वको नञ्समासः॥ पू
र्वकर्मसंयोगानर्हत्वेपि वैश्वदेववाक्यवत्कर्मोत्पादकत्वाशावे ले दकत्वायोगादपूर्वसंयोगस्थले दापादकत्वाय कर्मविध्या
क्षेपकत्वाभिधानार्थत्वेन वाक्ययोरिति। स्वावयवव्याख्यानार्थं समेहीति साध्यमिति। स्वयं न्यू चावयवं व्याचष्टे वाक्ययो
रिति। अपूर्वसंयोगात्तेपार्थं कथं ९न रिति साध्यं व्याचष्टे सत्यमिति। यदेत्यादेपलाप्यावयवं शंकोत्तरत्वेन व्याख्यातुं सिद्धा
तिनःश्शाकामाहतत्कार्येति। समुच्चयाशयत्वेन व्याचष्टे कथमिति विकल्पाशयत्वेनैतमेवलाप्यावयवं व्याख्याति एको
र्थाङ्कि विकल्पोरन्समुच्चये त्याह निष्यात्तप्रधानस्योति द्वादशाधिकरणन्यायेन समुच्चयासंभवं शङ्कते। एकार्थाह्वि ति। अ
मित्तावाक्येनिरपेक्षामित्तासाधनकत्वेनावगतेयागे समुच्चयविध्ययोगाद्वाजयोगस्य चोपलक्षणमात्रत्वोपपत्तेर्नक्रय
ड्यवद्द्वनात्समुच्चयसिद्धिरित्याशयः। विकल्पाशयत्वेन व्याचष्टे विकल्प एवेति। समाधानार्थं तदुच्यत इति साध्यं व्याच
ष्टेनेति। तद्धितेति साध्यं पूर्वसाध्योक्तात्पवलत्वविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे तदिति साध्यं द्वयोपि तद्धितवतुर्थ्योः श्रुतिवाक्य
वद्भुतवलाबलोक्त्यविशेषात्पौनरुक्त्यमाशंक्य पूर्वग्रन्थतावत्सामान्यन्यायोक्त्यर्थत्वेन स्वयमुक्तविशेषमाह सर्वत्रैव तावत्

दिति । क्वचिन्नद्धितेन क्वचिच्चतुर्थ्येति वाथे बलाबलोक्तये श्रुतिवाक्योपन्यासः । तत्र पनेन स्थवितं द्वितीयस्य बलाबलोपपा
दनार्थं त्वं स्थवयितुं शंकते आहेति द्वयोः श्रुतिवाविशेषादित्याशयः विशेषेणोक्तो लाघवं योजयति तदिति यावतिलाघवस्य
प्रकृते सामान्यत्याययेयोजनार्थं त्वं स्थवयितुमाह वैश्वदेवीति हीति देवतान्वयो लयन्नश्रौतत्वाद्द्रव्यान्वयस्य तत्रलयन्नवाक्यी
यत्वाद्ध्तिवाक्यत्वङ्गात विशेषणयोगाशंकानिरासार्थं तत्रैषामिति लाघवमान्निपातिनन्विति लाघवस्यो विशेषणशब्दस्य द्वितान
109 र्गतास्य शब्दोक्तद्रव्यान्वयस्य श्रौतत्वाद्वाक्यीयत्वेनान्ययोगमाशंक्य सामान्यस्याप्रदेयत्वेन देवतान्वयानर्हत्वाद्विशेषणस्यैवान्व
योवाच्यः स च वाक्यान्निधीनस्यानिधानार्थो द्रव्यमात्रान्वयस्य श्रौतत्वेपि विशेषणान्वयो वाक्यगम्यः स्यान्निधानार्थं रतिविकल्प्या
द्यपत्तेः द्रव्यान्वयस्यालयन्नवाक्यीयत्वाद्देवतान्वयस्य तत्रलयन्नश्रौतत्वाद्विशेषे द्रव्यसंगतिमात्रकरणादित्येतेनोक्तेर्थे द्रव्यमात्र
संबंधः इत्यादिना चतुर्थ्या अपि कर्मानिर्दिश्यमाणत्वं नन्वनन्नेण संप्रदानत्वानिर्वाकर्मीक्ष्ण द्रव्यान्वयोक्तिं विना संप्रदानोक्त्यनुप
पत्ते द्रव्यान्वयवाचित्वस्यापि संप्रदानत्वाविनस्मृत्याक्षेपाद्द्रव्यान्वयस्यापि श्रौतत्वावगत्याशयेन द्वितीयपक्षे तु विशेषणस्यापि १०६
त्वेत्यादिना द्रव्यमात्रान्वये विरोधाभावेन बलाबलेस्यावाच्यत्वाद्विशेषणान्वयस्य चालयन्नवाक्यीयत्वानैकस्यापि श्रौततामीत्र

कमितिविवेकः॥ आग्निसंसाध्यंसमासात्तुं ऋत्यादेवताद्वमितिसाध्यावयवंवावत्तद्धितांताद्देवताशब्दात्परस्थलावयवत्यपष्ठ्य
संबंधवाचित्वमंगीकृत्यइष्टविशेषस्य श्रौतदेवतान्वयीकथमित्यर्थेनष्याचष्टेतदिति विशेषष्ठ्यैवदेवतोच्यतइत्यत्र इष्यंगः॥ इष्टशब्द
स्यविशेषवाचित्वमुपपादयन् श्लोकंव्याचष्टे विश्वेदेवाइति॥ विशेषष्ठ्यैवसर्वनामवाच्यत्वाद्भ्यागलक्षणव्यवहारयोर्यथावा
स्यशब्देनाभिधानात्तद्धितेनदेवतान्वयोक्तिरित्यर्थः॥ संबंधग्रहणाशंके विशेषस्यवाच्यत्वायोगमाशंक्यसंनिहितत्वंसंबंधोप
लक्षणत्वेनोक्तं॥ नत्विष्टविशेषष्ठ्यैवदेवतान्वयेतद्धितेनोक्ते सत्यामित्ताशब्दोनर्थकइत्याशंकानिरासार्थत्वेनइष्टविशेष
स्यदेवतासंबंधितयातद्धितोक्तस्यामित्तायासहविशेषणविशेष्यत्वसंबंधोवाक्येनगम्यतइत्येवमुक्तरावयवंव्याचष्टे अमाहत
तस्येति॥ त्पत्रपमानेइष्टंपृथुत्वदेश्यत्वेनदेवतायाविशेषणत्वात्सामान्यस्यवत्यागायोगाद्विशेषावगत्युपपादनायोपसर्जनत्व
युक्तासंबंधविनोपसर्जनत्वासिद्धेस्तत्सिद्धयेतर्णीतःसंबंधोदेवतायांयष्टोसोपसर्जनंयस्यइष्टस्यतत्तत्त्वयेतद्धितांतेनसंनि
हितोइष्टविशेषोदेवताविशिष्टइत्येवंनिष्पादितेस्वरूपावगतिंविनातदपर्यवसानान्नत्समर्पणार्थमित्तापदमित्यामित्तापदे
नेत्यनेनोक्तं॥ नत्वदेवताविशिष्टस्यइष्टस्यतद्धितांतपदवाच्यत्वाभ्युपगमेसंबंधस्यलक्ष्यमाणत्वापत्तेः॥ श्रौतत्वोक्तिरयुक्तेत्याशं

कथं वैयाकरणमते न श्रोतव्योक्तिरित्याह नन्वेति। एवं उक्तमते श्रोतव्या सिद्धेः परितोषादेकपदगम्यत्वेनोपचारिकी श्रोतव्योक्ति
रित्याह तन्नेति। एवं उक्तमते श्रोतव्योक्तिरित्यन्यथा परिहरति। अथापीति। तात्पर्यावयवद्वयस्योक्तमेव विविक्तविषयत्वं स्प १९
ष्टयति तेनेति। येन कारणेनाभिन्नापदेन तद्धितोक्तो द्रव्यविशेषः समर्प्यते तेन कारणेन विशेषणविशेष्यभावलक्षणस्यापि सं
बंधस्य लाभात् तद्वाविह संबंधावित्यर्थः। नन्वेवं सति पदान्तरान्वयमपेक्षमाणा कृतेरपि न वाक्याद्विशेषः स्यादित्याशंक्याह इ
११० तीति। सर्वनाम्नः पदान्तरसन्निधापितार्थविषयत्वान्नेन विनाऽस्यार्थाभिधानपर्यवसानानुपपत्तेः पदान्तरस्यापि सन्निधापक
स्य सर्वनामकृतिव्यापारान्तर्गतत्वावसायात्पर्यवसिताभिधानाभिधेयार्थाकांक्षासन्निधियोग्यत्वाधीनपदान्तरान्वयात्स
र्वनामार्थविषयत्विति तद्विषयसमर्पकपदद्वयान्वयस्याशीघ्रं प्रतीतेरस्याभिन्नावाजिनयोर्विशेषण इत्याशयः। नन्व विशेषणविशे
ष्यभावलक्षणसंबंधाभ्युपगमे तस्य भेदाधिष्ठानत्वाद्द्वैश्वदेव्याभिन्नाशब्दयोर्भिन्नार्थत्वोपपत्तेर्नीलोत्पलशब्दयोरिव वाक्यत्वे ११०
लक्षण एवान्वयस्याश्रोतत्वे इत्याशंक्याह अत एवेति। यतश्च कारणादाभिन्नापदेन तद्धितोक्तद्रव्यविशेषसमर्पणमित्यभिन्नं विशे
षणविशेष्यत्वमतोऽर्थभेदसमर्पणायोगाद्भिन्नार्थत्वानुपपत्तेर्नानयोर्विशेषणविशेष्यत्वं किंतु शब्दयोरेवेत्यर्थः। किं तर्हि

शब्दयोरेर्विशेषणविशेष्यत्वे द्वारमित्यपेक्षायांमित्रापदसन्निधानात्तद्धितस्य इत्यविशेषवादित्व व्यवस्थापनं द्वारमाह
किं तर्हीति पदद्वयश्रवणानंतरं तत्प्रतीतेः समुदायवाच्यत्वशंकातद्धित एवेत्येवकारेण निरस्ता। सर्वनामार्थस्य सन्निवलक्षणे
पपत्तिरेव शब्देनोक्ता। श्लोकं व्याचष्टे नैवेति अपत्यादितद्धितवद्विशेषानभिधानेऽपि सन्निहितत्वमात्राभिधानात्पर्यवसानमा
शंक्याह उपयुक्तेत्यस्मं। औपगवादिशब्दे देवदत्तादिविशेषाप्रतीतावप्युपपत्यत्वमात्रप्रतीत्युपपत्तेर्युक्तमभिधानपर्यवसाने
१७। सन्निहितत्वस्य उपलक्षणत्वार्थे नाविशेषान्निर्विशेषणेन्यस्य सर्वपदार्थसाधारण्येनानुपयोगितयानभिधेयत्वादपत्यादिविशे
षणवत्त्वोपपदार्थविशेषणफलत्वाभावान्न सन्निहितत्वमात्राभिधाने तद्धितस्याशक्तिः कल्प्येत्याशयः तैश्च देवीशब्द एवेत्यने
न तद्धित एवेत्यन्वयः श्रवितः नचेत्यनेनोत्तरार्धं व्याख्यातं तत्त्वामित्रापदे न विना मित्राविषयत्वाप्रतीतो देवतायोगस्यामित्रा
विषयत्वं वाक्यार्थः स्यादित्याशंका निरासायामित्रामेवेत्याह एवकारान्वयश्च वनार्थं नत्वं वाक्यार्थत्वमित्याह उक्तां सन्निहि
तार्थविशेषविहितत्वात्तद्धितस्य तत्समर्पकपदानपेक्षस्यार्थप्रसिद्धेः स्वतंत्रपदार्थग्रहणाद्वाक्यार्थत्वानुपपत्तिरित्यर्थः
नाप्यस्त विशेषशब्दोक्तशंका निरासोपपादनार्थं तद्धितस्याविषयार्पणमेवेत्येवकारान्वयं स्वयितुमाह नेनेत्युक्तं। उपप

दसर्वनामतद्धितानामेकार्थ्यवृत्त्वसंमतिमाह तथा चेति आमिक्षाशब्देनैव सिद्धे वैश्वदेवीशब्देनोच्यत इति क्रियार्थी
यां क्रियायामुपपदे ल्युट् इत्याख्यानेन न योज्या ऐकार्थ्यप्रवृत्तिनिमित्तभेदात्तावत्सामानाधिकरण्यायोगमाशंक्यामि
शब्दानर्थक्यं चानाशंक्यमेवेति समुच्चयं नैकार्थ्यमुपसंहरति तेनेति येवेत्येवकारेणामिक्षाशब्दो नैवेत्युक्तः सैव वैश्व
देवीशब्देनोक्ता सती देवतासंबंधं याचयतीत्ये तदर्थं वैश्वदेवी।। मिक्षाशब्दस्यामिक्षात्वं वैश्वदेवीशब्दस्य देवतात्वयं प्र
वृत्तिनिमित्तं देवतात्वयाथामिक्षाशब्दोक्तार्थाक्षिपरामर्शिना तद्वद्देन समुच्चयनार्थविशेषणविशेष्यत्वानपेक्षत्वमुप
संहरति तेनेति वाजिने तु द्रव्यदेवतात्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वं चद्वयमपि वाक्यीयमेवेत्यभिधानार्थमेकत्रेति सा
ध्यंत्यावष्टे इतरत्र विति संप्रदेया हि नासंप्रदानायोगाद्दर्थात्तद्रूपेण विभक्त्या द्रव्यदेवतायोगो क्षिमाशंक्य ब्रूत इत्यु
क्तं सामान्यतो द्रव्यदेवतायोगात्तद्वेपि पृष्ठेन वाजिनशब्दवाच्येन रूपेणाह विशेषो देवतायोगो न विलक्षणोक्त इत्यर्थः
श्लोकं व्याचष्टे वाजिभ्य इति तस्याद्रव्यविशेषस्य देवतासंबंधस्तत्संबंधः सामान्यतो विशेषतो वा द्रव्यसंबंधो न ५१
वाजिपदेतर्गत इति कथं विष्ठदेनोक्तं यदि च तद्धितवत्चतुर्थी सर्वनामार्थे समर्पयेत ततः संप्रदेयस्य द्रव्यस्य संप्रदानस्तद

वताव्वयस्य उर्थ्येतिपदेंतर्गतिस्थानवेतदस्तीत्याह अपिवेति। देवताद्वापेद्वयापिशङ्कः॥ अोकंय्यावष्टेसास्थेति। यदि
वान्यपदार्थोपि वउर्थ्येतात्सतीयेत ततोस्यतोपिदेवतावक्व उर्थ्येतिपदेंतर्गतःस्थानवेतदथस्तीति संप्रदानमावंश्रत
यतश्तिवदतोक्तं। नउ संप्रदेयंविनासंप्रदानायोगात्संप्रदेयमपिवउर्थ्येतात्सतीयतएवेत्याशंक्याह तेनवेति। नउ सं
प्रदानमात्रस्य वउर्थ्यत्वे देवतावस्थापितयावक्ताद्वाक्येनापिद्रव्यदेवतावयावगत्युपपत्तेस्तयस्य वाक्यीयत्वोक्ति
रयुक्तास्यादित्याशंक्याह तेनेति। लक्षणयादेवतावोक्तिमभ्युपगम्यतायमित्याशयः। वैनवंमतिदेवतावस्थामित्तावाजि
न वाक्ययोः श्रौतत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वं स्यादित्याशंक्याह तत्रवेति। अनेनवतदिहेतिसाधस्तोपि देवताद्वशङ्कः सर्वत्ता
घस्तुवत्संबंधवाचितयाघ्याख्यातः श्रौतवाक्यीयत्वविशेषोक्तिप्रयोजनालिधानार्थविरोधेत्यादिसाधस्याचष्टेत्तामि
सन्निकर्षविप्रकर्षौवासाधस्तास्तां। आकृतिवाकूशङ्खास्याविवक्षितावितिस्याख्यानांतरमाह किंवेति। आकृतिशङ्ख्यासन्नि
कृष्टत्वमर्थोवा[illegible]शङ्खस्य विप्रकृष्टतार्थस्त्यर्थः कथमामित्ताद्रव्यस्य सन्निकृष्टत्वं वाजिनाद्रव्यस्य विप्रकृष्टतेत्यपेक्षितेतद्वप
कारसन्निकर्षविप्रकर्षाभिधानं प्रतिजानातितावत्र विप्रकृष्टेति। एतदेवव्याचष्टे सर्ववेति। आमित्तायाःसामान्यतोदेवताव

यासिद्धानं(न)वाजिनश्चेति तावत्सकारमाह न ग्रहणेति। याश्चा पिवत्रवत्तु नामेत्यनेनद्रव्यमात्ररूपत्वं विरुद्धतोक्ता नामनुसाध
एवं सर्वं दूषयति यद्विति। वैश्वदेवीतीति करणेन सन्निहितार्थवृत्तितद्धितप्रत्ययपरामर्शात्तेनैव सन्निहितश्चीङ्ध्यो
क्तेर्वाजिनेत्र नपुंसकत्वव्यवहितशब्दनिर्दिष्टश्चीवत्सन्निध्ययोगाद्विरोधोऽप्येवेत्यर्थः। ददातिकल्पनाकल्पनरूपप्रकारान्तर
माह अपिवेति। अवश्यकल्प्यकर्त्तव्यतावचनेनैव पदद्वयान्वयसिद्धौ ददातिकल्पनानापन्ने सङ्कल्पनसिद्धार्थसंप्रदानस
म्प्रदेयसंगतिर्ददा(ती)ति विनानाम्नीत्युक्तं। देयशब्देऽपि कल्पनीये धात्वर्थमात्रकल्पनस्यासाधारण्येन पर्यवसायोऽत्र स्वरत्न
र्थधात्वर्थेन तल्लक्षणा। अवश्यकल्प्यकर्त्तव्यतावचनकल्पनेऽपि विषकर्षसिद्धेः कस्मान्नन्निरस्तमित्याशंक्यानिरस्य त्वत्रमोके
ध्यावश्यकर्त्तव्यतेति स श्रमत्वं वैधर्म्यमुपपादयति कृतइति। वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोः सामानाधिकरण्याद्वैयर्थ्यं दृष्टान्तत्वोप
पपत्तिरित्याशयः। वाजिशब्दस्य कारकविरक्तं (?)तत्वादपि ननाम्नाश्चवयः। समस्तवीत्याह न चेति ददात्यध्याहारे च विषकर्षद्वयाप
त्तिर्दोष इत्याह न चेति। न वामिक्षावाक्येऽपि वैश्वदेव्यामिक्षायायजेतेति कल्पनाद्विषकर्षद्वयापत्तिरविशिष्टेत्याशंक्यते उ ११२
तरत्रापीति। पदद्वयान्वयहेतुवाक्यावान्तरत्वविषकर्षापादकं यजिकल्पनमित्याशयेन परिहरति नेति। आमिक्षावाक्ये

त्यय जिमात्रं कल्प्यं वाजिनवाक्ये त्यजिर्ददातिश्चेति विशेषमाह नन्वेवमिति वाजिनवाक्यस्यानेकदोषदुष्टत्वमुक्त्वा नार्थं पर
कीयत्वं वैवक्षितं उक्तं तदेवोक्तं । वदीये वाजिनवाक्ये ऽर्थयोर्ईद्यदेवतयोः संबंध सिद्ध्यर्थं यजिश्रवणश्चाङ्ग विषये त्यादोषड्द्यदेव
तापदयोरन्वयार्थं ददातिरिति उक्तो ददाति नैवार्थयोरद्यन्वय सिद्धेः यं किं जिनेत्याशंक्य परे उक्तं । परस्या देवतायाः प्रति
ग्रहीतृत्वाभावे तत्संपादनलक्षणदानायोगान्न तेन द्यदेवतान्वयः संभवतीत्याशयः । व्यतिरेकवाविना उशब्देनामिक्षा
वाक्ये यजिमात्रकल्पने तिश्चितं । वउर्थ्यांश्चोत्सर्गतो विगतश्चापि संप्रदानवाचित्वं त्वं वाजिनपदार्थं याज्यागपवादकोपपद्यो
गाभावानिश्चयेनानिर्णीतश्चदेवतावलक्षकत्वायोगात्सागेवषदेवतावलक्षणायां ददाति कल्पनायोगापत्तेः संप्रदानसं
प्रदेयपदैकवाक्यत्वार्थं कल्पितेन ददातिना तदन्वये निष्पादिते वाजिनां प्रतिग्रहीतृत्वाभावात्संप्रदानत्वानुपपत्तेर्देवतावल
क्षणार्थत्वं वाजिपदश्याप्तिषेत्य देवतापदत्वोक्तिश्च ददाति कल्पनोत्तरकालमपि कारकपदयोरन्योन्यान्वये विप्रकर्षमाह क
ल्पितेपिवेति । वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोरुक्त सामानाधिकरण्याकारकविलक्षणं तद्वाभावाभ्युपगमादनेकविधिप्रकर्षहेतुरित्याह नन्वि
ति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये लक्षणं त्वत्रीयं प्रकारमाह सत्यपि वेति मन्दवैकविषयत्वनिबंधनत्वादन्वयस्यैकविर

क्यांतत्वं च विनैकविषयत्वाप्रतीतेर्वाजिसंप्रदानकं वाजिनमित्येकविशिष्टं तत्वायसंप्रदानमवाचित्याश्चतुर्थ्याः संप्रदेयल
क्षणार्थत्वाद्दैत्याधिकरणे विपक्षषष्ठेत्याशयः॥ एतदेवारुणाधिकरणताध्वंसमत्याइदयति तथा वेति॥ कृतिलक्षणात्मकं
चतुर्थ्यर्थप्रकारमाह॥ किंवेति॥ लक्षणाउपपादयति॥ नहीति॥ दृष्टांतेनामिश्रायां क्रुतिः श्चिता॥ प्रसिद्धिविरोधान्नावेयस्य देवता
त्वमस्तीत्याशयः॥ संप्रदानस्य देवतात्वे निष्टापत्यंतरमाह॥ यदि वेति॥ विरुद्धलक्षणत्वादपि संप्रदानस्य देवतात्वं नास्तीत्या
ह॥ प्रतिग्रहइति॥ एवमपि कथं संप्रदानत्वेन देवतात्वं लक्ष्यत इत्युपेक्षायां प्रकारद्वयमाह॥ तेनेति॥ तथा देवताया उद्देश्य इति स
113 मासांतर्गतषष्ठ्यंतस्योद्देशकर्मत्वस्य विशेषणप्रधानेन निर्देशेन लक्ष्यतोक्ता॥ नन्वप्रतिग्रहीतृत्वाद्देवतायाश्चानैश्वर्यं संभव
तीत्याशंक्याह॥ नादात्म्येति॥ देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तममित्यादौ ब्राह्मणादिवद्देवताया अप्यैश्वर्यप्रसिद्धेर्युक्तैवा
वक्तव्यो देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरित्याद्यर्थवादे अस्य देवतात्वस्यैश्वर्यरूपत्वप्रसिद्धेः प्रतिग्रहातृत्वेऽपि तदुद्देशपू
र्वकेण त्यागेन तदधीनत्वापादनात्स्वरूपैश्वर्याभावेऽप्यौपचारिकमैश्वर्यमस्तीत्याशयः॥ योपि संप्रदानद्वैविध्यमभ्युपगम्यप्र ११३
तिग्रहणात्मकस्य संप्रदानस्य देवतात्वाभावेऽपि निराकरणात्मकत्वसंप्रदानस्य देवतात्वमिद्धं तितन्मतेऽपि चतुर्थ्यर्थकेन

मा

संप्रदानत्वसांख्येनतद्विशेषदेवतात्वलक्षणाद्विप्रकर्षइत्याह यद्यपीति। संदिग्धासंदिग्धत्वलक्षणं पंचमं प्रकारमाह अपि
वेति। श्लोकं व्याचष्टे वाजिन्य इति शंकोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्याति न त्वित्यादिना। सकलरूपसाम्येपि पदावधारणोपायाभावा
न्निर्द्धारयितुमशक्यत्वात्। क्रमशून्नातिरिक्तत्वश्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीरिति प्रकृतिप्रत्यययाद्व्याख्यानस्यतेरपि पदभेदावधारणोपा
यत्वेनेष्टत्वात् त्वयाज्ञातः सविलक्षि काष्ठकर्तव्या इत्यादौ च वेदेपि विलक्षिप्रसिद्धेर्विलक्षीनां पारिशाखिकत्वात्तावादत्वाद्व्याख्यान
भेदेन शब्दभेदात् संदेहोपपत्तेरर्थसंदेहस्य चोभयसाधारण्येनापर्यनुयोज्यत्वाच्छब्दसंदेह एव विप्रकर्षोपादक इत्याशयः। उत्प
न्नोत्पन्नशिष्टत्वलक्षणं षष्ठं प्रकारमाह किं वेति। प्रकृतानावद्युत्पत्त्युत्पन्नत्वलक्षणो विशेषः वैश्वदेवाधिकरणोक्तेनोत्पन्नवा
त्या क्यविज्ञातमिति चित्राधिकरणवार्त्तिकोपपादितेनोत्पन्नशिष्टवलीयस्त्वेनोत्पन्नशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि गुणान्तरविधान
मेवाशक्यमित्याह यथा चेति। श्लोकोक्तमुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टस्य विशेषस्य सन्निकर्षविप्रकर्षप्रकारद्वयमुपपादयितुं प्रतिजानाति
वैश्वदेवेति। प्रश्नपूर्वं वैश्वदेवाधिकरणन्यायमेवोपपादनार्थं स्मारयति कृत इति। श्लोकं व्याचष्टे वाजिनं हीति। अस्मिंश्च प्रका
रे सामान्यतो द्यामित्त्वाद्यक्षश्रोतत्वात्तावेपि वाजिनाद्वलीयस्त्वमित्याह ततश्चेति। वाक्ये नैव सामान्यतो द्यामित्वाद्देवतात्वयितया

विधीयत इति वाच्ये तथापि सामान्यस्य तावत्तद्ब्रवीतीत्याद्यप्रकारानभ्युपगमे थाभिन्नाया बलीयस्त्वोक्तैतद्दृष्टिर्बीकर
णार्था विपरीतो ऽक्लिष्टः। ननु यागमात्रावये ऽपि सेदस्रावन्न सिद्ध्यतीत्याशंक्याह प्रकरणानपेक्षेति। अप्रकृतानां यागानामप्र
तीतेः प्रकृतानां चानपेक्षणाद्यागान्तरवादादयो ऽगाद्विशिष्टविधिरेवापद्येतेत्याशयः। स्वार्था समासत्वे न च वाक्यान्तरानपेक्ष
त्वान्न तु हि हितेकर्मण्येनेन स्तुण विधिः संभवतीत्याह नवेति। रूढियौगिकत्वलक्षणं समभ्रमप्रकारमाह विश्वे देवाश्चेति। उ
114 त्तराईद्यावत्येष्टे वाजिन इति हीति। अवयवप्रसिद्धेर्विप्रकर्षापादकत्वोपपादनार्थमन्तरैरेव बुद्ध्यन्त इति पोन्नत्यधिकरणवा
र्तिकोक्तं दोर्बल्यं स्मारयति वाक्यार्थवच्चेति। न केवलं विश्वदेवशब्दस्तु यात्रयाह्वा वाजिशब्दे ऽवयवप्रसिद्धिबाधः किं त्वात्मस्थ ह्वा
यापीत्याह वाजीति। ननु देवतात्वे स्थानामयोग्यत्वाद्वस्येव विश्वेषु देवेषु हृत्तेर्देवतात्वसिद्धिः कार्यमित्याशंकां निरस्यन्नश्लोकं
व्याचष्टे देवतात्वं नामेति। अन्यत्र देवतात्वोक्त्यावगतयोग्यत्वस्थान्याद्यदेरनवगतयोग्यत्वस्य वाश्वादेः शब्दैकसमधिगम्य
त्वाद्यन्तं देवतात्वमित्यर्थः। यौगिकत्वाभ्युपगमे ऽपि विश्वदेवविषयताक्लेशगस्थेत्याह सत्यपीति। श्लोकं व्याचष्टे सर्वे हीति ११४
ननु व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादिवत्संस्कृतत्वग्रहणं न विध्यतीत्याशंक्य वैपरीत्यमाह गुणेति। एतदेव विवृणोति संस्कार्यत्वे हीति। दे

वतायाः॥ संस्कार्यत्वं विनाप्यारादुपकारित्वाद्यागस्य प्रयोजनवत्त्वोपपत्तिरित्यर्थः॥ संस्कारकर्मत्वेऽपि तस्य पयसो दध्यान
यनसंस्कृतस्यामिक्षाशब्देन घनीभूतस्य वैश्वदेवयागे विनियोगान्नदत्तु निष्पादिनो द्रवस्य वाजिनशब्दवाच्यस्योपयुक्तशे
षत्वात्प्रतिपत्त्यपेक्षस्य प्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याह॥ कामं वेति॥ प्रकृतदेवताग्रहणे ध्यग्न्यादीनामष्टानां प्रकृतत्वाविशेषाद्विश्व
देवमात्रविषयत्वं न सिध्यतीत्याह॥ प्रकृतेति॥ ननु विश्वदेवशब्देनाष्टानामपि ग्रहणं भविष्यतीत्याशंकते॥ अथेति॥ एकदेव
तोद्देशेन यागसिद्धेः सर्वदेवतोद्देशो निष्प्रमाणक इति परिहरति॥ नेति॥ वक्तृवचनं प्रमाणत्वेनाशंकते॥ वक्तीति॥ न तत्सर्वोद्देशे
प्रमाणमिति परिहरति॥ नेति॥ अष्टानां मध्ये केत्रयोयाज्याल्पा इत्यनवधारणात्सर्वग्रहणं भविष्यतीत्याशंकते॥ नविविति॥ द्वादशाधिक
रणन्यायेनाद्याग्निरोदेवता इत्यवधारणं संभवतीति परिहरति॥ नसुरथ्यं वेति॥ अतोऽष्टानां मध्ये विश्वेदेवमात्रग्रहणे निष्प्रमाणक
मित्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ अनंतरोपदिष्टवाजवतां च वाजिशब्देनोक्तौ नैराकांक्ष्यान्न वाजिनाद्युपयोगोक्तिरित्याह॥ मा कांक्षा वेति॥
सप्तमं प्रकारमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ विधिशब्दाद्विधिशब्दवल्लक्षणं अष्टमं प्रकारमाह॥ किं चेति॥ लोके यथा चैष्ट्यादिहीति न चैवं
केशेनापि विश्वदेवशब्दस्य वाजिशब्देन लाक्षोपपत्तेर्दुर्लभत्वाभिरूढके त्याशंक्या॥ तत्रापि चेत्युक्तं॥ ननु वाजिशब्दाद्द्वारेणै

115 वविश्वेदेवग्रहणं सिद्धं॰ किं विश्वेदेवशब्दलाघवेनेत्याशंक्याह नवेति। शास्त्रेणवाजिशब्दोच्चारणएवकु तस्य स्पष्टं पूर्ववर्णितत्वान्न
वाजिशब्देनार्थद्वारा विश्वेदेवशब्दलक्षणायां प्रमाणमस्तीत्याह वाजीति। एवं च वाजिन्यागे विश्वेषां देवानां देवतात्वे सत्य
पि वाजिशब्दे नैवोक्तानां देवतावाद्देवतात्वेदेनाभिन्नायां यागस्य देवतात्ववादायोगात् पौर्णमास्याधिकरणन्यायेनेत्यादिनयाप्राप्ते
कर्मण्यनेकार्थविधिप्रसक्त्यापि कर्मभेदसिद्धिरित्याह तत्रैवेति। तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारः लाघवं व्याचष्टे स्तीति। अगुणे
तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेतेति सूत्रमथेत्यादिना पेक्षणोपवर्णनापरिहारार्थत्वेन व्याख्यायाया शूवेत्यादिना दध्यादेरपि गुण
स्याष्टदोषविकल्पापत्तेः॰ सर्वकर्मण्युत्सर्गवाक्ये दध्नेकत्वप्रसक्तावपवादार्थतयाधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातं तच्चाद्वितीयव्या
ख्यायां तत्सन्निधेर्गुणार्थेन तदुन॰ श्रुति रित्यनेनपौनरुक्त्यापत्तेः॰ प्रयोगकालीनविकल्पालोचनेनसोत्पत्तिशास्त्रव्याख्याव्य
करणायोगात्पूर्वपक्षाउपपन्नेराद्येवव्याख्यायुक्तेत्याह अगुणेचेति। गुणान्तरावरुद्धकर्मोत्पत्त्यभावेनोदाहरणे दध्नेदहेउवे ११५
नोक्तस्याष्टवर्त्संयोगस्याभावात्स्पष्टत्वादुदाहरणं दध्यादेर्वैषम्योक्तेनेनोच्यत इत्यर्थः॰ प्रकृतोदाहरणं विशिष्टगतिः अत्रयेने
ति॥ ॥६॥ ॥७॥ फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात्॥ ॥संततप्रकृततामयनानस्याप्यगुणस्योदाहरणत्वाभिधाना

ये तू

र्थमग्निहोत्रमिति लाक्षण्यं व्याचष्टे अग्निहोत्रमिति संदेहलाक्षण्यं व्याचष्टे तत्वेतीति तस्यैवेति सिद्धांतवचनस्योक्तिः स्मरणेनापवादा

तयानंतरसंगतिः स्ववितागुणशाहस्य सिद्धार्थवाचित्वात्सिद्धस्य च निर्व्यापारस्य फलसाधनत्वायोगाद्वाक्यभेदापत्ते

श्चानेनैव द्वारस्य तद्व्यापारविधये योगाद्गुणफलान्वयायोगाशंकानिरासार्थं प्रकृतकर्मसंबंधोक्तिः न तु गुणकर्मोत्पत्ते

गुणस्यानंतरसूत्र एवाभेदकत्वोक्तेः सर्वपदान्वयायोगात्संदेहो न युक्त इत्याशंक्याह द्वयमेवेति यथाश्रुतोद्भिदोत्पन्नावभेदकत्वे

ना तथानेकस्य गुणस्याप्येककर्मण्यशक्यविधि[illegible]त्वाद्भेदकतापि चोदनावा गुणानां युगपद्वाक्यादित्यनेनोक्तेस्तु क्ते

न तु विध्यशक्तेः स्वतंत्रभेदकत्वादिह गुणभेदनिमित्तप्रकरणे सर्वपत्तहेतुत्वेनोपन्यासो न युक्त इत्याशंक्य यथा सगुणकर्मोत्प

त्तौ सर्वसंयोगानर्हत्वाद्गुणस्य भेदकत्वं तथाश्रुतोद्भिदोत्पन्नावनेकस्य गुणस्यैव सर्वकर्मसंयोगानर्हत्वहेतुसाम्याद्भेदकत्वं विध्य

शक्तिः सर्वसंयोगानर्हत्वोपपादिकेति सूचनार्थं दृष्टांतत्वेन सगुणोत्पन्नाविशुक्तं प्रकारांतरव्याख्यानार्थं विधीयमानेत्युक्तं।

द्वयमेवेत्येवकारेणाप्येककर्मण्यनेकविध्यशक्तेः सामान्याद्भेदहेतुत्वाभावः सूचितः। भेदहेतुत्वे न त्वेकस्य गुणस्यानेकार्थोपादा

नेप्युपपन्नो नाव्याप्तिर्व्या विध्यशक्तेर्भेदहेतुता कल्प्येत्याशयः एवमपि कथं संदेहोपपत्तिरित्याशंक्य तेनेत्युक्तं। गुणफलात्मका

नेकार्थोपादानस्य सर्वत्रासंभवेऽपि भेदकत्वात्संभवासंभवविषयः संदेहो भेदाभेदसंदेहहेतुरित्याशयः ॥ नन्वेवमपि किम
ग्निहोत्रहोमादेर्मात्रमिति सर्वपक्षेष्ववचनस्य किं प्रतियोगि यातं तत्स एवेति सिद्धान्तवचनस्य किं दर्शयितव्याद्गुणात्फलमि न २
116 नीत्याशंक्याह तत इति यतः कारणात्सर्वकर्मस्वनेकार्थोपादानसंभवासंभवसंदेहो भेदाभेदसंदेहहेतुस्ततः कारणादेतयोः
संभवासंभवयोः सिद्ध्यर्थं फलान्वयः कस्येति विचार्यमित्यर्थः ॥ कर्मणो हि फलान्वये उपादेयफलान्वयेन कर्मोत्पत्तेः श्रुतिस त्वे ५
मानायाबाधकस्य प्रत्यभिज्ञानस्य गुणाधिक्येनाभावात्सर्वस्मिन्कर्मणि गुणफलोपादानासंभवः गुणफलान्वये त्वाश्रयैक्येन पू
र्वकर्मापेक्षणात्संभव इत्याशयः ॥ तत्पतरोदाहृतातिक्रमेणोदाहरणान्तरोपादाने प्रश्नपूर्वं कारणमाह किमर्थं पुनरिति ॥ न
नु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोगेऽपि कर्मणः फलान्वये दधिगोदोहनादेः क्रत्वर्थत्वात्फलकामनाविनाप्यनुष्ठानं विकृतौ
चातिदेशः स्याद्गुणफलान्वये तु पुरुषार्थत्वात्तत्कामनायामनुष्ठानमनतिदेशश्चेत्यनुष्ठानविशेषस्य स्फुटत्वेऽपि साध्यादवि ११६
शेष इत्याशंक्याह क्रत्वर्थेति ॥ गोदोहनादेः किं पुरुषार्थत्वेनोत क्रत्वर्थतापीति क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वचिन्तायां तु अर्थे करिष्यमाणत्वा
न्नेह कार्यमित्याशयः ॥ नन्वनुष्ठानविशेषानुपयोगेऽपि भेदाभेदनिर्णयस्यावश्यविधेयत्वानीत्याशंक्याह सह विति अनुष्ठानानुपयोगि

निर्णयानर्थक्याऽप्रयोगात्तु गुणमेवोदाहार्यमित्याशयः॥ कायं गोदोहनोदाहरणे भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषात्तु प्रयोग
॥ शत्याशंक्योपपादयति नन्वेति। ननु गोदोहनात्फलेऽक्रत्वर्थप्रणयनाच्छिन्नस्यात तस्य फलसाधनत्वादंतः॥ क्रतुप्रयोगः॥ प्रण
यनात्तु फले क्रत्वर्थात्प्रणयनानन्तस्य भेदापत्तेर्द्विवा एतद्यज्ञाच्छिद्यते यदध्वर्युस्थ तं चेद्व्रतते त्यथ्य तं त्रप्रतायत इति क्रतुम
ध्वर्युप्रयोगनिषेधादृहि:॥ क्रत्वित्यनुष्ठानविशेषाशंकानिरासार्थं प्रणयनस्येत्युक्तं। देशांतरप्रापणरूपसंस्कारस्य चलावत्
प्रणयनस्य प्रणेतव्या एतायां स्तवाकेषु प्रणेतव्या स्रवणाद्वमसेनापः प्रणयतीति सन्निहितत्वात्संस्कृतानामपां प्रणेतव्य
त्वावगते सा संक्रत्वर्थेन नैराकांक्ष्यात्पदकर्मवत्प्रणयनस्याप्रयोजनत्वेनाथ्यासामनाक्षेपाद्दृहि:॥ प्रयोगे चरणथा गीतिकर्त
व्यतानुष्ठानाक्षेपापत्ते: प्रयुक्तिलाघवार्थं भेदेप्यंत:॥ क्रतुप्रयोगः॥ समस्यातीत्याशयः॥ दध्युदाहरणे तु भेदाभेदयोरनुष्ठानवि
शेषोपयोगोऽस्तीत्याह इह पुनरिति। न हि हापि स्थगीतिकर्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्ते: प्रयुक्तिलाघवायांत:॥ क्रतुप्रयोगो रविष्य
नीत्याशंक्य दधीत्युक्तं। सर्वेषां तु होतिसोदितानाद दधिहोमास्यत्वस्यामर्वविष्य व वस्यमाणत्वादित्याशयः॥ प्रयोजनत्राग्निहोत्र
विध्यंतग्रहणे तस्मायं प्राप्तरस्थ्या समसिद्धेः समक्रियात्तु पपन्निमाशंकानिरासार्था नास्तर्वद्वो क्ति:॥ प्रयोजनानावमात्रेण देहगो

दोहनस्यानुदाहरणत्वोक्तिः।परमार्थतस्तु तस्या पि दाक्षायणादेरुक्थ्यादिसंस्थानां च फलान्वये ज्नेनैव व्याप्तायेन सिद्धेस्तत्त
त्वाशांतरविनिति द्रष्टव्यं।ननु स्वर्गयावज्जीवशाद्वाक्ये वजीवनेनोपादेये विधीयमानो पि होमः प्रत्यभिज्ञानाद्यथा न भि
द्यते तथेहापीति कर्मफलान्वयोक्तेऽर्थदाप्युपयोगमाशंकते नन्विति।गुणाधिकेना प्रत्यभिज्ञानाहैयथ्य माहनेनेतदिति।आ
कांक्ष्यावशेष फलेति।प्रत्यभिज्ञानात्तावत्प्रश्नपूर्वमुपपादयति कुत इति।आकांक्ष्यावशेषफलेति।अग्निहोत्रमिति।अद्वोत्पन्नस्यापि
117 वाक्यांतरेण दधि वैशिष्ट्यात्प्रत्यभिज्ञानं शंकते नन्विति।नस्यानुत्पादकत्वे न स्तुरत्यत्र निमित्तबलीयस्त्वात्तावाडुत्पत्तिप्रति
बंधकत्वं न संभवतीत्याह ~~अपन्नीति~~।आशयेन परिहरति नेति।एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति येन तावदिति।स्तुल्यकार्यत्वाद पि
गुणवाक्यस्योत्पत्तिप्रतिबंधकत्वं न संभवतीत्याह उत्पन्नीति।फलवाक्यानन्वयादपि गुणवाक्यस्य फलवाक्योत्पादकत्व
प्रतिबंधकत्वं न संभवतीत्याह उत्पन्नीति।एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति कुत इति।गुणादिवाक्यानामपेक्षासन्निधिभ्यामुत्प
त्तिवाक्येनैवान्वयः परस्परं च नपेक्षत्वादेवतावदनन्वयः।दध्नेंद्रियकामस्येत्यादौ कथंचिदपेक्षासंभवेप्यसंबद्धत्ववायेना ११७
नत्युपांशुत्वात्सन्निधिरनाशंक्य एवेत्यर्थः।आकांक्ष्यावशेषउत्पन्नस्येति।नन्वित्यनेन परस्परानपेक्षोत्पत्तिमेवापेक्षितं नरत्यवधार

णास्तूपगमेनसम्भविता । ननु तर्ह्येकैकस्य दध्नः क्रत्वर्थत्वे पुरुषार्थत्वे च दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति संयोगपृथक्त्वं
कारणमित्युक्तं शेषः इति चेदिति सूत्रेण दध्ना जुहोतीति विहितस्य दध्नः फलापेक्षायामितरेणेन्द्रियफलत्वोक्तेरेकवाक्यत्वा
त्संयोगपृथक्त्वानवकाशः कथं नार्थपृथक्त्वादिति सूत्रेण होमार्थत्वेन विहितस्य दध्नः फलानाकाङ्क्षत्वादेकवाक्यत्वाभावं वक्त्य
तीत्याह । वक्ष्यतीति । ननु फलवाक्यस्य गुणवाक्यानन्वयेऽप्युत्पत्तिवाक्येनैव गुणवाक्यान्वितेनान्वयाद्दधिविशिष्टस्योत्पत्तिविधौ पप
त्स्यत इत्याशङ्क्य तेनेति । एवमपि पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः । सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव हीति । दशद्रव्यविशि
ष्टत्वादुत्पत्तेर्नेह प्रत्यभिज्ञानं संभवतीत्याशयेन परिहरति । तादिति । दशद्रव्यवैशिष्ट्यादग्निहोत्रलक्षणेनैव प्रत्यभिज्ञानेन निरस्येय दिकाश्रि
त्फलवाक्ये गुणवाक्यानालोचनाद्वैलक्षण्यं ब्रूयात्तन्मते प्रत्यभिज्ञानानुत्पत्तिः प्रागेवोक्तेति सूचनः सर्वज्ञोकं ह्यायवच्छे उत्पत्तीति ।
ननु दशद्रव्यवैशिष्ट्यमत्यन्ताकाङ्क्षावशाद्दधिमात्रविशिष्टहोमः फलवाक्ये गृहीष्यत इत्याशङ्क्य तथा दधिसद्भावेति । फल
वाक्यस्य दधिवाक्यान्वयमनपेक्ष्य गुणवाक्यान्वितोत्पत्तिवाक्यमात्रान्वयद्वारा फलवाक्ये न दधिविशिष्टहोमग्रहणे सर्वगु
णवाक्यानामपेक्ष्यमाणविशेषत्वेन युगपत्फलवाक्यान्वयात्केवलदधिविशिष्टहोमग्रहणाशक्तेः सन्मात्रग्रहण । मित्युक्ताफ

लवाक्यस्य दधिवाक्यान्वयोऽनुपेतत्वात् सर्वप्रागेवावारित इति परिहरति तथा सतीति । ननु दशानां द्रव्याणां समुच्चये न होमवि
शेषणत्वे सति दधिमात्रविशिष्टहोमग्रहणाशक्तेरस्फुटत्वेऽपि तेषां तु विकल्पेनान्वयात् क्वचो दधिमात्रविशिष्टहोमो ग्रहीतुमित्या
शंक्याह अपि चेति । एवमपि नित्यपाक्षिकत्वेन वैलक्षण्यात्स्यात्प्रसिद्धान्न संभवतीत्याशयः । आशंक्याचष्टे यद्यपि तावदिति
ननु फलवाक्येनापि दधिपक्ष एव होमो ग्रहीष्यत इत्याशंक्याह न चेति । उद्देशं विना यदाशब्दान्वयायोगात्फलोद्देशेन होम
118 स्योपादेयत्वावगतेरुद्देश्यत्वायोगान्नित्यं दध्नो विशेषणत्वापत्तेर्नित्यदधिविशिष्टस्यैव होमस्याप्युक्तो ग्रासे विधेयत्वाद्भेदा
पत्तिरित्याशयः । ननु नित्यदधिविशिष्टस्याप्युत्पत्तिसिद्धानेऽपि फले विधीयमानस्य होमस्वरूपस्योत्पत्तिसिद्धोपपत्तेः कर्म
फलान्वयो न रक्तात्वं कर्मणो गुणाधिक्यं विधीयमानमपि न भेदमापादनीयमित्याशंकते । नन्विति । एवं सत्युत्पत्तिसिद्धोपप
न्नावपि अनेकार्थविधानादाग्नेयादिष्विव कर्मभेदापत्तिरिति परिहरति नैतदिति । आशंक्याचष्टे ननु विकल्पेन प्राप्तस्य दध्नो नियम
मात्रकरणान्नानेकार्थविध्यापत्तिरित्याशंक्याह यथैव चेति । नियमस्यापि विधित्वाद्दध्याद्यावद्गुणवाक्यानालोचनेऽप्यर्थान्नियं ११८
तानेकद्रव्यद्रव्यप्राप्तेर्दधिशब्देन नियममात्रकरणात्कर्मफलान्वयस्यैकार्थविधानाद्वाक्यभेदापत्तेः । यथा दध्यादेर्वाक्यांत

रेणविधाविंद्रियकामवाक्येयदिफलान्वयमनादृत्य केवलोदधिनियमः क्रियते तत्र एवैकार्थविधानं फलान्वयस्यापि तु वि ध्य २
धेयत्वाद परिहार्यमनेकार्थविधानं तथा वैकल्पिकदशाद्वयकवेवाक्यांतरैः कल्पिते पयिदिके वलस्य दधिनियमं करणं तत्र
वैकार्थविधानं सिद्धे नन्वेवं तदस्मीतिह्यवधारणकल्पनयायोज्यं विशेषतोस्मिन्पक्षे तंडुलादिपरिसंख्यापनेरपरिहार्यानेकार्थतेति
तंडुलादीत्यनेन सूचितं। फलान्वयस्यापि तु करणे दधिनियमस्याप्यत्यतोपासस्य करणादपरिहार्यो वाक्यभेद इति सूचयितुमा
हन्नहीति। होमात्फले भेदापत्तिमुपपादितामुपसंहरति नेनेति विधेयशब्दाध्याहारेण कर्मांत्र विधेयं स्यादिति भेदसिद्धौ कर्मविधि
त्वं घटितिज्ञायत इत्युक्तेन कर्मणः फलान्वयः स्वशेषेणाक्तइत्येवं किमित्यादिनाष्यव्याख्याते र्थे सूत्रं योजयन्पूर्वपक्षमाहद्धतनइति। ला
घवस्थं व्याख्यशब्दं लाघवार्थाधिकरणन्यायविषयं स्ववयन्स्तेनाकंक्ष्यावक्षेसममसमेवेति। कर्मणः स्वफलान्वयसंसर्गेनानुगुणस्थवासंसवइ
तिइयस्यापि लाघवार्थाधिकरणसिद्धत्वोक्त्यर्थः समसमशब्द इत्थनउपफलेगुणविध्ययोगेपि कर्मणि गुणो विधास्यतेतत्राह नेति। एतदे
वपक्षस्य सर्वमुपपादयति कथमिति। अपासस्यापि गोदोहनादेः फलस्याकृति वैयार्थ्यापत्तेर्न कर्मणि विधिर्युक्त इत्याशंक्य राईनो क्तं। प्रोक्त
व्यावर्थेतत्तनामेति। कर्मणि गुणविध्ययोगेपि फलेगुणविधिर्लविष्यतीत्याशंकापि तस्माद्धोमात्फलमितिव्याख्यानं दक्षःफला

मितिव्याख्यमित्यादिनाग्रन्थपर्यालोचनयाकर्मणएवव्याख्यंनयुक्तमित्यवधारणप्रतीतेरनेनैवलाघवेननिरस्तमितिसूचयन्मम
स्वंपूर्वपक्षसाध्यंव्याख्यानायावतारयति।व्रतइति।समसंसाध्यमवतारितमवयवशोव्याख्यास्यइकिमित्यपेक्ष्यदृष्टंहीत्येत
देकवाक्यतयाभिन्नवाक्यतयावद्वेधाप्रतिसानेष्वेकवाक्यतैवयुक्तेतिवक्तुमुपक्रमतेतत्रेति।एतज्ज्ञाप्यमध्यइतितत्रश
ब्देनोक्तं।भिन्नवाक्यत्वव्याख्यांदूषयितुमुपन्यस्यतिएकस्मादिति।ननुदृष्टंहीत्येतदेकवाक्यतयाकिमेतदेवव्याख्यंवेकारणं
119 कारणांतरंवेतिकारणविशेषःप्रश्नप्रतीतेःकिमितीतिकारणस्वरूपप्रश्नार्थत्वेनव्याख्यानमयुक्तमित्याशंक्यैतावाभिस्वकेतड
पपादनार्थनेतीत्युक्तं।सिद्धांतप्रक्रियावन्न्योगान्निराकरणपरत्वप्रतीत्योपपादितंदृष्टंहीत्यादेस्तर्हिकथंयोजनेत्यपेक्षायामित
रइत्याद्युक्तं।दृष्टंहीत्यनेनपूर्वपक्षिणोक्तंसामान्यतोदृष्टेनेतीत्यादिनासिद्धांतीस्वयमेवयदीत्याद्याशंक्यनिराकरोतीत्यर्थःअने
तिकृमइत्यादेर्दृष्टादृष्टसिद्धिरित्यंतस्यसिद्धांतग्रंथत्वेकथंतर्हीतिसिद्धांतिप्रश्नव्याससंगतत्वापत्तेरिमांव्याख्यांदूषयतितत्रवेति।
पूर्वपक्षिप्रश्नएवतत्त्वसमावाक्षिप्त्याशंक्याहोमफलात्क्षेपविषयत्वात्सिद्धांतिप्रश्नत्वावगतिरैकांतिकशब्देनसूचिता।सुमतेनदृष्टंही ८९
त्येकवाक्यतयाकिमितिप्रश्नंव्याख्यायसमस्तमुक्तंतावदाहइतीति।कीदृशीत्यपेक्षायामाहतत्रेति।स्थितन्यायासंगत्वोपपादना

र्थंदर्शीत्युक्तं । नन्वनन्यथासमाणकत्वाद्वेदार्थेऽनुमानाद्याशंकानयुक्तेत्याशंक्याह यद्यपि वेति । वेदादवगम्येऽर्थेऽनुमानादीनां निषिद्धेऽपि
कारणत्वे वेदार्थसंदेहे योऽनुमानाद्यविरुद्धः सोंऽगीकार्यो न विरुद्धस्तथैव वेदार्थनिर्णये तेषां हेतुत्वं स्याद्विघ्यतीत्याशयः नतीति
सर्वपक्षे राद्धं द्यावपृथ्ये परः पुनरिति । मामाद्यतो दृष्टेः सर्वपक्षेण होमफलावयवरूपवेदार्थनिर्णायकत्वेनाभ्युपगम्यमानेऽवहू
न्नदोषाउद्भावयिष्यामीत्येवंङष्टाशयेन सिद्धांतिना मामाद्यतो दृष्टंमदलिमतत्वेनारोपितमिति विदितसिद्धांत्याशयत्वं सर्वप
क्षिणः स्वयमेवमेदत्युक्तं । निर्दोषकारणासंभवे काशकुशावलंबनन्यायेनानुमानमयावाद्यं शहृष्यन्तकारणत्वसद्भावादनुमा
नस्य स्ववङ्दोषत्वेनमयाधिज्ञापितत्वानानुमानमहंब्रवीमीत्यर्थः कृष्यादितः कर्मणः सकाशाद्व्रीह्यादिफलं दृष्टमिति कर्म
फलावयवस्थाप्यत्वे कारणमारोपयता सिद्धांतिना यत्कर्मफलावयवत्वानेसाध्ये कर्मणः फलवत्त्वयादर्शनमुक्तं तत्किं हेतुत्वेन साहृ
श्यरूपेणवासाधर्म्यमात्रत्वेन वेति द्वेधा विकल्प्यस्वयमेवाशंक्याशंक्य सर्वपक्षिणा यदीत्यादिना द्येण निरस्तं तद्याख्यातुमुपक्रमते
कार्यमिति । यदीति हेतुत्वाशंकासाध्यंद्यावपृथेद्यादितावदिति । कृष्यादाविति साद्येण होमविषयः कर्मशहः कृष्यादिविषयो वेति वि
कल्प्य होमे दर्शनमसिद्धं कृष्यादौ वयहृशनं नतद्धोमधर्मः इति दोषद्वयमुक्तं तद्यावपृथे तत इति । फलवत्त्वस्य साध्यत्वेन साध्यधर्मवि

शिष्टधर्मिरूपप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वादसिद्धेरसत्त्वदर्शनायोगादसिद्धतेत्याशयः। स्ववीयसोऽपि द्वितीयकल्पस्य क्षुधादितः। का
र्मण इति सामानाधिकरण्यादाद्यकल्पेऽपि वह्नौ मस्तु स्वफलवत्त्वदर्शनस्य क्षुधादौ व्यभिचाराभावेन स्ववीयस्त्वानुत्थानादज्ञानं। ननु
दृष्टेष्टी इति साध्यस्य व्याप्याभिधानमात्रार्थत्वात् न तु कर्मशब्दस्य हेतुविशेषणार्थत्वापत्तीतेः। फलवत्त्वदर्शनमात्रं व्याप्तिपक्षधर्मत्व
संलब्धाहेतुरित्याशंकार्थमथेति साध्यं होमे फलवत्त्वदर्शनमात्रस्य व्याप्त्यसिद्धत्वेन स्वपक्षधर्मत्वापरिहारादयुक्तमाशंक्योपपा
दयति। अथ विनैवेति। वक्ष्यतो सदपि पक्षधर्मत्वं कल्पनयाभ्युपगम्याशंकेत्याशयः। वास्तवपक्षधर्मत्वाभावेऽपि कल्पितपक्षधर्म
नेत्यर्थः। फलवत्त्वमात्रस्य इष्टेऽपि तं वा दोषमनादिपदादिफलेदर्शनाद्यथादपि दृष्टफलापत्तेरिष्टविघातकारी हेतुसंवादे वा निषे
लत्वाभ्युपगमेऽपि स्वव्यत्यतिरेकजस्य फलवत्त्वदर्शनस्यापक्षेऽन्तमशक्यत्वादनैकान्तिकत्वाभिधानार्थत्वादपीति साध्यं व्याचष्टे
नत इति। ननु सौर्यादौ श्यावाजादिदर्शनं मासधर्मान्वयेनावगतात्साहश्यात्तदीयाद्व्याजादिधर्मान्तरान्वयस्य तथा हि लिंगदर्श
नमिति वदता वक्ष्यमाणत्वात्त्वसिद्धधर्मान्वयेन स्वस्य तस्योपमानस्याप्रसिद्धधर्मान्वयेऽपि प्रामाण्यप्रतीतेर्होमेऽपि साहश्यात्फ १२०
लवत्त्वोपमानं स्यादित्याशंकार्थमथस्थपीति साध्यं व्याचष्टे अथ यमाहश्येति। उपमयाफलवत्त्वं कल्प्यत इत्यर्थः। साधनवैल

स्वरूपवैलक्षण्येन।

त्वण्येनैवेह होमध्याथ सादृश्याउपमानासंभवोक्त्यर्थं हि होमोपीति लाघ्यं किंचिद्वैलक्षण्येपि ध्यापारस्य सामान्येन सादृश्याविघात
दयुक्तमाशंक्योपपादयति। तत्रेति। धर्मसामान्यस्य स्वलक्षणत्वात् सादृश्यप्रयुक्तभूयस्त्वस्य त्वापेक्षिकत्वेन भूयस्त्व [illegible] स्वरापेक्षायां भूय
सोपि भूयस्त्वापन्नेः सुसदृशापेक्षायां मंदसादृश्यसादृश्यतावो युक्त एवेत्याशयः। स्वत्वेपाधिकस्यागो विवक्षितः। सुसदृशान
पेक्षणेति प्रसंगापत्तिलक्षणकारणोक्त्यर्थमथेत्यादि लाघ्यं व्याचष्टे अथेति। सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुण विशेष ४
कर्मणां सामान्यमिति कश्यपवचनाद्दोषोपि सद्रूपत्वादिधर्मसामान्ययोगेन वक्तृविसादृश्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं सुसदृशापेक्षेति यो
लिप्रायः पूर्वमनभिसंहितः स एतेनेन विवृत इत्यर्थः। होमोपीति लाघ्यालिप्रायविवरणार्थमथ द्रव्यादित्यादि लाघ्यं व्याचष्टे अथेति।
लाघ्यार्थं स्वहृद्धोकेन संक्षिप्य व्याहरेवेति। तत्रेति लाघ्यं तु उपमानस्य यावत्तद्दृष्टैकावच्छिन्नप्रराधारधर्मविषयत्वेनाप्रसिद्धधर्मा
न्वयेन सामान्या योगात् सो यादौ उपकृति धर्मान्तरदेशस्य करणाउग्रहान्यथा उपपत्तिफलत्वार्थापत्तिप्रमाणकत्वेन लिंगदर्शनस्य
पोद्धलनमात्रार्थत्वात् सादृश्यमात्रेण दृष्टधर्मोपमानेन संभवतीत्यभिधानार्थं जातियोगापन्नेः साधर्म्यमात्रेणानुमानेन संभ
वतीत्यभिधानार्थं वेति द्वेधा व्याचष्टे भवेति। फलवत्त्वयादृश्यमानेत्वेन कृषिसामग्र्यां होमस्य फलवत्त्वानुमानेसत्वादिनाद्रव्यसाध

र्म्या

र्थोद्दिष्टोपि फलवत्त्वं स्यादिति साधर्म्यसामान्याजातिः साधनादिवैलक्षण्येन कृपिवैफल्यान्निष्फलतेति वैधर्म्यसमाख्या विकल्प
समाख्यादीत्यपि जात्यन्तराणि यथा संभवं योज्यानि साधर्म्यशब्देन लक्ष्यस्य सदृशशब्दस्य व्याख्यां तद्व्यतिरिक्तमात्रशब्दस्य व्याख्या
नायानुमानवादोक्तनियाम्यनियामकत्वलक्षणव्याप्यव्यापकभावे नैरपेक्ष्यात्किं साधर्म्यमात्रेण सर्वधर्मप्राप्त्ययोगवोदना
सूत्रस्थेन लक्ष्येण इष्टमिति । तथा चेति । उपमानेन सर्वधर्मप्राप्त्ययोगमुपपादयतितथा हीति । यद्वेति लक्ष्यस्य तत्पतमावद्याचष्टे । य
दिति । आत्तेत्युमाह अतएति । साध्याक्षेपकत्वशक्तिः प्रयोजकत्वाख्या कारणशब्देनाभिप्रेतेति समाधत्ते तस्मादिति । दृष्टान्ते सन्ततो
र्ध्वगत्याद्यवच्छिन्नस्य धूमादेर्विपक्षेऽसत्त्वात्साध्याक्षेपकशक्तिलक्षणप्रयोजकत्वरूपव्याप्त्यवगमे पि गोपालघटिकादौ
तादृग्रूपत्वाभावे साध्यानाक्षेपकत्वदर्शनात्पक्षे तादृग्रूपेणैव प्रत्यभिज्ञायमानस्य साधकतेति सपक्षे या व्यापकस्य साध्यभूत वकुं ४
स्यागमकत्वसंभावनात्मकं कारकत्वलक्षणव्याप्यत्वरूपेण दृष्टं तदप्यत्र पक्षे तथाविधमेव प्रत्यमाणं साधकमिति वदता तत्र
यथाविधं कारणभूतं तथाविधमेव साध्येऽप्यवगम्यत इत्येवं कारणभूतमितीति करणस्य तादृग्रूपप्रत्यभिज्ञार्थत्वमभ्युपगम्य १२१
लाक्ष्यव्याख्याने । कारणशब्दस्य शक्याभिप्रायत्वं प्रकटयितुं नत्वप्रसिद्धे कार्यकारणभाव इति लक्ष्यस्य व्यङ्क्तीत्याख्यां समा

रयति। एवं चेति। न चैतत्स्वमनीषिकामात्रेणैवं व्याख्यायते किं त्वन्त्योपसंहारश्लाघ्यालोचनयैवेत्याह तथा चेति। अथेति हेत्व-
न्तराशंकाश्लाघ्यतन्निरासार्थं चोपरत इति श्लाघ्यमेकग्रंथेनावतारणपूर्वकं व्याचष्टे यदि तर्हीति। इदमापन्नं धर्मत्वाभावेन दू-
षितात्फलवत्त्वदर्शनात्कर्मत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वनिश्चयाद्विशेषः स्फुटितः। श्लाघ्यो ह्यन्यथाऽनुमानस्य प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्ताद्यु-
दताग्निहोत्रादिवाक्यविहितस्य कर्मणः सिद्धान्तिनापि फलवत्त्वाभ्युपगमात्सिद्धसाधनतापरिहारायाग्निवाक्ये यत्कृतमिति वि-
शेषितं। अर्थात्त्विसे प्रयोगान्तरे फलवत्त्वाख्येतदेव विशेषणमिदमोक्तं अनुश्लाघ्येत्यनेन दर्शयन्हीति श्लाघ्यो ह्येवानुमानस्यायमपि
विकल्प इति सूचितं। सप्रतिसाधनत्वस्यापि संदेहहेतुत्वेनैकान्तार्थ्यनिर्णयासाधकत्वादनैकान्तिकीकरोतीत्युक्तं। एतदेव फल-
वदिति सावधारणस्य प्रतिज्ञार्थत्वात्सप्रतिसाधनत्वोपपत्तिः दधिहोमसंबंधस्यापि सिद्धान्तिना फलसाधनत्वेनेष्टत्वात्तदसिद्धा-
येणैतद्वाक्यश्रुतो दधिहोमसंबंधः फलवान्द्रव्यसंबंधत्वात्त्वसंयोगवदित्यनुमानस्य च नार्थतो व्याप्तसंयोगानां चेत्युवचयवत्वेनो-
क्ते दधिहोमसंबंधस्य द्व्याश्रितत्वेन द्रव्यमात्राश्रितत्वाल्लाघवाद्द्रव्यसंबंधत्वस्यासिद्धत्वमाशंक्यानेकाश्रितत्वेऽपि योगस्यैव द्व्याश्रयत्वे-
ऽपि लवत्यन्यतराश्रयो व्यपदेश इत्यनेन न्यायेनैकाश्रितत्वाविरोधस्फुटनार्थं स्फुटः। शक्तिरूप एव च क्रियाकारकयोः संबंध

इतिवार्त्तिकाद्युक्तेःफलसाधनत्वप्रतीतेर्दृष्टेति।इतीयोक्तादक्षोहोमकरणत्वशक्तेःफलवतीशक्तिर्वानंतुशक्तिर्वदिति
वशाद्दृष्टचिन्तातुमानांतरप्रदर्शनायादिशब्दःप्रटादेर्वानादिकर्मजत्वात्साध्याविकलत्वंदृष्टान्तस्याशंक्यकर्मणोविनष्टत्वे
नासत्त्वेसतिपराघातत्वेनेत्यस्वज्ञचबाधायोगोक्यर्थत्वेनोपरतग्रहणंव्याख्याउपसुपरतेत्याद्युक्तं।कर्मणोभावेफलोत्पत्तिनिदर्शनार्थ
मित्यर्थः।इष्टमपीतिसाध्यावयवव्याख्यानार्थमितिनेत्युक्तं।उपरतग्रहणस्थितेःसाध्याविकलत्वात्तावत्स्वस्यहेतुनाप्रमृष्टःकर्मापि
वेतिसाध्यधर्मविशेषविपरीतसाधनबलत्वेनविरुद्धोक्यर्थत्वेनव्याख्यावृष्टश्चापिवेतिदृष्टोर्थः।फलमृच्छतीतिविग्रहः।प्रत्यक्षहष्टव्यव्या
शब्दगम्यत्वेऽन्यव्याख्यानादानन्तर्याशयोपदेष्टृशब्दः।यपियथानिरपेक्षस्यकर्मणःसंयोगविभागौफलमभिघातादपेक्षस्यव
वेगाख्यःसंस्कारस्तथावयवसंयोगापेक्षस्यावयविद्रव्यमपीतिवदंतितन्मतेप्यवयवसंयोगापेक्षत्वाच्चदास्यमवयविद्रव्यमेव
बुद्धीत्यादित्युक्तंफलंव्याख्यानापरोक्षार्थग्रहणशक्तिरूपमिन्द्रियमित्यभिधानार्थकमितिसाध्यंव्याख्यातुंबुद्धीत्यादित्युक्तं।तस्मादि
तिसर्वपक्षोपसंहारस्साध्यंव्याचष्टे।तस्मादिति।एवंजातीयकशब्देनशब्दैकमधिगम्यत्वोक्ताहेतोरप्रयोजकत्वंसूचितं।क १२२
थंतर्हीतिसिद्धान्तिप्रश्नःसाध्यमवधिद्वयेनव्याचष्टे।यदीति।इतीयावधिनोक्तरसाध्यंव्याचष्टे।उच्यतइति।आद्यावधिपक्षेनेशब्दे

नेत्यवतारणीयं विशिष्टविधानाद्विधिपदानर्थक्यं परिहार्यमित्याशयः तस्मादित्युपसंहारस्तात्पर्यमेकवाक्यत्वोक्ताविति राध्याय
त्वस्यार्थसिद्धत्वेनातिरिक्तत्वादयुक्तमाशंक्य समाधत्ते तस्मादिति। न केवलमेकपदोपादानलक्षणया श्रुत्या होमस्य फलसा
धनाकरणत्वावगतेर्वाक्योपात्तस्य द्रव्यस्य करणत्वात्तावत् किं तु दध्नः फले होमे च विधौ वाक्यभेदापत्तेरपीत्यभिधानार्थमपि चेति
साध्यं होमं दधि विधेः सिद्धान्ति नो निष्टत्वाद्युक्तमाशंक्योपपादयति अपि चेति। निर्द्धार्यापारस्याध्यापारन्तूपस्य करणत्वायोगादा
पाद्यै न उक्तमित्याशयः न चेत्याशंक्य नान्यसाम्यं वक्तुं सामर्थ्यमपि वाक्यभेदापत्तेस्तथार्थत्वेन विध्ययोगाद्विध्यर्थी न त्वाज्यतादर्थ्यस्या
युक्तमाशंक्य द्रव्यावच्छेदे न विति। फलार्थमेव विहितस्याश्रयापेक्षायां प्रकरणाद्धोमस्याश्रयत्वावगमात् प्रसंगेन होमसाधनत्वसिद्धे
र्नैमित्तिकार्थत्वायोगस्य तु विध्यापादनमयुक्तमित्याशयः। यद्येकस्य द्रव्यस्यानेककार्याशक्त्याशयमसामर्थ्यमभिधानमिति मन्येय माश
य केवलं यथाद्रव्यावच्छेदेन वस्तुतिः न त्वेकस्य वस्तुनोऽनेककार्योत्पादनशक्तेरनेकत्वदर्शनाद्द्रव्यशक्त्याशयेनासामर्थ्योक्त्युपपत्तेर्विधा
शक्त्याशयेन वासामर्थ्योक्तिरवसीयत इत्याशंक्याह तथा हीति। न च भ्रम इति परिहारस्तात्पर्यं द्रव्यावच्छेदेन भ्रम इति। अविहितेन त्वनेनाश्रयो
पेक्षायामपि विधिं विना दधिहोमाद्यनुष्ठानासिद्धेः प्रसंगसिद्धिर्निरस्ता। युगपत् सत्त्वासत्त्वाद्युपगमापत्तेरेकत्वयार्थत्वेन वि

धिर्नसंभवतीत्याह स्मन्निकृष्टेति । स्वपदार्थेन्यान्वयाविधानाद्दधिहोमान्वयः सन्निकृष्टः नन्वलयार्थत्वेन विध्यायोगेऽपि फलपदानर्थ
क्यपरिहारार्थं सन्निकृष्टत्यागेन विप्रकृष्टविधिरपि युक्त इत्याशंक्याह तस्मादिति । दधिविशिष्टस्य होमस्य फले विधौ स्वपदार्थ
स्यैवान्यान्वयविधानात्सन्निकृष्टविध्युपपत्तेः स्वदलिमतो विप्रकृष्टविधिर्न सिद्ध्यतीत्याशयः तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः लाघ्य
स्तोक्तकर्मफलाद्युपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे स्तीति ॥ ॥ अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयते ॥ ॥ स्वर्गकामवाक्यात्तु ल्प.
123 त्वाकेर्लाबार्थाधिकरणन्यायाविषयत्वसिद्धिं प्रयोजनमाह यादृशो धीति । फलस्यैकत्वकर्मान्तरयेनापरत्वगुणत्वयेनानुल्पत्व
लाघ्ययाख्यातं प्रसृतत्वमुपपादयति कथमिति । सर्वत्र विधेर्लावना विषयत्वाद्गुणसंबंधायोगाशंका निरासमाधाराग्निहोत्राधि
करणोक्तं स्मारयन्नेलाकं व्याचष्टे भावनास्वेमेवेति । नन्वग्निहोत्रनामवद्दधिपदस्यापि वैकल्पिकदधिद्रव्येन्धनत्सरव्याख्यायेनानाम
त्वोपपत्तेर्विधानत्वयार्थत्वायोगान्न तेन धात्वर्थोपनिपातितस्याविधिव्यस्य धात्वर्थाद्गुणत्वारणं संभवतीत्याशंक्याह शेषत्वं तूक्तं कर्मविषय
तत्सरव्यान्यायशास्त्रसङ्गात्वेऽपि फले तत्राप्राप्तत्वेऽयर्थ्यालावाने हत त्वरव्यन्यायोऽस्तीत्याशयः न तु विधेयान्तरोपादानेऽपि विशिष्टवि १२३
ध्युपपत्तेर्धात्वर्थाद्विधित्वाद्गुणत्वारणाद्दधिविशिष्टस्य होमस्य साधनत्वोपपत्तिरित्याशंक्याह नवेति । तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुति

रित्यत्रोक्तं परास्तं ॥ नन्वविशिष्टविध्ययोगेपि होमे दध्नि विध्युपपत्तेर्न गुणस्य फलान्वयः सेत्स्यतीत्याशंक्याह यथा चेति दध्नो
वाक्यांतरात्प्राप्तेश्च तुलादिवैयर्थ्यापत्तेश्च तद्व्युदासार्थविध्याशंकायोगान्न होमे दधिविधिरित्याशयः । गोदोहनादेस्तु प्रणय-
नादौ विध्याशंकां दधिवद्याजेन निरसितुं फलेत्युक्तं ॥ अनुत्पत्त्योपपादनस्य शक्यतोपयोगमाह तस्मादिति ॥ गुणफलयोः कारक-
त्वेन क्रियां विनान्वयायोगात्सदध्ना जुहुयादित्यनेन दधिविशिष्टभावनाविधानुक्ते नामपदयोर्भावनानभिधायित्वादाख्यातपदा-
र्थस्य चाविधेयत्वात्स्वरूपमात्रविधेयत्वात्स्वरूपमेवाभावार्थाधिकरणोक्ताकृतिवलीयस्त्वाद्धात्वर्थस्यैव फलान्वयापत्तिरित्याशंका-
र्थं कतमोत्रेति तत्राप्युच्यावष्टे कतमोत्रेति ॥ फलान्वयस्याप्रवृत्तस्य वर्तनात्मकविधिविषयत्वाभावेप्यज्ञाततज्ज्ञापनात्मकविधिविषयत्व-
सद्भावात्स्यामाख्यातभावनायां फलान्वयज्ञापने गुणान्वयज्ञापने च भावनावा विप्रतत्याह इति लक्षणवाक्यभेदायत्ते भावनाविध्य-
वगमेपि धात्वर्थविध्यापादके हेतु भावानां धात्वर्थस्य फलान्वयापत्तिरित्याशयेन जुहुयादि तत्र तरलांप्याप्यावष्टे सिद्धांतेति ॥ विधि-
त्वं विधिसंबंधो विधेयते त्वर्थः ॥ नन्वित्याशंकालापांप्याप्यावष्टे नन्विति ॥ ननु होमान्वयस्य श्रौतत्वेनोक्तावपि विधेयत्वानभिधानात्क-
थमनेन प्रश्नाभिप्राय विवरणमित्याशंक्याह गुरुत्वेति ॥ प्रयत्नस्य गुरुत्वपापत्त्या सिवा रिन्द्रा द्विशेषणानर्थक्यापत्तेः गुरुत्वमात्रत्वेयत्वेन

प्रयत्नं वदतीत्यर्थ। विगमाद्धि विधीनत्वात्वात्तुष्टेयत्वप्राहोमसंबद्धं प्रयत्नं वदतीत्यभिधानाद्धोमस्यापि विधेयतो कालस्वतीत्या
श्रयश्च होमात्प्रथ विधौ दधिपदानर्थक्यापत्ते मतपरिहारायैकपदोपादानलक्षणप्रत्या...मन्निरूपायाश्च श्रुतेः शब्दधर्मत्वेना
न्तरश्रवणलक्षणश्रुतितो दुर्बलाया बाधोऽयुक्त एवेत्यभिधानार्थमत्रेति परिहारभाष्यं व्याचष्टे सत्यमिति। अस्मदीये त्विति लाघवं
स्पष्टत्वाद्व्याख्याय तु अस्मदीये त्विति लाघवं पूर्वोक्तं दधिश्रुतिबाधातिशयोपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे कथमिति। श्लोकं
124 व्याचष्टे स्तोकार्थे...ति। तस्मादिति पूर्वपक्षनिरासोपसंहार - लाघवं स्पष्टत्वाद्व्याख्याय पक्षसाधुत्वोक्त्यर्थं गुणेति लाघ
व्याचष्टे गुणेति। श्रवणं पहीति लाघवं शंकोत्तरत्वेनावतारयति नत्वेति। एतदेव प्रश्नपूर्वं उपपादयति कथमिति। श्लोकं व्याचष्टे न
त्वयस्मादिति। एवमपि धातुविशेषस्य कथं वक्तव्यतेत्याशंक्य तन्नश्च तदुक्तं। अग्न्यामार्थधातुद्वारेण धात्वर्थविधानापत्तेर्गुणफला
न्वयस्य पृथग्विवक्षितत्वाकल्पनार्थो लाघवकरणपक्षे होमाद्युत्पादनादिधातूपादानमंगीकृतमित्याशयश्च होमशब्दस्यद्वाविधाउल १२४
क्षणार्थश्च। ननु जुहोत्युपादानेपि निराशंकयस्य गुणस्य फलसाधनत्वायोगाद्विधि...क्षितस्याश्रयाश्रयि संबंधस्यापि विधिद्वाप्तुत्वेवा
कारे दध्रसंगाज्जुहोत्युपादानेपि वपशुकामस्य यजतीत्यादित्यादिवद्धोमं कुर्वीत दध्नेंद्रियं कुर्यादित्याश्रयाश्रयि सं

बंधविधायिवाक्यकल्पनेन गुणफलान्वयोपपत्तेर्जुहोत्युपादानमयुक्तमित्याशंक्याह दधिसंबंधोपि चेति वाक्यभेदापत्ते
स्तच्च वाक्यभेदस्याश्रयाश्रयिसंबंधविधिशक्तित्वेन वाक्यकल्पनाप्रतिबंधकत्वाद्धिकारलक्षणप्रकरणोपस्थापितहो
मान्वयविधायकादेव वाक्यात्साम्यस्याश्रयाश्रयिसंबंधस्यानुवादान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः अनेन नैकस्य विधेरसंबंध
द्वयविधिसामर्थ्यं पूर्वपक्षोक्तं परिहृतं । नन्वनुवादमात्रार्थत्वे जुहोतेरविवक्षितार्थत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशंक्याह यथा वेति । अ
र्थाविवक्षायामपि श्रुत्यानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्त्वं लभ्यत इति तात्पर्यः । नन्वित्याशंक्य लाघवप्रत्ययानुग्रहाय पुनर्वारिताज्ञातोऽध्यतीत
ध्यहोमस्याश्रयत्वेनार्थवत्त्वस्य विधेयतया गृहीतैकत्ववद्दध्नः संस्पर्शलक्षणाविवक्षाकारणाभावाद्विधानापत्तेरश्रुतत्वेन भावार्थाधिक
रणन्यायात्फलसाधनत्वं स्यादित्याशयेनाशंक्याचष्टे नन्विति । विधेः संस्पर्शलक्षणविवक्षाकारणाभावेपि वाक्यभेदापत्तेरत्रवाध
त्वं लक्षणाविवक्षाकारणसद्भावेनाविधेयत्वान्न दध्नः फलसाधनत्वापत्तिरित्याशयेनेति परिहारस्याद्यं व्याचष्टे । नैषः इति । करोत्य
र्थस्य होमान्वयप्रतीतावपि तन्निरपेक्षस्य विधेयत्वानपायात्तन्मात्रविधानेन वद्गुणफलान्वयरूपप्रयोजनसिद्धेः कल्प्यविधिप्राम
सावनावच्छेदकगुणाश्रयत्वद्वारसाधनाविशेषणत्वानुवादोपपत्तेर्न विधेयत्वापत्तिरित्यर्थः । लाघवमपि होमाश्रितोपि करोत्य

र्थः मुख्य एव विधेयः होमाद्यंशरूपस्य करोत्यर्थविशेषोनूद्यते केवलं ननु होमविशिष्टप्रयत्नं कुर्यादिति करोत्यर्थविधौ होम
विशिष्टतायाः श्रूयमाणाया करोत्यर्थस्य विधेयत्वं बाधते येन सापि विधेया स्यादित्यं व्याख्येयं। नन्वित्यग्रहीतासिधायं शंकाला
घवं व्याचष्टे नन्विति। प्रतीयमानत्वरूपेण परित्यज्यमानो विधेयोपि लघुकरणीभवतीत्यपिशब्दसूचितोर्थः। परिहारालिप्रा
यविवरणार्थमुच्यत इति लाघवं व्याचष्टे सिद्धांतेति। शब्दसामर्थ्याद्धोमान्वितत्वावगतावपि दधिपदानर्थक्यापत्तेर्होमफलसा स्य
125 धनत्वेन विध्ययोगात्साधनत्वप्रतीतिभ्रांतेरित्यर्थः। साध्यत्वेनाविधेयत्वोक्तेर्दृष्टांतार्थं वं वक्तुं यथैवेत्युक्तं। दधिपदेत्यनेन वाक्य
शब्दस्य वाक्यापात्तदधिपदानर्थक्यापत्तिलक्षणहोमविधिनिरासहेतुरुक्तः यत्नोक्ता। दध्यवच्छिन्नताश्रितशब्देनोक्तेत्यंशशब्देन
सूचितं। होमवैशिष्ट्यप्रतीतेस्तर्हि का गतिरित्याशंका निरासार्थतया विशिष्टशब्दस्य यथार्थेत्यनेनोक्तं। ननु होमस्याविधेयत्वे दध्नः
साक्षात्फलसाधनत्वापत्तेः स्यादेतिसूचावयवेन होमस्याश्रयत्वोक्तिरयुक्तेत्याशंक्य यतएवं दध्यवच्छिन्नतावगम्यते तत एव
यावदर्थानपेक्षस्य गुणस्य तावन्नावच्छेदकत्वायोगाद्धोमद्वारा गुणस्य फलसाधनतोपवर्णनोक्तेत्यभिधानार्थमतएवेति लाघवं १२५
व्याचष्टे यथेति। राजवाचिनां दृष्टांतेनं द्वाराश्रयशब्दस्योपवर्णनोक्तेति सूचनार्थं दृष्टांतोपदाहृतः तस्मादिति सिद्धांतोपसं

हारत्वलाघवं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं।कथमितीतिकर्तव्यता प्रश्नलाघवं द्वारत्वया वितेन धात्वर्थेनैव गुणस्यानुग्रहसिद्धेरिति कर्तव्य
तानाकांक्षत्वादयुक्तमाशंक्योपपादयितुमाश्रयाश्रयिसंबंधोंऽशत्रयातिरिक्तश्च करणांशांतर्गतो वेति पृच्छति।कः पुनरिति।
द्वाराव्ययस्यांशत्रयातिरिक्तत्वे गुणस्य करणत्वे द्वारेणैवानुग्रहसिद्धेः कथं तावद्योगान्न सिद्ध्यर्थमतिरेकानतिरेकौ विचार्यौ
वित्याशयः।प्रश्नार्थं विवृणोति किमिति।व्यतिरेकपक्षं गृह्णाति को विनावदिति।प्रश्नपूर्वमुपपादयति कथमिति।गुणकरणिका
यां तावन्नायां द्वारांशे नैव कथं तावत्कांक्षा निवृत्ते न निवृत्तौ वाव्यतिरेकाव्यतिरेकचिंतानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थकरणतावन्नांशत्रया
तिरेकप्रदर्शनार्थमुपदर्शयति शद्दृश्यं आकव्यावधेयं वेति।।धात्वर्थेन गुणस्य करणत्वनिष्पादने सिद्धान्तत्वाद्धात्वर्थस्य करणांशांतर्गत्यापत्तेः
करणत्वस्य साधकतमत्वलक्षणत्वान्न मम बर्थस्य चातिशयस्यापेक्षितत्वादपेक्ष्यमाणानुग्राहकधात्वर्थात्तावेवोपपन्नमिति प्रेत्य।अपे
पेक्षितसाधकत्वातिशयरूपस्य करणत्वस्यापेक्ष्यमाणेनानुग्राहकेणोपजननमभिप्रेतं।करणांशातिरेके समत्या अयस्य करणत्वो
पसंजनेन करणानुग्राहकतयागत्वात्करणेनाश्रयत्वलालोपपत्तिरित्याह तन्नेति।अंगत्वादेव तत्प्रकरणेनाश्रयत्वलालोपपत्तेश्चोदना
लिंगश्रुतेनवाधानानुवादोपपत्तिरित्याह तथा लभ्यत्वेति।कथं पुनः करणांशातिरेकमात्रेणांगत्वसिद्धिरित्याशंक्याह यदेति।ना

मपदेस्येतिनामार्थो वऊव्रीहिणोक्तः॥ यमतेनकारणांशाद्व्यतिरेकमाह शक्यते चेति। प्रवितत्तरव समुपपादयति। धात्वर्थे नहीति
धात्वर्थस्यद्यापारस्रूपत्वात्साक्षात्कारकत्वोपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वोपपत्तेश्च शीघ्रंकरणकान्त्वानिवर्तकत्वगुणत्वस्येथापारस्रूपत्वा
काष्ठादित्वसाक्षात्कारकत्वाऽऽउपपन्ने ~~सौत्कमावच्छेदकत्वोपपत्तेश्चकरणाशीघ्रंकांलानिवर्तूकत्वं~~ लावनावच्छेदकत्वाऽऽउपपत्तेश्चसा
वनारघ्यक्रियावच्छेदकधात्वर्थसंबंधोत्तरकालंकरणत्वनिष्पत्तेश्चिरेणकरणकान्त्वानिवर्तकतेत्यर्थः॥ कारणांशांतर्गतिमाश्रय
126 स्योपसंहरति तस्मादिति आश्रयस्यांशत्रयातिरेकनिरासः॥ किमर्थमित्यपेक्षायांकथंतावोपपत्तिप्रयोजनत्वोक्तिः सर्वसंस्थाधिकर
णन्यायेनसर्वेषांकाम्यानांगुणानामाश्रयैः सहसमानविध्यनिरासान्नचैवगुणस्यकर्मसाहश्यात्तावेनतद्धर्मातिदेशायोगादितिक
र्त्वघ्यताविरहेणकरणत्वानिर्वाहाशंकानिरासार्थमाश्रयभूतधर्मातिदेशश्चैवकर्त्वघ्यत्वात्सन्निधानान्नित्यस्येतिकर्तव्यतयेति
गम्यतऽइतिवसंस्थाधिकरणलाघवेवक्ष्यमाणत्वादिकालिधानमयुक्तंप्रासंगिकासिधानेपिवायस्मादेवरायजुहोत्यर्थोऽनुवाद इत्यादि
लाघवेणाधिकरणशेषेसमाप्तेनिवेश्यत्वान्ततः॥ प्रागयुक्तमलिधानमित्याशंकाद्वयंनिरस्यति तेनेति। एतदधिकरणकृत्वाद्यगुणक १२६
रणत्वनिर्वाहायैहैवाश्रयधर्मातिदेशस्यवक्तव्यत्वेनप्रसक्तत्वादापन्नवादग्निहोत्रस्यवाश्रयत्वेनोपस्थानादिध्यंतदायेवेसिहितेतस्य

श्रयंफलत्वेनगुणंप्रतिद्वारत्वाख्याश्रयंयेयोग्यत्वाद्यस्याश्रयत्वंयोग्यस्यहोमस्याप्रकृतत्वाददनेनैववाक्येनाश्रयविधौवाक्य
भेदापत्तेर्गुणफलाश्रयत्वानुपपत्तिरित्याशंकाशेषस्याग्निहोत्रविध्यतातिदेशोक्तेऽस्यागत्वानानन्निरासार्थंयस्मादेवंचेत्या
दिलाघ्यशेषंविनाप्यधिकरणपर्यवसानोपपत्तेस्मतःप्रागस्मिन्नधिकरणेविधानंयुक्तमित्याशयः॥यद्यपिचसंस्थाधिकर
णेसामानविधेर्निरपेक्षक्रतुत्वमर्हीतिकर्तव्यताप्राप्तिरित्यपेक्षायामाप्रयगतेतिकर्तव्यतातिदेशोवक्ष्यतेतथापिगुणफला
श्रयनिर्वाहार्थंवक्तव्यमेवेतिप्रयोजनभेदेनापौनरुक्त्यसूचनार्थंसंस्थाधिकरणविषयत्वोक्तिः॥यद्वासंस्थानांकाम्यत्वेनानित्यत्वा
न्नित्यधर्माश्रयानुपपत्तेःसामानविध्यायोगाद्धिकारस्तांश्चदीयधर्मग्राहित्वेसिहितेकथ्याप्तसोविकारस्तत्प्राप्तितेसनित्यस्येतिसूच्ना
श्रयत्वेननित्यस्याश्रयस्योक्त्यादिःकाम्योगुणोविकारःनित्यत्वसाम्येनाश्रयस्यनित्यधर्माश्रयाविरोधादित्येवंविकारोवाकाम्यसंयो
गेसनित्यस्यसमवात्तादितिसंस्थाधिकरणसिद्धांतसूत्रस्यव्याख्यांतरसूचनार्था॥आश्रयधर्मातिदेशस्यवक्तव्यमुक्तातदभिधानार्थ
स्यानयेतिलाघवस्यकिंकेनकथंसावृच्यतिरिक्ताश्रयापेक्षावादिनाव्याख्यांहृष्ठलायोपन्यास्यइतिनवेति॥इष्टयतितत्ववितिा॥
मतेनषष्ठीसमासत्वेनव्यावृष्टेयतइतिकृतइतिप्रश्नलाघंनासोसाध्यस्याश्रवत्तीसाधनेनसंबध्यतइत्यादिसंस्थाधिकर

...र्मि... २ ना ५

णत्वात् साध्यस्य तथा चार्थान्वयद्वारा साधनस्य तद्गुणस्येति कर्तव्यतान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वाद्गुणस्य साक्षादिति क
र्तव्यतान्वयायोग्यत्वावगतेः कर्तव्यताविशेषणत्वाच्चेति कर्तव्यतायाः कर्तव्यापरपर्यायानुष्ठेयरूपेण धात्वर्थेनैवान्व
ययोग्यत्वप्रतीतेः सिद्धरूपस्य गुणस्येति कर्तव्यतान्वयो न संभवतीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे कुतश्चेति । करणत्वेन पशुत्वादि
ति कर्तव्यतान्वयस्य साक्षात् करणत्वावगाहनेन गुणस्य साक्षादिति कर्तव्यतान्वये धात्वर्थद्वारा करणत्वेन तद्द्वारेति क
र्तव्यतान्वयाविरोधात् कर्तव्यताविशेषणत्वोक्त्यानुष्ठेयत्वाविशेषेण धात्वर्थस्याप्यनुष्ठेयत्वेनेति कर्तव्यताप्रयोजकत्वापत्ते
रपूर्वप्रयुक्तक्रियाधर्मसंगाद्वाद्यान्वयित्वाविरोधावगतेर्गुणस्यापि करणत्वेन लाघवफलाभावान्वयाविशेषाद्वान्वर्थ
वदिति कर्तव्यतान्वयो युक्त एवेत्याशयं फलसाधनस्य तत्त्वेन लाघवं व्याचष्टे फलेति ॥ ॥ गुणस्येति कर्तव्यता
कांक्षिवेष्यग्निहोत्रगतायाः कथं प्राप्तिरित्याशंकानिरासार्थमस्याश्चेति । तत्साध्यसन्निधानशब्दस्य प्रकरणे
स्थानेनाप्रसिद्धसाध्यत्वेति कर्तव्यतायाः सोमसंस्थाधिकरणनिरा~~सार्थमस्याश्चेति तत्साध्यसन्निधानमि~~ति सकृच्छ्रु १२७
माणसामान्यविध्यापत्तेरतिदेशहेतुचोदनालिंगोक्तिविरोधापत्तेश्चायुक्तमित्याक्षिपति अस्याश्चेति । चोदनालिंगस्यापि

प्रकृतिविशेषसन्निधापनेनैवातिदेशहेतुत्वेमैवेहसन्निधापकत्वेर्नसामानविध्यमापादयतिजुहोतेश्चनारिष्टादिसाधारण्ये
नचोदनालिंगत्वायोगादस्युत्त्वयहेतुत्वेनोपन्यासइत्याशयेनसमाधत्तेअतइति।स्यात्तंच्यपेतिकर्त्तव्यतासन्निधानेनसामान
विध्यापन्नेसन्निरासार्थंहोमद्वारत्वेलिहितेहोमस्यैवकथंसन्निधिरित्यपेक्षायामाश्रयतयेत्युक्तं।नन्वतिदेशस्यप्रकृतिविशेष
मात्रज्ञानात्सिद्धेराश्रयत्वेनाग्निहोत्रस्यसन्निधानादितिवाच्यमितिकर्त्तव्यतासन्निधापकत्वंस्यानर्थिकेत्याशंक्याग्निहोत्रार्थमे
वानुष्ठितायाः प्रसंगात्तंत्रमध्यपतितंदध्यपितस्योपकारकत्वमस्यचनायेतिकर्त्तव्यतासन्निधापकत्वमितिस्वनायोगएकार्थ्युक्तं।दध्नः
करणत्वनिष्पादनलक्षणोपकारप्रदानंयथास्वफलसिद्ध्यर्थमेवानुष्ठितेनहोमेनप्रसंगात्क्रियतेतथेतिकर्त्तव्यतयापिहोमे
नसन्निधापितयाप्रसंगादुपकारःक्रियतइतिप्रकारत्वाविनाक्रमशब्देनोक्तं।चोदनालिंगस्यात्स्फत्वयार्थत्वंचशब्देनोक्तंजुहो
तेर्वानारिष्टादिसाधारण्याच्चोदनालिंगत्वायोगेपितदर्थस्यप्रत्यभिज्ञायमानस्याग्निहोत्रास्थस्यासाधारण्याच्चोदनालिंगता
लिप्सेता।नन्वग्निहोत्रस्यस्वयंफलवत्त्वेनगुणंप्रत्याश्रयत्वानर्हत्वाददनेनैववाक्येनाश्रयत्वयोग्यहोमान्तरविधौवाक्यभेदस्यादित्या
शंक्यनिरासार्थंयस्मादेवचेति।लाघवमप्यसम्बन्धस्यैवाग्निनानाश्रयादानौवादानुपपत्तेरयुक्तमाशंक्याचष्टे।यस्मादेवचेति।प्रकर

प्रकरणात्प्राप्तिश्चोदनालिंगत्वं चप्रयोजनमित्यर्थः॥ न विद्यते विधायकोऽस्येति बहुव्रीत्यर्थव्याख्यानायाह्येत्युक्तं। वाक्यभेदा
पत्तेः कृते न प्रत्ययेनाश्रयद्वा विधानेऽपुत्पन्नफलान्वयवत्त्वाकरणिकाद्विध्यन्तरादाश्रयत्वाशमे विधिं विना प्रकरणावगते
श्चाश्रयावयेपुरुषस्थाप्रवृत्तेरवश्यकल्पानुमानिकाश्रयविधायिप्रत्ययसद्भावाद्विधायकप्रत्ययराहित्योक्तिरयुक्तेत्याशंक्यो
त्पन्नफलान्वय्यविषय एव विधायकाभावो विवक्षितो नाश्रयत्वविषय इति परिसंख्यारूपेण स्ववयित्वमुत्पन्नः फलं वा प्रती मु
क्तं। नवेति लाघवं गुणकामवाक्यस्थ कर्मोत्पत्तिवाक्यानन्वयात्तत्प्रामकर्मानुवादकत्वेन संलग्नीत्याशंक्योत्तरत्वेन च्चाचष्टे केने
ति। उभयाकांक्षालक्षणान्वयाभावे पि गुणकामस्याश्रयश्च तत्कर्मोत्पन्नापेक्षत्वादुत्पत्तिवाक्यान्वयोऽस्त्वित्याशयः॥ परिसंख्याश्र
वणार्थं गुणकामवाक्यवाक्यस्थकर्मफलान्वयाविधायित्वे प्राप्तुक्ते फलवाक्यान्वयाभावेन तत्प्रामकर्मानुवादश्चानाशंक्य
त्वात्फलं प्रति विधायकं वाक्यं नास्तीति व्याख्यानं कृता। न तु गुणकामवाक्ये फलवाक्यप्रामहोमानुवादसिद्ध्यर्थं नाग्निहो
मस्य फलविधायकं वाक्यं नास्तीत्यवाच्योपि होमस्य फलापेक्षत्वात्तत्रैवेन्द्रियं फलं लविष्यतीत्याशंकानिरासायायमर्थोऽस्ये १२८
चोऽर्थः॥ कैश्चिद्वर्णितः सत्कि मिति तु पेक्षितत्वात्याशंक्योपपत्त्या समर्थयति द्वाभ्यां व्याख्यां दूषयति केचिदिति। होमस्याविधेयत्वे विहितफल

विध्याशंकानुत्थानादप्रसक्तेः पर्यासापत्तिरित्याशयः। तस्मादित्यादि। शंकाशेषनिरासोपसंहारस्तात्पर्यं भिन्नवाक्यतयार्थं
समानमेकवाक्यतयाव्याचष्टे तस्मादिति। अग्निहोत्रवाक्यशेषकर्मानुवादित्वेनेन्द्रियकाक्यस्य कर्मान्तरविधायित्वाभावान्न
गुणफलान्वयविधायित्वानुपपत्तिरिति तात्पर्यार्थो दर्शितेत्युहितेः प्रत्ययानुग्रहार्थं चोदनालिंगत्ववचनाश्रयालिंगत्वमपि फलम
त्ववादार्थत्वव्यायस्त्वयितुं गुणफलात्मककारकान्वयस्य क्रियात्मकभावनाद्वारत्वाद्गुणश्रुत्या भावनावच्छेदकतया धात्वर्थद्वा
रत्वाद्धोमस्यानुग्रहकतोक्ता। गुणधात्वर्थयोः साध्यसाधनान्वयस्य वा फलसाधनतेति पक्षान्तरोक्त्यर्थमथवेति नाष्ट्यं व्याचष्टे अ
थवेति। येन कारणेन दध्नः फलमुक्तं तेनैव संबन्धादित्युक्ते किं तत्कारणमित्यपेक्षिते विवक्षितत्वशब्दोक्तं दधिशब्दाप्रमादपाठं वं
कारणमुक्तादन्य एव तर्हि फलमुक्तमित्याशंक्य केवलाश्रुतमुक्तम्। अभिन्नत्वे वाक्यत्वे दर्शकत्वे अचेति। नन्वत्रपक्षेनेनैव वाक्ये
न दधिहोमान्वयविधानात्तस्य फलान्वयविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादित्युक्ते प्रकरणाद्धोमान्वयो न विधीयतीत्याशंक्य दधिफल
संबंधे चेत्युक्तं। गुणस्य फलान्वयोत्तरकालं तदन्यथानुपपत्त्या सामान्यतो धात्वर्थान्वये चगते तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणाद्धोमा
न्वयो विशेषो नलभ्येत नान्यथेत्याशयः। दध्ना जुहोतीति वाक्यान्न हि होमान्वयो न विधीयतीत्याशंक्य श्लोकेनेत्युक्तं गुणादीनां त्वसं

वंधादिति वार्त्तिकोक्तेनन्वायेनैंद्रियवाकस्यदधिहोमाद्वयकाखिवाक्यैकवाक्यत्वालाभावान्नैंद्रियवाक्येतत्कारितहोमाद्वयस्य
ह्रणमित्याशयः॥तस्मादाद्यैवैंद्रियवाक्यस्थव्याख्यायुक्तेत्याह अतइति अत्रैवसमाधिलाघवानुगुण्यमाह तथावेति॥कातत्र्य
थवेतिलाघवस्यकागतिरित्याशंक्याह तेनेति॥युक्तिद्वयोत्सेत्राविकल्पः॥एवंचसमसलाघवंतंगोपन्नेराद्यपत्तोपसंहारैकवाक्य थ
त्वेनव्याख्येष्टध्रद्वये चेति॥उपसंहरेद्दधिशब्दस्यविवक्षितत्वादिति॥हेतत्वानर्थक्यंसोपपत्तिकस्फुटं॥संबंधशब्देनविशेषणप्र
129 धानेनसंबंधोपसर्जनदधिनिर्देशात्समस्तवाक्यत्वासाधुत्वे विरोधइत्याशयः॥लाघवस्यैतिकरणव्याख्यार्थातः॥शब्दः॥अमतो
पपादनार्थवाक्यभेददूषणपरिहारंचतिजानातिशक्येति॥यच्छूर्वपरिहरतिकथमिति॥तृतीयोक्तस्यकरणत्वस्यैंद्रियत्वाभावनो
द्देशेनविधानात्तस्यचक्रियासंबंधिरूपत्वादर्थापत्त्याप्रतिसंबंधिक्रियारूपप्रतीतेःसंबंधावगमात्रवाक्यभेदइत्याशयः॥क्रि
यात्मकभावनावच्छेदकधात्वर्थविशेषाणांनिर्द्धारणमात्रशब्देनोक्तानन्तुवाक्यभेदाभावेपिऋतस्यदध्नोविधेयत्वसंसर्गस्यमान
स्यसंबंधस्याविधेयत्वकल्पनानयुक्तेत्याशंक्याह शक्तीति॥करणशक्तिरेवक्रियाकारकरूपार्थद्वयाधीननिरूपणत्वात्संबंधश १२९
ब्देनोपचरितेत्याशयः॥नन्वेवमपिकरणत्ववद्दध्नोपिविधेयत्वात्तस्यचधर्मित्वेनसाधनत्वाकरणत्वविशिष्टस्यशब्दतःफलहेतुत्व

युक्तं न दधिविशिष्टस्य करणत्वश्रुतेरित्याशंक्याह इतीति। शाहेत्यव्यवहारे शाहस्यैव प्राधान्यस्याविवक्षितत्वात्संबंधस्यैव यत्नं हि
मम्ना विलक्षणत्वान्न वैनपत्यपार्थतया शाहत्तश्च प्राधान्यात्फलहेतुतायुक्तेत्याशयः। ननु वैश्वदेवमपि होमाख्यधात्वर्थविशेषप्रती
तेर्होमसंबंधविधिः कृतिरयुक्तेत्याशंक्याह तस्मिन्निति। यथा दध्नः फले विहितस्य साध्याक्रियाविशेषापेक्षायां प्रकरणाद्धो
मरूक्रियात्मिका या भावना तया अवच्छेदको लभ्यते। तथा संबंधस्यापि प्रतिसंबंधिक्रियावच्छेदकाकांक्षायामित्यर्थः। ननु धात्वर्थवि पेक्षा
शेषानवच्छिन्नक्रियामात्रसंबंधस्य फलसाधनत्वविधौ धात्वर्थविशेषानपेक्षणाद्धोमावच्छिन्नक्रियासंबंधस्य तु विधौ प्रकरणाद्धो
वनात्यागे व होमलाभात्स्वरूपगमापन्नेनैव यथा प्रकरणाद्धोमलाभोपपत्तिरित्याशंक्याह तत्रेति। यथा वैश्वदेवीशब्देनैव
सन्निहितस्य द्रव्यविशेषस्य देवतान्वयो विहितेऽप्यामिक्षाविशेषो विशेषणविशेष्यान्वयार्थस्य एवेहापि धात्वर्थविशेषानवच्छिन्ना
यां भावनायां दध्नः करणत्वायोगाद्धात्वर्थेदापन्नेऽपि वा केयापाने न जुहोतीति नेदं तया धात्वर्थविशेषानुपनयनाद्यः प्रक
रणाद्धात्वर्थविशेषो लभ्यते तदवच्छिन्नायां भावनायां करणं सदधि फलसाधनमिति प्रकरणलभ्यधात्वर्थविशेषावच्छि
न्नया क्रियया सह दध्याख्यकारकसंबंधस्य फलान्वये वाक्येनावगते कोसौ क्रियात्मकं भावनावच्छेदको धात्वर्थविशेषः श्रु

करणत्वस्येति निर्द्धारणापेक्षायां प्रकरणाद्विशेषनिर्द्धारणेत्यर्थः ॥ प्राकरणिकहोमभावनोक्तेरविधोपपादनं प्रयोजनमा
हतेनेति । ननु दर्शेऽङ्गियंभावयेदिति फलभावनायां दर्शः करणत्वाभिधानाद्धोमभावनां प्रति करणत्वानवगतेः फलभावनाकर
णत्वलक्षणस्यैवाङ्गक्रियाकारकान्वयस्य फलहेतुत्वाभ्युपगमे कर्मफलान्वयेऽपि फलभावनाकरणभूताद्धोमात्फलमित्य
पि वक्तुं शक्यत्वात्क्रियाकारकान्वयस्य फले विध्यापत्तेरन्यतरपक्षे नैव सम्बन्धविधेर्जाघन्याधिकरणे निषेत्स्यमानत्वाद्धो
मप्राप्तेर्दधिहोमसंबंधविध्यनुपपत्तेरप्राप्तौ वा होमस्यापि विध्यापत्तेरयुक्तमेवेदं पक्षान्तरमित्याशंक्याह तत्त्वेति । सम
130 स्मृतात्व समर्थनायायुक्तमपि पक्षान्तरं दध्नो होमोपपादितमित्याशयः ॥ समाप्तिताद्यं तर्हि कथं समर्थनीयमित्याशंक्याह द्वेधा सम
र्थ्यते समासीति । विशेषणश्चतं प्रधानोऽयं निर्देश इत्याशयः ॥ ननु कारकाणामन्योन्यान्वयायोगाद्गुणस्य साक्षात्फले विध्यनु
पपत्तेर्विनाया विधेयत्वात्साक्षाद्यागं च तस्यापि फलान्वये गुणान्वयेन ज्ञाप्यमानेऽसकृदुच्चरितस्य वाक्यस्यानेकार्थपरत्वायो
गादाहेति लक्षणवाक्यभेदापत्तेश्च परिहारार्थं गुणफलान्वितापूर्वभावनाविध्यभ्युपगमेऽपि गौरवलक्षणो वाक्यभेद
स्यादित्याशंकते नन्विति । पदद्वयान्वय[illegible]व्यापारस्य पदद्वयसमभिव्याहारलभ्यत्वेनैकस्यानेकार्थवाच्यनेकपदकल्प २३०

संबंध ४

कार्यापत्तिप्रसूतशक्तिकल्पनलक्षणगौरवानापादकत्वादनेकार्थविशिष्टैकभावनाविधावेकस्य विधिप्रत्ययस्यानेकवि
धिकल्पकार्यापत्तिप्रसूतशक्तिकल्पनागौरवं वाच्यं तस्येह फलाद्यपेक्ष्य विधेयत्वाभावादित्याशयेन प्रतिज्ञाहेत्वभ्युपगमपूर्वकं परि
हरति नैष इति। श्लोकं व्याचष्टे वह्वोपि हीति फलभावनायां प्रवृत्ते विध्यनपेक्षत्वोपपादनार्थो यो हीत्युक्तं। ननु भावनास्त्वपि
विधिवैगुण्यार्थवादाद्विधेर्भावनायामतात्पर्याद्विधेयस्य च गुणस्य करणत्वात् क्रियात्मकभावनाकांक्षेपि प्रकृतस्वर्गफलकभा
वनानुयाजैराकांक्षोपपत्तेर्भावनाकांक्षावादनुवाद्याया यास्य भावनाया भाव्येन विशेषणमशक्यत्वाद्भावनामात्रानुवादेन
दधिविध्यापत्तेरिन्द्रियविशिष्टभावनानुवादोक्तिरयुक्तेत्याशंक्य दधिविशिष्टायां भावनायां विधेस्तात्पर्यं वक्तुं भावनावि
धत्तस्त्युक्तं। विधिमात्रार्थस्यापि प्रत्ययस्य स्वारसिकफलांशप्रवृत्यनुमोदकत्वाभिप्रायेणानुवादकत्वोक्तेर्नैकस्य प्रत्ययस्य
विध्यनुवादार्थत्वविरोधः। ननु गुणकामेषु भावनाविध्यभ्युपगमे विहितविध्ययोगाद्भावनाभेदस्याविधेयाया अश्व भावनायाः
करणाकांक्षायां प्रत्यासन्नेर्द्रव्यस्यैव करणत्वान्न गुणात्फलं स्यादित्याशंकाद्वयं निरस्यन्नधिकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति
प्राप्तायां भावनायां गुणफलयोर्द्वयोरन्वयायोगादन्यतरानर्थक्यापत्तेर्भावनान्तरविध्यभ्युपगमेपि भावार्थस्याप्राप्तत्वेनावि

धेयत्वाकरणत्वात्तुपपन्नेर्गुणत्वस्यैवकरणत्वमविधेयत्वादेवद्धात्वर्थस्यासेदान्नयस्यैवदेहकर्मशब्देनोक्तत्वादकर्मांतरताउ
क्तेत्याशयः॥१०॥ ॥समेषुकर्मयुक्तं स्यात्॥ ॥एतत्ताश्रयालाभेगुणफलत्वयापवादार्थत्वेनधात्वर्थासेदापवादार्थत्वेनवा
नंतरसंगतिमाह॥इदानीमिति॥रेवतीवाक्यस्यैवविचार्यत्वादग्निष्टुद्वाक्योदाहरणानर्थक्यमाशंक्याहतत्वेति॥गुणफलत्व
यस्यकर्मांतरत्वस्यत्वपूर्वकर्मापेक्षत्वाद्विचार्यप्रतियोगिकमविधायित्वेनाग्निष्टुद्वाक्यस्यापिविचारविषयताशीत्याशयः
वारवंतीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तोपपत्तेश्चयेपिवाक्यमेदापत्तेस्तत्परिहारार्थलाघवात्तुदाहृतमपिवारवंतीयवाक्यमुदाहृ
131 ता॥तत्वेतिसंदेहलाघवंध्यावष्टे॥तत्रापीति॥सर्वपत्तवचनयुक्तिःक्रिश्वस्त्वनार्थपश्चाउक्ता॥सर्वपत्तेलाघवंसन्निधिस्यावष्टे॥किमिति
विदितस्येतिलाघवोक्तौधात्वर्थानुवादःपशुकामएवंहत्वेत्यादिलाघवोक्तस्यफलस्यकर्मसमाविध्याहारनिरासेनतुगुणसमवि
ध्याहारस्वसमस्तशब्देनध्याख्यातः॥एतदेवोपपादयति॥तथाहीति॥नतुरेवतीवारवंतीयावयविधानान्नस्यवफलात्वयविधाना
द्वाक्यभेदस्यादित्याशंक्याह॥रेवतीति॥एथक्कृतिःश्रवणमस्येतिविग्रहः॥शंकोत्तरंश्लोकंध्यावष्टे॥यद्यपीति॥उत्पत्तिशब्देनो १३१
त्पत्तिफलत्वात्प्रणयारेवतीवारवंतीययोःसंबंधप्रापादिकारेवत्याधारवारवंतीयक्रियोक्ता॥तेनरेवतीष्वारवंतीयमुकु

वे२

यत्नेनस्वपक्षंस्वकुर्यादित्याह न निःश्रेयसादित्याशंकार्थःशङ्काप्रत्ययेनविषावस्मृतेनापिषाउवाध्यायाःक्रियायाःपूर्वकालतो
केसंध्याश्वाशासवेनानुष्ठानंविनासर्वकालवायोगाद्विधिफलानुष्ठानान्नेपसिद्धेर्नविधिरप्यत्याह न निरित्तुन्नरार्थःश।नवे
वमथग्निष्टुतिर्वारवंतीयस्यप्राप्सवाइवतीषुविधिसंक्रांतेस्मासामेवफलहेतुत्वापत्तेर्वारवंतीयेपशवःफलमितिलाघ्यम
मयुक्तमित्याशंक्याह तत्रापीतिगुणफलान्वयविषावेतेनेतिसर्वनाम्नोगुणपरामर्शित्वध्यात्मुपगंतव्यत्वान्नस्वप्राधान्यनि
र्दिष्टपरामर्शित्वाइवतीषुकृतेनवारवंतीयेनपशुंकुर्यादितिवाक्यार्थःप्रतीतेर्वारवंतीयस्यक्रत्वर्थत्वेनसामध्यापिदशिवत्फलं
प्रतिविधिर्युक्तइत्याशयः।यागवद्वारवंतीयस्यापिप्रामवत्राद्विधिर्नसंभवतीत्याशंक्यांगुणोपादानवशेनयागाद्विधायको
वारणनयामिमात्रेणरेवतीनांचकरणीभूतगुणपरामर्शित्वेनतद्धहेनविलिंगसंख्यत्वाउपादानाशक्तेर्नवारवंतीयाद्विधाय
कोवारणावगतेरित्याशयेननिरस्यंश्लोकंव्याचष्टेगुणेतिानत्ववगतप्राधान्यस्यार्थतानयुक्तेत्याशंक्यधात्वर्थस्थानीय
शब्देनेप्सिततमत्वात्वात्वेप्यनीप्सितकर्मत्वेनप्राधान्योपचारःस्मृतेतथापिकर्मत्वेनोक्तस्यकथंकरणतेत्याशंक्याकरोति
वाच्यालावनाप्रतिकर्मत्वेख्याख्यातोक्ताप्रतिकरणत्वाविरोधःकरोत्यर्तिहितामित्यनेनोक्तः।दधिहोमसंबंधोवाक्येनवि

धीयतइतिपूर्वाधिकरणसाध्योक्तेनन्यायेनेहापिरेवतीष्वितिसप्तमीश्रुतेरधिकरणत्वाश्रोरेवतीलभ्यफलमित्य
उवगमादधिकरणत्वात्तिसप्तम्याधाराधेयसंबंधस्यविवक्ष्यंतगतिर्वेनयत्वयार्थतयाशाध्यान्यात्फलेश्रुत्याविधिपती
तेरैनिन्येकवचनांतेनचसर्वनाम्नापरामर्शोपपत्तेर्यत्याश्रभावयेन्नदेतेनरेवतीवारवंतीयसंबंधेनेतिवचनव्यक्त्याश्रुतगम
तसंबंधादेवफलमित्याह। अथवेति। नचैषामपिवाक्यभेदानांसिद्धांतेवक्ष्यमाणानांकश्चपरिहारश्चसर्वपत्तिलोसिमतइ
त्याशंक्याह। एवंवसतीति। कश्चाशब्दार्थस्यरेवत्यत्वयसंविषयत्वेनाप्राप्तस्याप्येकविंशमग्निष्टोमसामकृत्वेत्पत्तौवारवंतीय
132 वाक्यसहितात्वारवंतीयाग्निष्टोमसामविषयत्वेनाप्राप्तस्या[redacted]कदिशहेनानुवादश्चसूचितः। सिद्धांतएवंवृत्तिगौरवलक्ष
णोवाक्यभेदश्चादित्याह। कर्मांतरेति। अल्पार्थविधौवसर्वपदार्थान्वयसंभवेबहुर्थविधिर्नलभ्यतइतिप्रतिज्ञाहेतुपृथक्स
र्वमुपपादयति। नचेति। सर्वपक्षेवाक्यभेदपरिहारमुपसंहरति। तेनेति। नाप्यकृतातत्वेतच्छब्दादीनामनुवादताकस्मान्नेत्या १३२
त्याशंक्याह। सर्वैवेति। प्रकृतवाच्येतच्छब्दानुयेनालेदोक्तार्थमपिचेतिलाघवस्पष्टत्वादस्यारथ्यायतस्मादितिपूर्वपक्षोपसंहा
रत्नाद्यंफलतोद्याविष्टेतस्मादिति। प्रकृतानाश्रयलालाऋणफलान्वयानुपपत्तिवक्तुंगुणफलान्वयस्यप्रकृताश्रयलालाये

द्वांदर्शयन्निद्धांतमारस्तेऽस्तीतिसगुणश्च फले विधानं शक्य इति वाच्ये प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयायोगवत्स्वष्ठ्यत्व
स्य यागसंबंधस्यानुवादत्वायोगाद्विध्यापत्तेश्च प्रकृतयागाश्रितस्य वा रेवती यस्य फलान्वयाक्षेपगमेऽपि दुष्परिहारो या
गभेद इति स्फुटयितुं फलस्य तयागसंदेहोक्तिः। उत्तरार्द्धं स्फुटितमर्थं विवृणोति। इदं तावदिति। फले विधीयमानस्य गुण
स्याश्रयत्वेन धात्वर्थापेक्षायामेकवाक्यापन्नस्य यागस्याश्रयत्वप्रतीतेः स्यादृशाख्याग्रामवेनानुवादायोगाद्विध्यापत्ते
र्विहितविध्ययोगाद्यागान्तरत्वं स्यादित्याशयश्च समवेतियज्ज्यार्थश्च परामृष्टः। अन्ये वदन्तीत्यमाह तदयथेति। यथेन्द्रियकामं वाक्ये
ऽन्यत एवदध्नो होमान्वयलाभादनेकमन्तरतादृष्टवासितेति पूर्वानुषङ्गेणयोज्यं। दृष्टं तं विवृणोति। अन्तेनेति यद्वादध्निहोमेत्य संबंधं ५
स्थाफलसंबंधमात्रेविधीयमानइतिन्यायद्वीपेऽस्मिमीमंगीकृत्यैकयंथ तयायोज्यं विहाथाश्रयापेक्षायां प्रकरणाद्यागान्वयो
लस्यत इत्याशंक्याह शङ्कोऽपि हीति। सामाख्यो यागनिष्पत्त्याशङ्काव विरेवतीनां याज्यानुवाक्यात्वद्देवतो द्देशद्वारा निष्पादकत्वं
न विद्यतीत्याशंकाम अनिष्ट्यात्मे यायुहा स्वन्तीति सर्वास्यासेषशिदेवतापक्षकृते रैडीणास्त्वा साधनत्वायोगाद्निराकर्तुं श
क्यामपि समस्यासामाधारवक्रते यागसाधनत्वाशंकैवनोन्निष्ठतीत्येवं निराकर्तुं रेवती गुणकमित्युक्तं। एतदेवोपपाद

यतितथाहीति । साक्षाद्यागसाधनांतरपरिसंख्यार्थकर्तृग्रहणं देवतासंनिधानार्थगन्तरासिद्ध्यक्तिद्वारापिनो वसा
धनत्वं वद्यागसाधनत्वं तानो यज्ञकर्मणीत्यैककर्तृत्वविधिविरोधात्तानानाद्रव्यसमाहारात्मकस्य सामोनसंभवतीतिसूत्रार्थ
ं साम्नेत्युक्तं । तत्संबंधात्तद्वादिद्वादित्यनेनशंसितमर्थमुपसंहरति तस्मादिति । नन्वेवमपि ज्योतिष्टोमस्याश्रयत्वोपपत्तेर्गुण
फलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशंक्याह यद्वीति । नन्ववांतरप्रकरणात्प्रणयनस्य गोदोहनाश्रयत्ववदिहापि वारवंतीयमग्नि
ष्टोमसामकार्यमित्यग्निष्टोमसंज्ञोचावांतरप्रकरणांतःपातकल्पनया अग्निष्टोमसंज्ञोज्योतिष्टोमस्याश्रयत्वमस्त्वपगमिष्यामस्तथाशंक्या
तिदेशिकत्वादित्युक्तं । उत्पन्नावेवप्रकरणानि स्युः किं विकृतावुत्पन्नत्वाभावान्नशंसाप्रकरणं संभवतीत्याशयः । वारवंती
यस्याश्रयालाभं संबद्धवाक्येनदर्शयति ह्याहरवेति । नन्वयज्ञादिद्रव्यसमाहाररूपायागीतेः सिद्धरूपायाः फलसाधनत्वेन वि
133 धीयमानाया निर्व्यापाराया साधनत्वायोगात्साध्यद्रव्यतद्व्यापारापेक्षायां प्रकरणाद्यागसाधनत्वस्यावगतत्वात्साक्षाद १३३
संभवेपितदंगसंज्ञोत्तद्वारोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशंकते अथेति । वारवंतीयस्ययागानंगत्वाद्यागांगस्तुते
स्तोत्रेवताशेनसंभवतीति परिहर्तुं योहि प्रधानोपकारित्वेन श्रूयते सतदंगेपि स्थितउपकरोतीत्येवं कल्पितस्तथोऽव

राधिकरणवार्त्तिकोक्तमंगावतारन्यायस्यांगमात्रविषयत्वं स्मारयति तदिति। एतदेवांगावतारन्यायोदाहरणे सप्तद
शारत्नित्वे वाजपेयांगत्वं दर्शयन्नुपपादयति। सप्तदशेति वाजपेयोपकारित्वं विना तदंगत्वायोगाद्वाजपेयस्य च साक्षा
त्परिमाणेनोपकारासंभवाद्यथा वाजपेयस्योपकर्तृत्वं शक्नोति सप्तदशारत्नित्वं तथोपकरिष्यतीत्यध्यवसानाद्वाजपे
यांगपशुयागांगयूपांगत्वद्वारोपकरोतीत्यवधार्यत इत्यर्थः। इदं तु न रित्यनेनोक्तं राद्धं तूपपादितं। वारवंतीयस्य क्रियानं
गत्वं वक्तुं अनंगत्वं तायाश्चापि क्रियाया वारवंतीयस्य करणत्वापजननेनोपकारित्वाद्गुणश्रुतेरित्युक्तं। ननु वारवंतीयस्य कि
यांगत्वं नंगत्वे विफलसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या साधनत्वावगमात्साक्षाद्योगेपि सोऽनुद्वारा कल्पयिष्यत इत्याशंक्य योग्य
तानपेक्षेण कोन्वात्मात्रेण साध्यक्रियान्वयायोगं वक्तुमपेक्षमाणं केवलं न तु सप्तदशारत्निवद्व्योद्यमाननिमित्तमुक्तं। अंगत्वं
च परं परस्यानुपकारित्वमात्रेण तदुक्तमाश्रयापेक्षायां क्व निर्व्यापारस्य करणत्वानुपपत्तेर्व्यापारवत्त्वसिद्ध्यर्थत्वाद्व्यजययागा
चक्रियया व्यापारवत्त्वसिद्धेः फलसाधनत्वोपपादकत्वमुपहिताश्रयकल्पनानवकाशेनत्पाश्रयत्वेनान्यानपेक्षितं। अप्रकृतमे
वतत्राश्रयत्वयोग्यां क्रियांतरं कल्पयिष्यत इत्याशंक्याथेत्युक्तं। कर्मांतरांगत्वरूपवाक्यार्थांतरप्रतिपत्त्यापि वारवंती

यार्थवत्त्वोपपत्तेश्फलान्वयस्यावश्योपपाद्यत्वात्तावतानाश्रितत्वाश्रयकल्पनायुक्तेत्याशयः अन्यथापिवानर्थक्यपरि
हारोपपत्तौ नानर्थक्यतदंगत्वयोरित्याह नवेति। फलान्वयत्वकर्मान्तरावयेशाकरणिकाश्रयान्वयकल्पनक्लेशात्ता
वान्नुतरामित्युक्तौ नवाशन्निसंस्थादेर्गुणत्वप्रसक्तकर्मस्वरूपसाधनत्वात्तावेपिकर्मसंबंधियोगपरिच्छेदसाधनात्फ
लान्वयवद्वारत्वं तीर्थस्यापि यागसंबंधिसोमसाधनात्फलान्वयोपलविष्यतीत्याशंक्याह अत्यंतेति। कर्मसिद्धिं विनाप्रयोग
परिच्छेदासिद्धेः प्रयोगपरिच्छेदसाधितेकर्मसाधितमितिद्वैधेवैषम्यमित्याशयः। नवत्यंतत्त्वेदेवि संबंधिसंबंधात्यत्तु
यागेतु गृहीतेवाजपेययोगृहीतइतिद्विवत्त्वाद्रेकते यागःकृतइतिद्विर्वविष्यतीत्याशंक्याह। वाजपेयस्येति। प
त्युयागविषयो यागशब्दःसाध्यसाधनलक्षणसंबंधविशेषवक्तृत्वनाय्यवधानेसंभवतीत्याशयः। यथा कथंचिद्यागस्याश्रयत्व
५ प्राप्तेः सत्संबंधाद्वादौपन्नावस्यग्निष्टोमार्व्यसोमसाधनसामवलक्षणस्याग्निष्टोमसामत्वस्याप्येरशवादायोगाद्वाक्य
त्वेदापत्तेः श्रविषयोगादग्निष्टोमसामशब्दो नर्थकस्यादित्याह यद्यपीति। आश्रयत्वेनश्रूयमानेषित्यस्याह। आरश्च अग्निष्टोम १३४
सामनीतिसामशब्दःश्रोत्रलक्षणार्थः। वाक्येनाग्निष्टोमसोमाश्रयत्वविधानेचषकरणलस्याश्रयानपेक्षणात्त्वतत्राग्निष्टो

मन्त्रोत्तरयोगाभावेपिकर्त्वंतरार्थप्रयोज्यस्याथाग्निष्टोममन्त्रो स्याश्रयद्वापत्तेरेतच्छब्दानर्थक्यप्रसंगंपरिहर्त्तुं तेनाश्रयवि
शेषणेवारवंतीयस्याश्रयावयविधिनिभिन्नवाक्यत्वेद्वदाश्रयस्याग्निष्टुद्विशेषण[illegible]।निमित्तोपिवाक्यभेदस्यादि
त्याहपुनरपिचेति।एतस्ययद्वारवंतीयंतद्वैवतीपुच्छवापस्त्न्मावयोदितिप्रकरणा।पामकृत्वंगवस्यैववारवंतीयस्यरेवत्याधा
रतयाविधीयमानस्यफलान्वयविधानान्नस्यन्तृवारवंतीयाग्निष्टोमसामविधिवाक्येनाग्निष्टोमसाम्नोचद्वारैवअग्निष्टुदंगत्वावग
मान्नैतद्वाक्यभेदद्वयापत्तिरित्याशंक्याहैतस्येवेति।वारवंतीयस्यरेवत्याधारावयात्मागग्निष्टुदन्वयेथाग्नेय्यामुपतिष्ठतइत्यत्र
प्रकृतानामाग्नेयीनाम्मंत्राणांद्वाराकत्वन्वयेपिद्वारविशेषान्वयानपेक्षकत्वमात्रान्वयाश्रयणेनोपस्थानान्वयवद्वारवंतीय
स्याग्निष्टोमसाम्नात्रान्वयानपेक्षकत्वन्वयमात्रोपपत्तिस्तस्यफलान्वयोपपत्तेः क्रत्वन्वयप्रकाराविफलान्वयएवतत्स्याङ्गावि
फलान्वयपक्षेपिसर्वम्नोनान्वयापत्तेर्द्वितीयवाक्यभेदाभावेस्याघोवाक्यभेदस्यादेवेत्यापिशब्दार्थवाशब्दसएवेत्येवसंज्ञोक्त्वार्थां
गीकारेणघारयेयां।कत्वन्वयात्रवादसर्वचवारवंतीयस्यरेवत्यन्वयकरणेफलाशब्दस्यातिगौरवंस्यादित्याहनाक्रमसामेति
एवमेतस्यैवेत्यत्रत्वयथाघनर्थकंस्यादित्याहपुनरपिचेति।सन्निधानेनाग्निष्टुद्यागांगाग्निष्टोममन्त्रोत्रसंबंधलाभशंकानिरासा

याग्नाप

र्थं वाक्ये नेत्युक्तं । एतस्य यदग्निष्टोमस्तोत्रसाधनं साम तद्रैवतीषु वारवंतीयं कृत्वा पशुकामो भावयेदित्यग्निष्टोमसाम्नोऽग्निष्टुता वि
शेषणे विशिष्टानुवादो ह्यवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अथैतस्य यत्स्तोत्रसाधनं साम तद्रैवतीषु वारवंतीयं कृत्वेति सर्ववारवंती
यस्याग्निष्टुत्संबंधः क्रियते ततश्च सर्वे वित्सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेरग्निष्टोमशब्दानर्थक्यप्रसंगात्तत्परिहारार्थं विशेषणे यथा वाक्ये
नाश्रयकल्पने वाक्यभेदस्तथैव स्यादित्याह एतस्यैवेति । तथैव वाक्यभेदे पौनरुक्त्यमाशंक्य तस्यैवेति विशेषणे या विशिष्टा
नुवादलक्षणा स एवेत्यनेकार्थविधिलक्षणाद्दस्यतो क्तं रेवतीवारवंतीयान्वयस्य च क्त्वाप्रत्ययेनाक्षेपोपपत्तेर्विधाय
135 कानाहत्वाद्वाक्यभेदे कस्य वाक्यस्यानेकार्थस्यापाराहौरवमपरिहार्यमित्याह आवश्यमेति । वारवंतीयस्य फलश्रुतिविधेयोपा
देयगुणलाघवाद्रेवतीश्च प्रत्यत्वाद्योद्देश्यप्रधानलाघवाद्वैरूप्यं पूर्वकारेणाह स्वितं । नन्वग्निष्टुतः प्रकरणेनाश्रयत्वलाभात्तत्त्रिस्मिंश्च
वारवंतीयमग्निष्टोमसामकार्यमिति विधिना वारवंतीयस्याग्निष्टुत्संबंधेऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयावगमे न वाक्यभेदापत्तिरित्या
शंकते नन्वेवेति । नन्वर्थस्य वारवंतीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रान्वयविधानेऽपि फलार्थस्य कथं तदन्वयसिद्धिरित्याशंक्याह वार १३५
वंतीयं हीति । वारवंतीयेन साध्यतया क्रत्वपेक्षणादग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैव वारवंतीयस्य साधनत्वात्कृतोऽस्य साध्यत्वात्स

कृतातिक्रमकारणाभावाच्चनाद्ययगलत्वाशंकेत्यर्थः॥ पुरुषार्थस्य वारवंतीयस्य वारवंतीयवाक्येन वाग्निष्टोमसंबं
धगामित्वं स्यान्न वेद्वाक्यविहितोद्गात्रस्यैवेदासामान्यतो दृष्टेन वेति। उभयाविकल्पगुणादीनां च संबंधादिति वा
र्त्तिके गुणादिवाक्यानामर्थाद्याच्चयालावस्योक्तवा उडेवतीवाक्यस्य वारवतीयवाक्यैकवाक्यत्वाभावेनाद्यंताव
केल्पं दूषयति नेतदिति। वारवंतीय इत्यपेक्षोपिक्रत्वर्थ उपुरुषार्थरूपेण सेद्धा हेव दत्तस्येव युद्धलोजनावस्थयोः ४ स्थाने
क्यनियमो नास्तीति द्वितीयं दूषयति स्वैवेति। पुरुषार्थवारवंतीयस्यात्मनो व्यापारत्वत्वसिद्ध्यर्थं क्रतु उसाधयतोपिक्र
वंगत्वं वैलत्वं योक्त्या निरस्य। नन्वेवेदस्यैतत्स्थान्वाकल्पकत्वेपि क्रत्वर्थवारवंतीयं क्रतौ तस्य योज्य वारवंतीयत्वात्पुरु व ५
षार्थस्यापि सामान्यतोदृष्टेनाग्निष्टोमसंबन्धानवकल्पनालविघ्नती तिरतीयं कल्पमाशंक्य दूषयति। सामान्यतोदृष्टेति
विशेषणेनाधानांगवारवंतीयादिव्यासिवारनिष्टत्वावपि शहैकसमधिगम्यं बर्थेषु सामान्यतोदृष्टप्रमाणवत्स्यैनैवं जाती
यकेषेतद्भवति दृष्टादृष्टसिद्धिरितीतिस्पष्टवैयधिकरण्यालाघवेणोक्तत्वान्न सामान्यतोदृष्टेनाप्यग्निष्टोमसंबन्धान्नवकसिद्धि
रित्यर्थः॥ ४॥ अग्निष्टोमसंबन्धान्नवाविगतिमेव दृढं वाक्येनोपपाद्यति स्वाहदेति। फलाय विहितं सामवेदमध्ये पाठं स्वरूपज्ञा

नार्थमपेक्षते तेन ऋतुकालीनमग्निष्टोमसोमत्रस्थाने यागं वारवंतीयरूपमात्रविधानेनाग्निष्टोमसोमात्राव्ययेनैरपेक्ष्यल
क्षणास्यातेत्यावगमादित्यर्थः। ननु कथ्यादीनां फले विधीयमानानां ज्योतिष्टोममाश्रयतां वाक्यांतरवशेनातेनिवेश
वद्वारवंतीयस्यापि आश्रयभूतेऽग्निष्टुत्याग्निष्टोमसोमत्रस्थाने विधानात्तत्रैव निवेशो लविष्यतीत्याशंक्याह यदीति। स्थानांतरा
दर्शनेनोक्थ्यादीनामपूर्वा निवेशानाश्रयेत तत्स्थानत्वदर्शनमात्रादित्याशयः। प्रकृतातिक्रमकारणाभावादिति यदुक्तं
तदपि द्रढयति यदि चेति। शंकाद्वयमेवमुपसंहरति तस्मादिति। ननु एवंरूपार्थस्यापि वारवंतीयस्य प्रसंगेन क्रतुसाधनत्वाङ्ग
त्वर्थवारवंतीयधर्मलाभो लविष्यतीत्याशंक्य तेन तु चेति। यथाश्वादिते द्यामिज्यार्थयोरपि दधिपयसोः स्वकुंडलैः सहश्रपण
विधानेन प्रासंगिकतंडुलश्रपणरूपप्रणीताकार्यसाधनत्वात् प्रणीताधर्मलाभ इति नावमिकदृष्टांतार्थः। ग्रहणप्रणय
नादीनां प्रणीताद्यंगत्वात् कार्यप्रयुक्तत्वाभावाद्गानां श्रीकार्यश्रपणापूर्वोपकारित्वावगतेरनंगस्थितानामपि वोप
कारिस्थितत्वमात्रेणोपकारित्वोपपत्तेः श्रपणोपकारिणोर्दधिपयसोः स्थितानां श्रपणापूर्वोपकारित्वात् प्रणीताकार्योप १३६
त्वयोर्दधिपयसोर्युक्तं करणं। अग्निष्टोमसामवत्स्तुत्युक्तत्वर्थवारवंतीयानंगत्वादनंगस्य वानतिदेशपवाक्रत्वर्थवारवंती

136

यकार्यपत्नेपिपुरुषार्थरूपेवारवंतीयेतिदेशात्उपपन्नेनर्जुष्ठानंयुक्तमितिवैषम्यमाह। नचैवेति। नन्वर्थवारवंतीयांग
ताग्निष्टोमसामत्वस्यानाशंकैवेत्यर्थांतरन्यासेनाह यत्करणेति। फलार्थेनवारवंतीयेनसंस्कृताग्निष्टुद्ग्रहणे सतिवारवं
तीयस्याग्निष्टुत्साधनेऽग्निष्टोमसामत्वस्यद्वारत्वेनोपकारित्वात्पुरुषार्थवारवंतीयंप्रतिगुणत्वं शंकेतक्रत्वर्थत्वप्रतिगुणता शंकि तु
मथशंकेत्याशयः। स्मात्ताग्निष्टोमसामभावेयागसाधनत्वाशंकेरग्निष्टोमसामत्वद्वारंयागसाधनत्वंयागसाधनत्वाद्वाग्निष्टोमसामत्वा
वयइत्यन्योन्याश्रयापत्तेःअक्तंताग्निष्टुद्ग्रहणस्यैवासिद्धत्वात्पुरुषार्थमपिप्रतिगुणत्वंनाशंकनीयमितिनदेवमित्यनेनोक्तं। कदाचि
दप्यसिद्धमितिवाच्येपहन्याचार्यापीत्युक्तं। नचाग्निष्टोमसामत्वस्यक्रत्वर्थवारवंतीयांगत्वेपिप्राकृताग्निष्टोमसामयज्ञा
यज्ञीयधर्माणांकार्यापत्त्यावारवंतीयांगत्वात्पुरुषार्थेपिवारवंतीयेप्रासंगिकक्रतुसाधनत्वात्साग्नेरग्निष्टोमसामधर्मक
त्वाद्गुणत्वंत्वाग्निष्टोमसामत्वाद्वादोपपन्नेनवाक्यभेदोऽवतिष्ठतीत्याशंकामर्थांतरन्यासेनैवनिरस्यन्नाह यदीति
पुरुषार्थस्यवारवंतीयस्याग्निष्टोमसामशब्दवाच्याग्निष्टोमस्तोत्रसंबंधावगमेसत्याग्निष्टोमसामत्वस्तक्रत्वर्थवारवंतीय

धर्माणां पुरुषार्थे वारवंतीये दधिपयसोरिव प्रणीता धर्माणां प्राप्तिः स्यादनवगमात्क्रतुसाधनसामर्थ्यमात्रेण
साम्नां तदेवाग्निष्टोमसाम धर्मप्राप्तेः कार्यप्रयुक्तत्वाच्च धर्माणां वारवंतीयस्य मात्रेणाधानादंगं वारवंतीयस्य प्राप्य
योगान्न गुणवत्त्वादग्निष्टोमसामत्वाद्वादोपपत्तिरित्याशयः ॥ अत ॥ प्रासंगिकक्रतुसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामत्वलाभाद
पि वाक्यभेदपरिहारो न संभवतीत्युपसंहरति तस्मादिति । अतो गुणफलान्वये वाक्यभेदपरिहाराशक्तेः सत्यपरिहारार्थं यागां
तरविधिरेवेष्टव्य इत्याह शतीति । न तु यागांतरविधावपि प्राप्तानेकार्थविशिष्टयागविधानाद्दोषः स्यादित्याशंक्याह तथा स
तिहीति । साध्यस्य ऋक्संख्याः साहस्राः इति चैकेन शब्देन युगपदुपादानं लक्षणया संख्यात्मिका पवनामग्निष्टुदादीनामेकाहानां निका
यिनां वा तरसामान्ययेन तु संदेशत्वात्सर्वस्याग्निष्टुतो विध्यंतोऽनुवृत्त्यादियागेष्वनेषु प्रवर्त्तत इत्यष्टमे निकायिनां सर्वस्यान्न
रेषु प्रवृत्तिः स्यादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वान्नदीयधर्मप्राप्तेरित्यर्थः । वस्तुपातिमेव विवृणोति । एतच्छब्दस्यावदिति । अतः स्तवां १।३।२
त्रिविधार्थविशिष्टयागमात्रविधानाल्लाघवमित्युपसंहरति तस्माच्छब्देति । न तु रेवतीवारवंतीयान्वयस्याग्निष्टोमसंज्ञा च कि १३७

याविशेषणत्वात्तथाश्चेहाविधेयत्वान्नविशिष्टविधिः संभवतीत्याशंक्य नेनन्विति। एतदेवोपपादयति तथाहीति। श्लोकं
थावष्टेयानीति। अग्निष्टोमस्तोत्रस्याविधेयत्वान्नद्विशेषणत्वेन रेवतीवारवंतीयान्वयानात्तेपे विकृत्वाशङ्काया अग्निष्टो
मस्तोत्रलावनायाः स्वरूपेण प्राप्तायाश्च परि रेवतीवारवंतीयान्वयविशिष्टरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येन विधेयत्वान्नद्विशेषणत्वे
नान्वेपोपपत्तेर्वाक्यभेदप्रसंगाद्विशिष्टविधिः संभवतीति परिहरति। नैषइति। करोत्यर्थमिति वाच्ये करोत्यर्थस्याकारक
त्वात्क्रियारूपलावनान्वयायोगाशंकानिरासार्थं धातुसंबन्धाधिकारे विहितक्त्वाप्रत्ययसामर्थ्यात्क्रिययोरर्थान्वयप्रतीतेः
क्रियाकारकलक्षणान्वयायोगेपि वा समानकर्तृकत्वेन पूर्वोत्तरकालत्वेन वा विशेषणविशेष्यत्वरूपान्वयोपपत्ति
सूचनार्थं क्त्वान्तकरोत्युक्तिः। नन्वग्निष्टोमशब्दोक्तलावनाद्वारा यागलावनया रेवतीवारवंतीयान्वयग्रहणेप्यग्निष्टोमसाम्ना
विशेषणे वाक्यभेदापत्तेरग्निष्टोमस्तोत्रावच्छिन्नैव लावना स्तोत्रशब्देनोक्तेति तत्तु मशक्यं वारवंतीयस्तुत्यरूपेण
तिदेशतोग्निष्टोमस्तोत्रान्वयप्राप्तावपि रेवत्याधारत्वरूपेणाप्राप्तेस्तद्रूपविधावग्निष्टोमसामत्वानुवादायोगादग्निष्टोमसा
मत्वानुवादायोगादग्निष्टोमनामशब्दोनर्थकस्यादित्याशंक्याह नवेति। लावनावच्छेदकधात्वर्थान्वयविना रेवतीवारवंती

याज्ञ्यस्तुत्यावनाविशेषणत्वायोगात्सामस्य यागसाधनत्वाशङ्केऽप्रधानभूतयागाङ्गस्य धात्वर्थांशत्वप्रयोगाद्रेवतीषु
वारवंतीयं यागसाधनं कृत्वेति यागस्य कृत्वाशब्दोक्तभावनाविच्छेदकत्वानुपपत्तेः समदविच्छेदकधात्वर्थापेक्षया वारवंती
यस्यातिदेशतोऽग्निष्टोमसाम्नश्च भावनाविशेषणत्वावगतेर्वा रेवतीयोनामपि तद्विशेषणत्वावगमाद्रेवत्याधारस्यापि वारवं
तीयस्याग्निष्टोमसामत्वात्तद्वादोपपत्तेरित्याशयः। स्यार्थघ्नाकंत्या रुष्टेरेवतीति। कृदंतार्थोपपदशब्दयोगेन कृतारीतिघट्यातु
कर्तव्याविवात्यविशेषणत्वेऽवकृत्तुनार्थोपपत्तपर्यंश्च इतीयंत्यारुष्टेसाविति। साक्षाद्रेवतीवारवंतीयसंबंधोपजीवनाशङ्केऽयु
णत्वेनवानर्थकत्वात्तदंगत्वायविषयत्वादंगेषु तत्संबंधनिवेशसुत्रारसमा ण्यश्क्रतुंकांगेनिवेशमत्यडूत्पापेक्षायां वारवंतीयस्या
तिदेशेन विज्ञातस्थानत्वाद्रेवतीरपि तत्स्थानाः कल्पयतीत्यत्रवाक्योऽग्निष्टोमसाम्नः साधनत्वाविधानेऽपि रेवतीवारवंतीयाव
त्वयक्रतुविशेषणमग्न्यग्निष्टोमसाम्नो चेत्संक्रामतीत्यग्निष्टोमसामशब्दानर्थक्यदोषो नास्तीत्यर्थः। एवमङ्गस्य देवतात्मकत्वेन वा
रवंतीयस्य यागसिध्यर्थशङ्कत्वात्तु समाख्यात्वप्रकृतयागावयोऽग्निष्टोमगावतारस्याया विषयत्वाद्व्यमोऽङ्गद्वारापि पुरुषार्थत्वपक्षेना १३८
त्वंगावतारत्यायाविषयत्वाद्दसीतिवैषम्यमुत्काममाम्नश्च यं क्रियारूपत्वेनाश्रयाश्रित क्रियांतरानपेक्षत्वात्पुरुषार्थस्य चांगत्वे

ऽग्नि। क्रतुर्यत्वपक्षे १

नान्वयायोगादिति वक्ष्यमाणादपि कारणात्सहकृतयागान्वयो नास्तीत्याह अतश्चेति परपक्षदूषणवेलायामेवैतदपि कारणं व
च्यं सकस्मान्न्यूपत्त समर्थनात्यक्षाउक्तं इत्याशंक्य मंदवस्तूवनायेती पदर्शवाच्याङ्कयोगेण दर्शितं। वारवंतीयच्छगीतिरूपत्वेन
क्रियात्वाद्वाश्रयस्तत्क्रियानपेक्षत्वे सौलरथ्यापि दृष्ट्यादिफलार्थध्यानेनैव व्यायेनाश्रयानपेक्षत्वाद्वहिश्च ... योगापत्तेः क्रत्वंग
भूतश्चोचाश्रयत्वप्राप्त्या भावेन स्क्रवी तेनयउवादादुपपत्तिप्रसंगात्करणत्वनिर्देशमात्रेण त्वाश्रयापेक्षत्वे योगादेरपि करणत्वा
भ्युपगमात्साध्यापेक्षा पत्तेर्वारवंतीयच्छापि फलभावनाकरणत्वे पशुकामोत्पत्तेनेत्येतच्छेदेन परामर्शापत्तेः करणत्वनिर्देशेना
श्रयापेक्षत्वच्छापरिहार्यत्वप्रसंगाद्यागादिवच्चसौरसूत्रापि फलभावनाकरणत्वमात्रा करणत्वनिर्देशोपपत्तेः स्तुतैक क्रियाकर
णध्याप्यकरणत्वाउपपत्तेश्च फलभावनाकरणत्वमात्राकरणत्वनिर्देशोपपत्तेर्वाच्यवादनिमित्तेव साम्नः क्रियात्वपत्तौ शैद्यौ के
ति गद्यते। षड्जादिस्वरसमूहात्मकत्वेन गीतेश्च सिद्धरूपत्वात् द्रूपस्यापि साम्नः क्रियात्वाभावादपि तु कर्मशद्वस्याङ्गावोर्थः प्रसिद्धय
हणत्वाद्विकारो त्वविशिष्टैरिति साम्नामभिव्याप्य क्रियात्वोक्तेः सामर्थ्यायश्च कश्चगेष्मः सस्वर इति श्रुतेश्च साम शद्वस्य षड्जर्षभगान्ध
रमध्यमपंचमनिषादधैवताख्यस्वरसमूहवाचित्वावगमात्स्वरशद्वस्य च मारुतस्वरमित्यरमंडं जनयति स्वरमित्यादिदर्शनाद्वायवी

यसंयोगविभागजनितनादाख्यध्वन्यपरपर्यायघोषात्मकशब्दवाविद्यावगतेस्तस्याकाशगुणत्वप्रसिद्धेः क्रियात्वेवसाम्नो
शब्दात्मकत्वेनोच्चारणाख्याध्ययनायोगात्सामाध्यधीतइतिप्रयोगायोगापत्तेर्घोषध्वनिनादापरपर्यायस्वरात्मकगीतिजनि
कायास्तूच्चारणक्रियायाश्चैवंप्रतिप्रत्तेनसाम्नोगुणत्वन्तत्त्वायसंस्कारकमत्वव्यपदेशसिद्ध्यर्थंगीतित्वमुपचर्यव्याख्यातुंशक्यत्वाउ
च्चारणक्रियाद्वारैवचवक्ष्यमाणाधिकरणस्थायाहीषादिशतिसोत्तरस्थाश्रयत्वोक्तेरुपपादयितुंशक्यत्वाद्द्वारवन्तीयस्य क्रियात्वे
तस्येवाभिष्टुतोग्निष्टोमस्यगुणेवारवन्तीयेपशवःफलमितिसर्वपत्तवचनस्यानुपयोगात्संदेहासंभवेनाधिकरणानारंभापत्तेर्नपा
रमार्थिकीक्रियात्वोक्तिः सममाधिकरणेत्वस्वरस्यसामत्वनिरासोनत्वाभिवत्यक्षराणामभिव्यंजकोयोनादःसकवतीष्वभावयि
तुंयदिशक्योतादृश्येतनकवत्योभवेयुरितितत्रत्यलाघ्यालोचनयैवगीत्याख्यषड्जादिस्वरानाबेष्यक्षराभिव्यक्तिदर्शनेनतेषांस्व
139 स्वरकत्वस्वरूपाभिव्यंजकत्वेष्यक्षरस्वरूपानभिव्यंजकत्वान्नदभिव्यंजकवायवीयसंयोगविभागानांस्वरजनकत्वात्स्वरत्वमुपचर्येद् १३९
ष्टव्याःतद्वैधर्म्यात्कैवषड्जादिस्वरूपव्याख्यात्स्याभिवतीयस्यकवतीष्वभावयितुंशक्यतायालाघवोर्थइतितत्रत्यासिद्धांतस्वरावयवेना
भिधानात्तेनापिक्रियावाचितासाम्नशब्दस्योक्तेतिनाशंकनीयंरथंतरादिशब्दस्यगायतीवाच्यत्वेनप्रसिद्धगानवाचित्वाद्दर्शावि

विषसिद्धग्रहणत्वादित्यवयवेन निरस्येहंति पिष्ठादिजन्यविकारवद्दग्धिकारत्वाचित्वाद्द्व्यावितानयुक्तेति विकारोत्यविशि
ष्टो यैरित्यं त्यावयवेन हेत्वंतरासिधानान्नहंत्यादिदृष्टांतो न्यायाक्रियात्वं साधनं स्वविश्वमिति शंकनीयं। किंतत्कारणांतरमित्यपेक्षाया
माह पश्येति। श्लोकं व्याचष्टे दर्शीति। गड्डिवदनैकदेशे शक्लश्शको विशिष्टावयव इत्यादावक्रियायामपि धातुस्मृते गंड्डादिशब्दा
क्रियानवगते धातुवाच्यत्वमात्रात्क्रियात्वासिद्धेः परमार्थतोवारयंती यद्व्याख्यापारत्वेनाक्रियात्वेपि शायेण धातुनाक्रियावाचि
त्वादौपचारिकक्रियात्वस्मरणार्थं धातुवाच्यत्वोक्तिः क्रियानपेक्षत्वे को दोष इत्यपेक्षायामाह ततश्चेति। सिद्धांतमुपसंहरति तस्मा
दिति। सत्ता तत्पर्यं व्याख्यायते साध्यमनुसंदधाति समेधितिश्शावयवं साध्यकृद्यानव्याक्तिश्चात्मत्वं तावद्धावश्चेसमेधिति। गुणश
ष्ट्येह सिद्धरूपार्थवाचित्वादाश्रयानपेक्षत्वेस्फुटत्वयमात्रेण क्रियात्मकत्वहेतुः किंचशा साध्यकद्याख्यानमपि समर्थयते लिनेति। न
हीति साध्यमशाधात्वाइवतीनामेतद्रूपान्वयायोगादश्वानेयोह्येशणवायोगाद्व्यकातुपपन्नेरयुक्तमाशंक्योपपादयति नहीति। वारत्वं
तीयात्साध्यत्वाकेर्यहक्ष्णयोगः साध्यत्वमित्याह्लहेशपलक्षणमिति। न्यायेनोद्देशणवस्तुदेशप्रवाहशाधात्वमथासातीतिज्ञानं तयोत्तु
स्वितं। नत्समती स्वपरिवर्तीतु विशिष्टानुवाददोषःप्रासुवकस्मान्नोक्तइत्याशंक्याह नत्वेति। तत्त्वाग्निष्टोमस्सामेत्यपरोपिवाक्यभे

ती

दःप्राप्नोतीति सूचनायैकशब्दः॥ असतीनां च रेवतीनां फलार्थवारवंतीयान्वयविधौ कत्वन्वयाप्रसक्तेस्तस्य चकत्तुणक्षता नाम यागान्वय
विध्युद्येशादेतच्छब्दार्थस्तन्यस्थादित्येतच्छब्दान्वयाउक्या श्वितेराध्यहते स्तुञ्चरमाघ्यापातनिकार्थमाहयत्तच्छब्देति सुद्धानां रेव
तीनां वारवंतीयं प्रति विधौ पश्चादग्निष्टुद्यागान्वयायोगेपि प्रागेव यागान्वयितयाता विधायतासां वयागान्वये द्वारापेक्षायां
द्वारतया वारवंत्यान्वयं विधाय यागविशिष्टरेवतीविशिष्टस्य वारवंतीयस्य फलान्वयविधिर्विधीयतीत्याशंकार्थमथेति राध्यं व्या
चष्टे यथेति रेवतीविशिष्टस्य वारवंतीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तेरनुवादायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्च विध्ययोगादग्निष्टोमसा
मशब्दानर्थक्यदोषोन्वयार्थं नत्येतिराध्यं रेवतीयागान्वय रेवतीवारवंतीयान्वयवारवंतीयफलान्वयरूपार्थत्रयविधिभिन्नवा
क्यभेदादनुपन्यासादयुक्तमाशंक्याघ्यावष्टे तथापीति गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयं वेदाय माश्रयत्यर्थेकोतुते पति
क्लयेदित्यनेन न्यायेन वाक्यभेदत्रयाभ्युपगमवत्स्वरुष्ट्याभ्युपगमेष्टदोष इत्याशयेनाशंकार्थमथेति राध्यं व्याचष्टे यथेति ।
नष्टैवेति परिहाररराध्यमेतत्पदानुरोधेनैवाग्निष्टुद्देवत्यान्वयाभ्युपगमादयुक्तमाशंकाहेधाध्यावष्टे [illegible]तथासतीति वारवती
यस्याग्निष्टोमसामत्वविधावनुज्ञातवाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेस्तत्परिहारार्थमग्निष्टुद्देवत्यन्वयाद्विध्युपगमाद्वाक्यभेदातिरेका १८०

140

पक्षे रेवत्यैतच्छब्दस्य रेवतीशब्दवदग्निष्टोमसामशब्देनाप्यन्वयादानर्थक्यं तस्यैतस्याग्निष्टोमसामेत्यन्वयविधौ वाक्यभेदश्च
याऽतिरेकापत्तिरित्याशङ्क्योनार्थः रेवतीविशेषणत्वेनैतच्छब्दविवक्षायामपि वाक्यभेदपंचकापत्तेः सकृच्छ्रुतस्यैतच्छब्दस्या
नेकविशेषणत्वायोगादग्निष्टोमसामविशेषणत्वाविवक्षाविवक्षायां वा वाक्यभेदपंचकापत्तिरिति द्वितीयो यथाविशि
ष्टानुवादपक्षे यथाक्रममवस्थितस्यैतच्छब्दस्य रेवतीविशेषणत्वं तथा रेवत्युपादानपक्षेपि यथाक्रममेवावस्थानं नेनोत्कर्ष इत्ये
वकारार्थः अस्मिन्पक्षे रेवतीनां उपादेयत्वात्समासाभाय सिद्धाया रेवत्यप्राप्तेस्त्याग्निष्टुतः कार्यार्थमिति स्वरूपानुवादार्थतया यच्छ
ब्दायोग्यः सिद्धान्तेपि कर्मान्तरस्य क्रियान्तरविशेषणस्य च विधानाद्वाक्यभेदापरिहाराय इत्याशयेनाथेति प्रश्नलाघवं गुणेऽनः क
ल्प्यमान इत्यादिना ग्रन्थेन पूर्वपक्षे वक्ष्यमाणानां वाक्यभेदानामसमासत्वान्मध्ये सिद्धान्तशंकादोषनवकाशादयुक्तमाशंक्यो
पपादयति सत्यैवेति। यागान्तरस्याग्निष्टुद्यागांगत्वेन विधिर्गुणविशिष्टस्य वाग्निष्टुतः फले विधिः फलार्थस्यापि वा गुणस्य प्रक
रणे प्रशासयागांगत्वानुवाद इति पक्षान्तराणां सिद्धान्तेऽतियोगित्वात्पूर्वपक्षत्वमस्तु पेत्यापि प्रश्नावसरसमनार्थयितुमुक्तं।
फले गुणविधिः प्रकरणेऽशामास्य यत्र तु यागानुवादस्त्वेति स्वत्यात्पूर्वपक्षत्ववदनभ्युपायः सर्वानिरस्ता एव। विस्मयहेतुमद

र्शन पूर्वं लाघवं व्याचष्टे तथा नामेति। यज्ञेतेति विदितमेतद्धवनमिति पूर्वपक्षलाघवोक्त द्रव्ययागानुवादद्वारेतरानुवाद सिद्धि
रेवं वसति विपरिहरन्निष्प्रयोजनादिस्या दिवार्तिकोक्ता तथा शब्देन पराम्रष्टा। यागस्यायोग्यत्वेनाश्रयत्वात्प्राप्ते र्वक्ष्यतो
संलवन्नयत्र वादः पूर्वपक्षे स्थितो क्तइति नामशब्देनस्थितं रेवती ष्वित्युत्तरलाघवं व्याचष्टे सद्धातेति। नन्विति प्रश्नाशय वि
वरणलाघवं सूत्र विशेषणविशिष्टायाः क्वचा शब्दोक्तायोलावनायायागुलावनाविशेषणत्वा द्विशिष्टैकार्थ विधानुपपत्तेरयु
क्तमाशंक्यापपादयति नन्विति। क्ता तत्र क्रियात स्थवा यद्यास्त्वेक विंशमग्नि ष्टोमसामकुर्वतेति क्त्वाशब्दोक्ताभावनायारेवती
ष्वागेतिदेशप्राप्तायाः प्रत्युत ज्ञानाद विधेयत्वेन विधेयलावना विशेषणत्वायोगः ऋच्चितः स्वरूपेणाविधेयत्वेपि रेवती वार
विधेयत्वात वंतीयान्वय वि शिष्टरूपेण विशेषणत्वोपपत्तिरित्याशयं नेतीति परिहारलाघवं व्याचष्टे नेति। उच्यत इत्याशंकालाघवं विधेययया
(14) गलावनाविशेषणत्वात्क्त्वा शब्दार्थस्य लिङर्थादि विधाने पि रेवती वारवंतीयान्वयो लिङ्क्तः प्रत्ययेन वानविहित इत्येवं
व्याचष्टे रेवती नामिति। ननु रेवती वारवंतीयान्वया विधाने पुलयोः क्त्वाशब्दो नैकलावनाविशेषणत्वेनारुणैकहाय १४॥
नीवदस्तोयनियमसिद्धेः समसिद्ध्याहारलत्वान्वयघटतीति रविरुद्धेत्याशंकानिराशार्थं नत्वेति लाघवमरुणैकहायनी

विधेयत्वात् ४

न्यायवैषम्योक्त्याशङ्केरयुक्तमाशंक्योपपादयति तेनेति। रेवतीवारवंतीयविशिष्टकृ[illegible]त्वात् शब्दार्थविशिष्टयागला
वनाविधेयार्थान्तेपादकत्वाच्छब्दार्थस्य रेवतीवारवंतीयविशिष्टत्वप्रतीत्यां तयोरर्थान्नियमः प्रतीतोऽथ विधेयत्वान्नादर्तव्य
इत्याशयः। असंबद्धेति विशेषणप्रधानोऽनिर्देशः। न त्वविधेयत्वे रेवती वारवंतीययोरप्रयोग एव स्यादित्याशंक्य यागेऽत्यु
क्तं। उक्तत्वाच्छब्दोक्तलावनाविशेषणत्वेनूपतीयमानयोः कथं यागलावनाविशेषणतेत्याशंक्य यद्यपीत्युक्तं। रेवतीवा
रवंतीयसंबद्धत्वरूपेणोक्तत्वात्संबद्धत्वरूपेण सतीप्रतीयमानामपि उक्तत्वाच्छब्दवाच्या लावनासंबद्धत्वरूपस्याविधेयत्वात्तु
द्वाययाप्तत्वानाशङ्केरनादरणीयत्वात्सतीमप्रतीयमानामिव प्रतिपद्य रेवतीषु स्यादपि सामानि शासुदंति सामाध्या
याप्तृशक्तप्राप्नोतीत्यध्यवस्यतीत्यध्याहारेण लप्रश्नत्वयायोजयः। असन्निहितकत्वाच्छब्दोक्तलावनाविशेषणत्वस्याविधेय
त्वेनानादरणीयत्वाद्व्यवहितयाप्येकवाक्योपात्तयाप्रधानभूतया यागलावनया त्वयोर्युक्तः इत्याशयः। ननु यागलावना
विशेषणत्वेपि साक्षान्नदत्वया योगादंगत्वेन सामगानवतारस्याविषयत्वान्न दंगावतारावगतेः कस्मिन्नंगविशेषेणत्वेपिता
वतार इत्यपेक्षायां वारवंतीयस्य प्रकृतावग्निष्टुत्यग्निष्टोमसाम्नोऽविषयत्वेनेहापि तद्विषयत्वावगमाद्रेवतीनां वाधारवत्क्ष

तेः सामैव षट्सु सामाधारत्वप्रसिद्धेः सामांतराणां वातिदेशतो निर्ज्ञातत्वेन गंतरानाकांक्षत्वादेकाग्निष्टोमस्तोत्र
विषयतया स्तोत्रान्त्यनियमः स्यादित्याशंक्यैकस्तोत्रे स्तुतेः । वारवंतीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनातिदेशतः प्राप्तेरुपदेशा
नर्थक्यापत्तेः स्तोत्रांतरविषयत्वावगमात्तत्र च साकल्येन तत्सामकार्यापत्तिप्रमाणानां तद्वै नाधिकावापावगतेः शेष्यमानानां च
सामानीति हि वैयश्वोदराणि गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु त्रिष्वेवावपंति तत एवोह्यंती । तिष्कृत्पाशाक्तीष्वेव गायत्र्यादिष्व
ह्यमानानां तु निवेशावगतेः स्तोत्रांतरानाकांक्षत्वाच्चाइडवृतीनां तद्विषयत्वानवगतेरेकस्तोत्रविषयत्वानियमादेकस्तोत्रविषय
त्वेपि वानेकसामकयोः [illegible]र्माध्यंदिनार्भवपवमानयोर्यस्मिन्नेवाद्ये मध्यमे तयोर्वा स्तोत्रैकदेशे वारवंतीयं तस्मिन्नेव रेवत्य
इति नियमाभावान्नाद्योद्य नियमः स्यादित्याशयः । आद्यंतेषु द्वित्थं ते सामान्याश्चिति अधिकरणं वा चिघ्नं तेनावाप
शब्देनागंतुकस्य साम्नो निर्ज्ञातप्राकृतगीधारत्वेनाधारत्वं तद्गतरानाकांक्षत्वं स्थितं । एवं सति को दोष इत्यपेक्षायामाह
तत्रैवेति । तेनानयोरव्ययायातिदेशावगताग्निष्टोमस्तोत्रस्थानवारवंतीयोद्देशेन रेवतीविध्यापत्तेर्यागलाघवेनानवयाडु १५२
प्यपरिहारो वा कथं स्यादित्याह अत इति । यागलाघवेनान्वयं निराशायैव कारः स्थैव इत्यादिपरिहारलाघवश्चाश्रयमा

हनैषइति। अप्राप्तविषयत्वेनैवं विधशब्देनोक्ता। अप्राप्तेर्थे क्त्वेत्यस्या विधित्वयो विधेयत्वाश्चादृष्टफलमित्यर्थः। श्लोकार्थ
मुपपादयति सर्वत्रैवेति। क्त्वाशब्दार्थविशिष्टयागसाधनाविधिना विशेषणविशेषणस्याविधानेपि क्त्वाप्रत्ययेन धा
त्ववाच्यायाः क्रियायाः क्रियांतरसमानकर्तृकत्वाभिधानादनुष्ठानं च विना समानकर्तृकत्वायोगादनुष्ठानावगते
रप्राप्तत्वात्पूर्ववर्तीवावश्यंतीयाश्रयक्रियायाअभिधत्वज्ञवेतिवन्निमित्तार्थश्रवणायोगादनुष्ठानानुवादादुपपन्नेर्विधाव
स्मृतस्यापि क्त्वाशब्दस्यार्थाद्विध्यान्वेपकत्वाद्विधेयक्त्वाशब्दार्थविशेषणस्य पूर्ववर्तीवावश्यंतीयान्वयस्य विधेयत्वोपप
त्तिरित्याशयः। क्त्वाशब्दोक्तायाः क्रियायाः प्राप्तत्वान्निमित्तार्थश्रवणोपपत्तिमाशंक्य स्वरूपेण प्राप्तावपि पूर्ववर्तीवा
वश्यंतीयान्वयवैशिष्ट्यरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येन स्वविधेयत्वाभ्युपगमान्न निमित्तत्वाश्रयणं युक्तमिति न चेहेत्यनेनोक्तं। ह्यादि
तिसाध्यांशं कोन्तरत्वेनख्यापयेद् यदि तर्हीति। यथेति दृष्टांतसाध्यमपि सकृदुच्चरितस्य क्त्वाप्रत्ययस्यानुष्ठेयत्वं पूर्वकालत्वंच
पानेकार्थपरत्वायोगादाहत्तिलक्षणो वाक्यभेदस्यादित्याशंक्यान्तरत्वेनख्यापयेत् कथमिति। सर्वकालत्वानुष्ठेयत्वयोर्वि
शेषणविशेष्यताभावात्पूर्वकालत्वविशिष्टानुष्ठेयत्वरूपैकार्थोपपत्तेर्विशिष्टरूपेणैव क्त्वाप्रत्ययेनोपादानादेकश

द्वेपादानलक्षणाया अपि वा कथं भेदपरिहारः अक्रियायाः॥ शोणशब्देश्वशैत्यार्थसमवायिरक्तावांतरजातिवा
चिनि दृष्टत्वादन्नवा कथं भेदापत्तिरित्याशयः॥ मा प्रत्ययान्निष्पादनापरपर्याया अनुष्ठानावगमे पि भुक्त्वा गच्छतीत्या
दौ विधेयलाभे तत्कार्यत्वाबाधतीते॥ कत्वाशब्देनैव तदर्थविधानवेदत्वेन शिष्टाइत्यनेन न्यायेन विशिष्टयागलाभेना वि
ध्ययोगापत्तेनाद्योक्तपरिहारापरितोषा द्वितीयं निर्विशेषणकरोत्यर्थस्य विशेषणत्वायोगाद् एवतीवारवंतीयात्वय स्यापि
धेययागलाभेना विशेषणांतर्भावाभ्युपगमेन लिङ्ग विधेयत्वमुपपादयति अथ वेति। इदं यस्या विशेषितस्यापि स्वरूपमात्रे
ण विशेषणत्वाप्रयत्नेस्म द्विशेषणस्यानंतर्भावाद विधेयत्वेपि करोत्यर्थस्या विशेषितस्य निरूपणाशंके विशेषणत्वायोगाद्वि
धेयविशेषणांतर्गतत्वा एवतीवारवंतीयात्वयस्य विशेषणविशेषणत्वेपि विधेयता युक्तेत्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे तत्रेति। पक्षे
143 कत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायस्यापि क्रियाविशेषणत्वहेतुकविवक्षा सिद्धांतेनाबाधाद उपन्यासः। यागलाभेना विशेषणस्य
करोत्यर्थस्य एवतीवारवंतीयात्वय विशिष्टता विना विशेषणत्वायोगात्सावश्यमभ्युपगंतव्येत्युक्ते कथं तत्रोपदोपात्त १४३
स्यांतर्गतिरित्यपेक्षायां यस्यो लयं हविरात्तिमाद्वै इत्यत्र चार्थैर्निमित्तत्वतायाः॥ स्पष्टामहेह विधा विशेषणमिति वदता ना

ष्यक्तता पदांतरोक्तहविर्विशिष्टाया आर्त्तेर्निमित्तत्वोक्त्या पदांतरोक्तस्य निमित्तांतर्गतिमुक्त्वा दृष्टांतत्वेन स्ववयितुमार्त्यधि
करणसाध्यं पठितं। ननु विशेषणविशेषणस्य कथं प्रधानान्वय इत्याशंक्याह तथा चेति। अंगगुणविरोधे च तादर्थ्यादि
त्यंगागसाद्गुण्यानुष्ठानस्य प्रधानसाद्गुण्यार्थताया वक्ष्यमाणत्वादित्याशयः॥ रेवतीवारवंतीयान्वयविध्युपपादनस्या
नियमाशंकापरिहारोपयोगमाह तस्मादिति। रेवतीवारवंतीयान्वयेन विशेषितायां क्त्वाशब्दोक्तायां तावनोऽष्टक्र या ४
मयोर्नियमस्तु नैतस्याः पूर्वकालत्वलक्षणनिष्पन्नरूपत्वात् कथमनिष्पन्नरूपेणान्वयेन विशेषणमित्याशंक्यास्तु इत्यस्य क
रोत्यर्थस्य पूर्वकालत्वलक्षणनिष्पन्नरूपत्वात्कथमनिष्पन्नं विशिष्टस्य पूर्वकालत्वोक्त्या विशेषणस्य पूर्वकालत्वोक्तिर्निष्पन्नश
ब्देन स्वविता॥ ननु वारवंतीयस्यातिदेशतोऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वावगमात्तस्यैव सर्वस्तोत्रांत्यत्वेन यागात्प्रागन्वयोगात्पूर्वकाल
त्वानुपपत्तेः क्त्वाप्रत्ययस्य च मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत्समानकर्तृकत्वमात्रेणोपपत्तेः पूर्वकालत्वाविवक्षायोगात्तद्वशेना
नुष्ठेयतया क्त्वाप्रत्ययोपात्तस्य रेवतीवारवंतीयान्वयस्योत्तरक्रियान्वयः सिद्ध्येदित्याशंक्याह क्त्वाशब्देति। मुखं व्यादाय स्व
पितिसंमील्य हसतीत्युपसंख्यानात्समानकर्तृकत्वमात्रवाचित्वेऽपीह स्मृतेः प्रयोगात्पूर्वकालत्वाविरुद्धस्यावगतस्य त्यागायो

गादनेकार्थ्यस्यापि करोतेरिहानुष्ठानवाचित्वात् योगेपि यागप्रक्रमात्यागे वा विकल्पानुष्ठानसिद्ध्यर्थं सर्वपदार्थानामिदं
करिष्यामीदं करिष्यामीत्येवमध्यवसेयत्वाद्द्वारा करोति मनसा करोतीत्यादौ वाध्यवसानेपि प्रयोगदर्शनात्परिकल्पाना
ध्यवसानापरपर्यायप्रतिपत्तिवाचित्वावगतेः सामान्यानुष्ठानस्य च विवर्तिकत्वाद्यजमानकर्तृकयागसमानकर्तृकत्वस्याप्य
नुपपत्तेः स्नानादावन्ययाप्यपूर्वकालवाचित्वाविरोध इत्याशयः ॥ नन्वेवमपीत्याशंकाशाद्यमर्थैकवादेकवाक्यमित्यत्रार्थश
ब्दस्य प्रयोजनवाचित्वात्यपगमाद्वाक्यभेदमात्रेण वाक्यभेदानापत्तेरयुक्तमाशंक्य विधिप्रयोजनत्वाद्वाक्यस्य विधेयभेदाश
यत्वेन व्याचष्टे नन्विति नैष इति परिहारस्तात्पर्यं रेवत्याद्यधिकरणस्याप्यप्राप्तार्थत्वेन विधिप्रयोजनत्वाद्विधेयभेदसतीनेरयुक्तमा
शंकारेवत्यादिविशिष्टैकयागभावनाविधिसिद्ध्यर्थैरेवत्याद्यधिकरणानोपपत्तेर्न विधेयभेदोस्तीत्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे नैष इति । वा
क्यानानात्वेनानेकार्थत्वस्यार्थैकत्वादित्यत्र प्रयोजनैकत्वादुपपन्नमिति भाष्येण निरस्तत्वात्प्रयोजनस्य च विशिष्टभावनाविधा
नस्यैकत्वान्न वाक्यभेदापत्तिरित्युक्तेनावनाया विधेयत्वे यागविध्यक्तिर्लाघवकारीयानन्वित्याशंक्य सा रेवत्युक्तो नन्विति १५५
साध्यपूर्वशंकाशयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे नन्विति । वाच्यानेकत्वनिमित्तानेकार्थत्वशंकाशांतिनिहत्यार्थयदीत्युक्तं तुच्छेतिप

रिहारलाघवं विशिष्टविधित्वस्य तथात्वोपपत्तिकाल्पितैर्विधिभिरनेकार्थविधाने पि शाखान्तरे नैव विधेयस्य प्रयोजनवान्तरस्य चावैकत्वा
न्न वाक्यभेदापत्तिरित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे उच्यत इति न हीति लाघवावयवमनेकशाखान्तरानिरासोपपादनार्थत्वेनावतारण
पूर्वं व्याचष्टे तदाहेति । एतदेवोपपादयति न हीति । धारणव्यापृतरेवतीपर्यवसाने रेवत्यो धारयेयुरिति निर्देशप्रसंगा
द्रेवत्याश्रयणव्यापृतवारवंतीयपर्यवसाने संबंधिद्वयसंबंधनव्यापृतसंबंधपर्यवसाने रेवतीषु वारवंतीयं कुर्यादिति नि वा ४
र्देशापत्तेः श्रोतोत्पत्तिव्यापृतयागपर्यवसाने यागः स्यादिति निर्देशापत्तेः फलपर्यवसाने पशवः स्युरिति निर्देशापत्ते स्त्वेह
हरास्पष्टरेवत्यो वारवंतीयमिति लाघवोक्तावा रेवतीवारवंतीयतत्संबंधयागपशुक्रियाणां यजमानव्यापारयागलावनावात
द्व्यापारत्वावसायान्ततः शाखिष्विधेरपर्यवसानावगतेर्नानेकशाखान्तरे न विधिः संभवतीत्याशयः । तस्मादिति वाक्यभेदप
रिहारोपसंहारलाघवं व्याचष्टे तस्मादिति । ननु गुणफलाश्रयपक्षे पि तेन च हेत्वाग्निष्टोमसामसामान्यविशेषणत्वाभ्युपगमे न
रेवतीविशेषणत्वानभ्युपगमादेतत्त्वहेत्वोरुभयविशेषणत्वनिमित्तो वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्य इत्याशंकानिरासार्थं गुणेत्
न रितिलाघवं व्याचष्टे गुणेति । तथा ह्यग्निष्टोमसाम्नो वारवंतीयेनाग्निष्टुता वाक्यविधानाद्वाक्यभेदो परिहार्य इत्याशयः

145

अथेति साध्ये रेणाग्निष्टुद्यागो गवेनयागांतरं रेवतीवाक्येन विधास्यते इत्याशंक्य तथापीत्यनेन निरस्तं तद
नेनापि प्रकारेण कर्मांतरत्वसिद्धेः पूर्वपक्षानुपयोगित्वात्सिद्धांताविरोधाच्च नर्थकमित्याशंक्याह अथेति। शंकालाघ्य
त्याचष्टे तत्वेति। एवं विधपक्षांतराभ्युपगमे को गुणो लविष्यतीति पृच्छति किमिति। गुणविषयत्वेपि सामान्याधिक्यं तथा न पुंस
त्वाद्युक्तनिर्देशाविरोधश्च प्रकरणाबाधे तत्पदार्थस्वरूपं गुणद्वयमाह प्रकरणं तावदिति परिहारस्ताघ्यं व्याचष्टे तत्वेति। कीदृश्या बे ५
कत्वेदंत्यपेक्षायां प्रत्युद्देश्यं वाक्यभेदपरिसमाप्तिलक्षणः इति दर्शयितुमाह। नहीति। अथैवमित्याशंकालाघ्यं गुणफला
पौष त्वयस्यान्निधानात्तु न पौनरुक्त्यमात्रसमानं परमतेन तादर्थ्यमध्यरूपेत्यैव रेवत्याख्यगंतरस्य गाणाद्वात्यय्यगीधारत्वलक्षणविशे
षहानेनाश्रयवैगुण्यरूपदोषांतरोक्त्यर्थत्वात्परिहरति अथेति। अग्निष्टुद्यागस्यैव गुणांतरविशिष्टस्य फलाव्ययासन्निधानाये
तदिति स्वमते नार्थांतरं गुणकामत्वापरित्यागेनैवव्यक्तुं गुणान्वितकर्मणः फले विधिसंदाप्रितगुणमात्रस्य वेति पक्षद्वयम
हस्वश्चवेति। एतदेव पक्षांतरमुपपादयति तथासतीति वेति। कर्मांतरपक्षेपि सन्निकृष्टार्थविधिर्लभ्यत इत्याशंक्य न त्वेतदुक्तं १४५
गुणविशिष्टकर्मांतरविधौ गुणपरत्वात्कर्मेत्यन्निपरत्वायोगेपि कर्मेत्यन्निमिद्धार्थमत्यन्निपरत्वस्यापि कल्प्यत्वाद्गौरवापत्

त्तिर्नास्मिन्पक्षे इति विशेषस्त्वाशयः॥ उत्पत्तिं करिष्यतीत्यत्र पुंगशब्देन बलं तूत्पत्तिपरत्वे रेवत्यस्मासां वषट्दांतरोपात्तवारवंती
यान्वय इत्यनेकार्थविधिर्न लभ्येतेत्याशंक्य विधानात्वेतूक्ता। फलस्योपादेयत्वेन प्राप्तस्यापि कर्मणः॥ फले विधानादनेकं
गुणविशिष्टता सेत्स्यतीत्यर्थः॥ लोकं ग्राम्यवेद्यागं हीति। फलस्य ज्ञातज्ञापनं विधिर्विवक्षितः॥ न तु विशेषणफले वास्मिन्वा
क्यभेदो लप्स्यतीत्यनेन न्यायेन कर्मविधाने पि तात्पर्यस्य फलेवताराद्गुणविशिष्टत्वात्तूपपत्तिरित्याशंक्य विशेषः फलपरत्व
निरासार्थं तस्योद्देश्यतोक्ता। इतिकरणः॥ अकार्थसमाप्त्यर्थः॥ नतु फले विधीयमानस्य कर्मणोर्थादुत्पत्तिविधिमध्यतस्त्वि
षक्रमप्रमाणस्य गुणांतराधिक्ये बलवद्विपरिहृत्य लावेनोत्पत्तेर निवारणात्कथम् कर्मांतरनेत्याशंक्य मच्यमानशब्देनानि
मतत्वं सूचयितुमाह एवमिति। नत्वेवं सति साध्याया गासाधनज्ञानतीयानयुज्येतेत्याशंक्य द्वेधा समर्थयते भावेति। दोषांत
रोक्त्यर्थं नैवं शक्यमिति साध्यस्याववेतनेति। गुणांतरविशिष्टत्वे प्रत्यभिज्ञानतिरोधानेनानुपादेयान्वय निमित्तकर्मोत्पत्त्य
निवारणात्कर्मांतरत्वापत्तेर्न स्वर्गमिच्छ्या गैरेवती वारवंतीयान्वयविधिः॥ शंक्य इत्याशयः॥ रेवतीवारवंतीयान्वयस्याकिंयांतर
विशेषणत्वात्प्रत्यभिज्ञा विध्यशक्ते रंगांतराणामविधेयत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तमिति तन्निरासाय लिङोशक्तिर्वेपि क्वचाशङ्क्य विधिश

त्व

प्र

न्नोरुक्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तेर्गुणफलात्वयपत्तेकाश्येनेवगुणविशिष्टकर्मफलात्वयपत्तेनैमित्तिकेनगंतरगालेननित्यवायव्या
धारत्वरूपविशेषवाधाद्वानेपिवैगुण्यानापत्तिरित्यसिधानार्थंनत्वित्याशंकानाष्यंत्यावष्टेनत्विति।कत्वाशद्वेनविधानंतुशकत्वमि
तिस्वनार्थोनाष्येकरोति।कर्मांतरपत्तेनीरूपस्थकर्मणोविधेयत्वायोगेनसाधनाकांक्षाद्विधानात्वशागतिदेशतोलाल्या
लावादर्थात्साधनांतरविधिर्युक्तः।स्ववेकर्मपत्तेवेनाकांक्षितसाधनविधायित्वकल्पनाक्रत्वाशद्वस्यनयुक्तेत्याशयंमतीतिप
रिहारनाष्यंत्यावष्टेसिद्धांतेति।वचनंतर्हीत्याशंकानाष्यंवचनशद्वस्यस्वनाष्यस्थवचनशद्वकर्मांतरविधिवाचित्वेरूपग
मविरोधापत्तेर्गुणांतरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिवाचित्वेतुप्रकृतकर्मण्यनाकांक्षितगुणांतरविधिकल्पनस्यानंतरनाष्येनिरस्त
त्वेनगुणांतरविशिष्टप्रकृतकर्मविध्ययोगादयुक्तमाशंक्योपपादयितुमाह वचनंतर्हीति।केनेत्यपेक्षायांगुणांतरविशिष्टप्रकृ
तकर्मविधेर्निरस्तत्वाद्यनिरस्तत्वादिनिरस्तत्वमेवेयमाशंकेतिस्वनार्थस्वीकाराल्लिङायदृयोक्तिः।नतुकर्मविध्यभ्युपगमे
यत्वयोक्ति।नतुकर्मविध्यपगमेयजतानुवादोक्तिर्नयुज्येतेत्याशंक्याह यजतिरिति।फलोद्देशेनकर्मविधानेपिफलात्वय
स्यापिगुणात्वयवद्विशेषणत्वात्तत्परत्वेगुणविधेरेवायोगेनानेकगुणविधेर्दूरोत्सारितत्वापत्तेरुत्पत्तिपरत्वंविनानेकार्थविधानुप

१४६

146

पत्योत्पत्तिपरत्वावगतेरुत्पन्नोत्पत्त्ययोगात्कर्मांतरत्वसिद्धावप्यर्थवदीतिपरिहारस्ताथ्यं व्याचष्टे सिद्धांतेति। स्वाभिप्रेतं कर्मांतर
त्वं यदनेकार्थविध्यन्यथानुपपत्तेः फलं तत्कथयतीति वदतानेकार्थविध्यन्यथानुपपत्त्याशंकितकर्मविधिर्निरस्त इति प्रकटितो
ऽनेन चरेवतीवारवंतीयसंबंधस्य संबंधितया कर्मणो [illegible] वचनमित्यध्याहारेण लाघवं व्याख्यातस्य विना। ननु रूपवत्वाद्यजेतेत्यु
प[ ]पदाक्रांतत्वेन विधिशंकायां यागावतारायां यागस्वरूपानुवादावगतेरंगांगिसंबंधार्थत्वेन यानुवादार्थत्वोपपत्तेर्न कर्मांत
रत्वसिद्धिरित्याशंकार्थं नन्विति। लाघवं सर्वस्मिन्कर्मण्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च कर्मांतरत्वसिद्धावन्यास्थितत्वाद्युक्तमा
शंक्योपपादयति नन्विति। गुणांतरविशिष्टशक्तकर्मविधिपक्षस्य कर्मांतरत्वसिद्धावन्तिशस्थितवाक्यभेदापत्त्या निरस्तत्वादपि
कंठोक्त्या वाक्यभेदवचनेनानिरस्तत्वात्पुनश्शंकोपपत्तिरित्याशयश्च। लाघवं चस्त्वाशाहृत्समभिव्याहाराद्गुणे विधिसंक्रांतिश्च
वनार्थस्वतश्शाहृश्चयोजनशाहस्य प्रधानवाचित्वाद्देवतीवारवंतीयसंबंधस्य यागप्रधानयागेन लक्षणो संबंधो न विरुध्यतीत्यर्थश्च।
रहाणुत्पत्तिविधानानिशयैवानुवादाक्तिश्च नैवमितिपरिहारस्ताध्यं कर्मांतरत्वसिद्धौ क्लिष्टवितार्थविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे नैव
मिति। कीदृशविवरणमित्यपेक्षायामाह यदीति। न तेन यागेन संबध्यते तस्य तेन गुणेन तर्हि संबध्यतामित्याशंक्य गुणेनापि न सं

बध्यत इति [illegible]न न तु गुणं गापि शब्दाध्याहाराभावोवदता यागस्य रेवतीवारवंतीयसंबंधस्य च पशुकामं प्रत्यसंबंधस्येवं साध्य
व्याख्यातं यद्वा गुणेनेतीदं स्वतलक्षणया तृतीयया गुणविशिष्टेन यागेन संबध्यमानं यागस्योभयसंबंधापादकवाक्यविधाना
न्न द्विशिष्टस्य यागस्य पशुकामं प्रत्यसंबंध इत्येवं व्याख्यातं। उभयेति लाघवं रेवतीवारवंतीयसंबंधस्य यागफलाभ्यां सं
बंध इत्येवमर्थमात्तामसमानमस्मिन्पक्षे गुणस्य फलान्वयाभावादयुक्तमाशंक्य यागस्य गुणफलाभ्यां संबंध इत्येवं व्याख्या
तुमाह संबध्यमानेनेति। फलपदं गुणविशिष्टेन यागेन संबध्यमानं यागस्योभयसंबंधापादकत्वाद्वाक्यं सिद्धादित्यर्थः। वाक्य
भेदो नैकरूपलक्षणत्वात्स्यं पूर्वाधिकरणोपक्रमोक्तं कर्मान्तरत्वे युक्त्यंतरं स्मारयति। गुणेनेति। यावद्यदि तु पशुकामस्याख्याततोने
नैव रेवत्यादिविशिष्टेनेति वचनव्यक्तिरुक्ता साध्यप्राप्तफलान्वयानुवादायोगादयुक्तेत्याह नचेति। अप्राप्तत्वादेव फलान्वय
स्यायदि शब्दोक्तानिमित्ततापि प्रयुक्तेत्याह एतेनेति। फलान्वयस्यानिमित्तत्वाभावेनैमित्तिकेन गंतरत्वगाणेन नित्यवाययस्या
धारत्वात्स्या विशेषणबाधाद्वैगुण्ये परिहाराशंकानयुक्तेत्याह अतश्चेति। न तु रेवतीवारवंतीयान्वयस्य यागांगत्वे यागस्य च फ
लान्वये विधीयमाने वाक्यभेदापत्तेः प्रकृतस्य यागस्य गुणविशिष्टस्य फले विध्ययोगे पि गुणस्यैव फले विधिः प्रकरणप्राप्तस्य

यागांगत्वात्तुवादस्थलविधतीतिपक्षांतराशंकार्थमथेतिभाष्यं व्याचष्टे अथेति नत्वात्रयाश्रयिलावात्तुवादनिरासन्याये
नैवांगत्वात्तुवादसिद्धेः पृथगुपन्यासो न युक्त इत्याशंकानिरासार्थं पूर्वविशेषमाह कः पुनरितिगुणफलान्वय विधा
यिनो वाक्यस्याश्रयलाभार्थं प्रकरणापेक्षत्वेन तद्बाधकत्वायोगात्प्रकरणेनांगत्वज्ञाने सत्यानर्थक्यं तदंगन्यायविषय
त्वसंभवात् योग्यत्वात्स्याद्रेवतरतो वारवंतीयस्य तद्विशेषापेक्षायां क्रतुमात्रार्थे वारवंतीये अग्निष्टोमसाम्नोऽसाधनत्वदर्शनेना
श्रापितन्त्वान्वगतेस्तद्वारा रेवतीनामपि तत्स्थानत्वावधारणादनुवादोपपत्तिरित्याशयः तदिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे त
दिति। आश्रयलाभाधिकारलक्षणप्रकरणापेक्षत्वे यागस्य प्रमाणेन कथं स्याद्बललक्षणप्रकरणानपेक्षत्वान्नस्थवासंयुक्तं प्र
करणादिति तृतीयाधिकरणस्थे एक एकत्वादि वयया यागगुणत्वे संयुक्ता गविषयत्व निषेधाद्बाधितेन प्रकरणेनागतानशक्याव
गंतुमित्याशयः तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति। यागगुणकेवेतिभाष्यं शंकोत्तरत्वेन व्याचष्टे तवेति रेवती
वारवंतीयसंबंधस्येति भाष्यावयवेन रेवत्याधारस्य वारवंतीयस्य फलसंबंधोस्ति हि तः तस्मादिति सिद्धांतोपसंहारभाष्यं व्या
चष्टे तस्मादिति रेवत्याधारस्य वारवंतीयस्य यागगुणत्वे अग्निष्टोमसाम्नोऽत्वयोनस्यादित्याशंकार्थमथ पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे अ

टोमसामकार्यमित्यग्निष्टुत्प्रकरणस्थातिदेशप्राप्तवचनाशयत्वेनोपपादयति नचेति। नचातिदेशाद्वारवंतीयस्याग्नि ३

सामर

थपुनरिति। क्रियांतरस्य यागस्य विशेषणेन रेवत्याधारेण वारवंतीयेन सहाग्निष्टोमसाम्नः कथं संबंध इत्यर्थः। उच्यत
इति परिहारस्ताद्यं क्तं त्राशब्दस्य रेवतीवारवंतीयाश्रयार्थत्वेनाग्निष्टोमसामाश्रयायोगादनेन वचनेनाग्निष्टोमस्य वा सिद्धेर
युक्तमाशंक्य वारवंतीयमग्निष्टोमसाम स्तोत्रस्थानं वशाखावपि रेवतीनां कथं तत्स्थानत्वमित्याशंक्याह स्तस्थानेन साम्नेव
रेवतीस्थानकल्पनेति शाठ्यक्त्यायोपन्यासः। अथैव तत्स्थस्य स्वरूपार्थं व्याख्यातुं स्थानिपतिग्निष्टोमेति। देवाद्यावष्टे ते
नेति। प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयस्याग्निष्टोमाख्यस्य स्तोत्रसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामशब्दवाच्यत्वात्तत्कार्यापत्तिर्वारवंतीय
स्याद्यव्याख्याने लिङ्गेताहितीः। टोमसामकार्यमित्याग्निष्टुत्प्रकरणस्थातिदेशप्राप्तवचनाशयत्वेनोपपादयति नचेति। नच
तिदेशाद्वारवंतीयस्याग्निष्टोमसामशब्दस्य सामसाध्यस्तोत्रलक्षणार्थत्वमस्तितत्कार्यात्साधननियमस्य स्तोत्रकार्यार्थत्वे
नत्वहितं विवक्षिता। अथैतिसाध्येणापि चैतत्स्थैवेति विस्पष्टमकर्मान्तरवचनमितिसर्वपक्षलोपार्थमत्र लाघवतन्त्रायाविरोधा
दित्यनेन न परिहृतं तदेतद्दृष्टान्तवद्धर्मलक्षणयाउवादो न विष्ठतीति वार्त्तिकेन व्याख्यातत्वादव्याख्याय तस्मादित्यधिक १४८
रणार्थोपसंहारमाष्टं व्याचष्टे तस्मादिति॥ ४॥ ॥सौमरैठद्रुपफ्तेनिधनेकामसंयोगः॥ ॥सौमरस्य केवलकाम्यत्वे

थत्वा ४

14 8

हीषादेःसमाम्नायावगतस्य निधनावयवस्य क्रत्वर्थे सौभरे नुपयुक्तत्वात्समाम्नायानर्थक्यपरिहारार्थं काम्ये सौभरवि
षयत्वावगते र्निधनत्वानुवादसंभवाद्वाक्यभेदापत्त्याः सर्वपत्तनिरासासंभवं तत्साध्यफलार्थस्य हीषादेर्लेदेनस्यार्थी
ने पि मंदप्रयोजनत्वापत्तेः फलेविध्ययोगात्सर्वपत्ता[illegible]सासंभवं चाशंक्य नित्ये पि नैमित्तिके च सौभरे हीषा
साध्य४ देरनर्थ्यफलसाधनत्वं न विध्यतीति स्थयित्वं वै विध्यमाह ज्योतिष्टोम इति। यदिबृहत्सामातिरात्रः स्यात्सौभरमुक्थ्यानां ब्र
ह्मसाम कार्यमिति वाक्येनातिरात्रसंस्थायां बृहत्सामत्वे निमित्ते उद्वारस्य मध्यमोक्थ्यस्तोत्रसाधनत्वेन यदि रथंतरसामा
सौभरं कुर्यादित्यनेन रथंतरसामत्वे त्रिषूक्थ्यस्तोत्रेषु सौभरं विहितमित्यर्थः। नित्यविधिस्तूक्थ्यषोडशिसंस्थाविष
यः फलान्वये कादाचित्कत्वापत्तेर्नित्यत्वायोगात्सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम भवतीति दाक्षायणयज्ञे हैपौर्णमास्यां यजेत इत्य
मावास्येति काम्यायाद्दर्शपूर्णमासाख्येष्टेरिवोत्पत्त्यर्थत्वसंविष्यतीत्याशंक्य नित्यस्यैवेत्युक्तेः। फलोद्देशपूर्वकानुष्ठानस्य कादाचि
त्कत्वे पि तन्निरपेक्षानुष्ठानस्य नित्यतोपपन्नेत्याशयः। काम्यस्यापि नित्यत्वाविरोधं संख्याधिकरणसिद्धांतसूत्रावयवेन द्रढयति
तथा चेति। ननु क्रत्वर्थत्वे सति पारार्थ्यज्ञानात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादित्याशंक्याह क्रत्विति अर्थवादकल्प्यफलविषयः

पूर्णमस्याधिकरणस्याय इत्याशयः॥ नन्वेवमर्थे कस्मात्सौरभप्रयोगात्फलत्रयसिद्धेर्निधनव्यवस्थानुपपत्तेः॥ सिद्धांतासंर
वेनेदमनारभ्यमित्याशंक्य प्रयोगभेदेनानेकफलसाधनत्वं तु र्थाधिकरणे वक्ष्यमाणमाह एन दपि वेति॥ सर्वेभ्यो द
र्शपूर्णमासावित्यविशेषश्रुतेरेकस्मिन्प्रयोगे॥ सर्वफलोत्पत्तिं पूर्वपक्षयित्वार्थस्य फललक्षणस्यौत्पत्त्या प्रयोगे
णोपादानलक्षणयोगाभावादनुपादेयस्य चाविवक्षितत्वमाहितपक्षात्सर्वशब्दस्य च प्रकृतयाहिचासत्कृतानां चेष्टिसा
ध्यानां पशुग्रामादीनामन्यथा नैरपेक्ष्यसाध्यत्वावगमात्स्वाहदर्शानामेव सर्वशब्दनिर्दिष्टानां दर्शपूर्णमाससाध्यत्वावग
तेरेकमेव फलमेकस्मिन्प्रयोगे भवतीति योगेन पर्यायेण फलसिद्धिरिति सिद्धांतयिष्यते॥ अधिकरणार्थसिद्ध्यर्थं कव
र्थस्यैव सौतरस्य फलत्रयान्वयः सत्वपर्यायेणेत्युक्ता निधनवाक्यमात्रस्याचिंता विषयत्वात्सौत्रवाक्योदाहरणमनर्थक
माशंक्य गुणफलान्वयस्याप्युपलालार्थं निधनव्यवस्थायाश्च विषयलाभार्थमिति पक्षद्वयेनोपयोगस्य कृत्येति शब्दे न इच्छविय
न्नुदाहरणत्वाभ्युदयावश्यतादितिनवेति॥ संदेहत्वाभ्युदयावश्यतावेति॥ नन्वसंख्यासंज्ञावद्गुणस्यापि धात्वर्थानपेक्षस्यत्वाव्यानात २४९
न्वयात्सात्क्षाद्भावनाभेदकत्वादनुपपत्तेः॥ संख्यायाः कर्मभेदः इति धात्वर्थभेदवाचिनः कर्मभेदशब्दस्याचान्तर्भावे गान्धात्वर्थ

भेदाभेदयोर्गुणप्रकरणे विचारितत्वावगतेरिह चोभयथापि धात्वर्थाभेदात्प्रकरणासंगतिर्विचारस्येत्याशंक्य भावनाभेद
विचारस्य प्रासंगिकत्वेन तावत्संगतिमाह यद्यपीति भावनाभेदाभेदयोरपि वा लक्षणार्थत्वेन गुणप्रकरणेप्यनुषंगाद्धा
त्वर्थभेदाभेदवत्प्रकरणसंगतिश्च संभवतीति परिहारांतरमाह अथवेति। तत्र एव च शब्दांतरादिभेदकं तु विधेयत्वं सर्वेष्वा
न लक्षेयत्वात् कर्मभेदानुनिष्पाद्येव चेदिति न तथा विचारमर्हतीति शब्दांतराधिकरणवार्त्तिके सर्वभेदस्य लक्षणार्थत्वनि
षेधाद्भावनाभेदाभेदाविति वाच्ये शुद्धाया भावनाया निरूपणाशक्तेर्भेद चिंतानुपपत्तिमाशंक्य धात्वर्थावच्छेदेन भेदानिरू
पणेपि फलावच्छेदेन भेदं निरूपयितुं फलतोपूर्वाभिन्न वेति कृत्वा भावनाफलापूर्वशब्देनोक्ता भावनाभेदाभेदयोरेव ल
क्षणार्थत्वेपि धात्वर्थनिरपेक्षाया अस्या भेदनिरूपणाशक्तेः समित्यादौ धात्वर्थभेदाभेदयोरपि विचार्यत्वाल्लक्षणार्थतापि शब्दे
नोक्ता यद्वा लक्षणार्थावेवेति कृत्वा प्रकरणेनापि संबंध इति सूचनार्थत्वेनोक्ता अपिशब्दो योज्यः फलभेदादेव च कर्मै
क्याविशेषेप्यनुष्ठानविशेषसिद्धेर्विचारस्य प्रयोजनवत्त्वं भेत्स्यतीत्याह एवं चेति। हीषादेः फले विशेषे निधनव्यवस्थापक
भावाद्दृष्टार्थे सोत्तरे हीशनियमाभावेनानार्थक्ये सद्गवगर्थिवा निधनांतरयोरपि प्रयोगे निधनव्यवस्थायां हीषेव श्योक्तत्वमि

त्येको विशेषः यदा तु हीमापि हविष्टिमेव प्रार्थयते तदा हृदि हवींषि सर्वपत्नेः प्रार्थनीये सिद्धांतत्वे कैवल्यसौत्तरेणेति विशेषांतरं हविष्ट्वा
त्वावात्सप्तशोभापत्नैयावत्याः इष्टास स्थानिषिद्धं तेनावत्या एवकाश्यमानत्वानावत्यास्सौत्तरादेवसिद्धे हविष्टे प्रसर्वस्थत्वा
सन्नतयैवकांतं इष्टादीति विज्ञायं अथ वार्त्तिके कालांतरीयतया काम्यत्वनिषेधात्कालांतरीयशेषशेकायामपि हविष्टिकामना
नुपपन्ने रस्तु त्वयमावेणोक्तमिति शब्दनाया विवशः । कथमिति संदेहहेतुः अश्रलाघ्यं ख्यावष्टकृतः धनरिति । यद्येवमित्यादेर
दधिकरणसमाक्षिपर्यंतस्य तात्पर्यस्याः येषांख्यास्यां दूषयितुमुपन्यस्यति । कोविन्नावदिति नरत्नरयोर्वाक्ययोर्निधनपदाकृतेर्नि
धनपदान्वयोनसंलवतीत्याशंक्याह यद्यपि चेति । शाखांतरे त्रिष्वपि वाक्येषु निधनपदस्कृतेस्सदा लोचनेनेहापि त्र्याकांक्षाक
ल्पनया तुष्यंगोपपत्तिर्यद्यपि शब्देन शब्दिताः सर्वपत्नसाध्यं ख्यावष्टे किंतावदिति । पुरुषप्रवर्त्तक विधिलक्षणार्थपुरुषशब्द[illegible]मारि
प्रत्यपुरुषकृतित्या रथ्यार्थपुरुषस्थे त्यादि लाघमाद्येन पादेन व्याख्यातं । विधौ पुरुषशब्दस्यासाधुत्वान्न वा विहितमंगं स्व
तीत्यनेन च न्यायेन नियतस्य निधनस्यांगत्वायसमाम्नायात्साधारण्यतश्चाप्तस्यापि विध्यर्थत्वोपपत्तेरपरितोषाद्व्याख्यापुरु १५०
षकृतित्या रथ्यार्थमथवेत्या[illegible]दि लाघ्यं निधनपदेनापि हीयो न्वये निधनाद्विमसौत्तरविशेषणत्वेन कृतिहत्नस्यैव हविष्टिका

मपदस्यान्वयोपपत्तेः सौभरलक्षणार्थत्वायोगादयुक्तमाशंक्याह अतिशब्दः स्वप्राधान्यवाची लक्षणाशब्दस्याप्यविशेष
णत्ववाचीत्येवं द्वितीयेन व्याख्यातं श्रुत्युक्तिहेत्वंतरोक्त्यर्थमेवं चेति लाघवात्तृतीयेन तद्व्याचष्टे सौभरावयवत्वाद्धीषादेः सौ
भरद्वारा तद्व्यापित्वसिद्धेर्निधने कामसंयोग इति श्रुतिद्वारा श्रुत्यावयवत्वानुपपत्तिमाशंक्य फलांतरालिंगाय चेन व्याख्यातार्थं सौभ
र इति सर्वपदलोपक्रमत्वात् श्लोकस्य समस्तसर्वपदतात्पर्यव्याख्यार्थत्वसूचनायात्येन व्याख्यातं हीषादेरित्यनेन निधनशब्दस्य
हीषादिलक्षणार्थतोक्ता फलान्तरान्वये हीषादेः सौभरानपेक्षत्वापत्ते निधनत्वासिद्धिमाशंक्य फले विहितस्य हीषादेराश्रयापे
क्षायां प्रकरणात्सौभराश्रयत्वावगतेस्तद्गतनिधनत्वेनैव समाम्नानात् निधनत्वानुवादोपपत्तिरिति सूत्रार्थः सौभर इति सावयवा
निधनशब्दस्य हीषादिलक्षणार्थं व्याख्यायैव व्याख्यातो भवति। आद्यं पादं व्याचष्टे यदि हीति। शाखान्तरे देन हीषादेः सौभरनिधनत्वे
न पठितस्य सौभरविधिश्रुत्या विकल्पेन प्राप्तस्य स्वरसतः प्रापणात्मकविधिमात्रपरत्वे येकत्र तया फलावरुद्धत्वेन प्राप्तमवि
ध्यर्थतया गतिसंभवे फलत्वायोगाद्बाधाद्युपपन्नो नियमो नर्थकः स्यादित्याशयः द्वितीयं व्याचष्टे इष्टिकामेति। तृतीयं
व्याचष्टे ऊरुषार्थेति। तदर्थं व्याचष्टे तस्मादिति। सर्वस्य वोत्तकामत्वान्नास्मिन्कामश्रुतिः स्यान्निधनार्थापुनःश्रुतिः॥ ॥वाशब्द

व्याख्यानार्थं तेन न नु निधनादपरं फलमित्यंतं लाघवं व्याचष्टे उच्यत इति चथे तिलाघवेण हीषादेर्निधनपदान्वये फलपद

स्यावाक्यभेदलयेनानन्वयात्तस्मादसन्नायापत्तिरित्याशंक्य तन्निरासार्थत्वेन दृष्टिकामा यजेतेत्यादिकाया कामश्रुतिः सा तन्

त्र्ह्यपरामृष्टसोत्तरविषयात्तद्विशेषणार्था न हीषादेः फलान्वयविध्यर्थेत्येवं सर्वत्रोक्तकामवानस्मिकामश्रुतिः स्यादिति मह

त्वावयवव्याख्यार्थमुच्यत इति लाघवं व्याचष्टे निधनेनेति फलश्रुतेर्हीषाद्यनन्वयेपि निधनस्य वस्त्वाविषयभूतसोत्तरविशे

षणार्थत्वान्नानर्थक्यापत्तिरिति विशेषणत्वोक्त्याशूचिता निधनमात्रे हीषविधौ निधनांतरानर्थक्यापत्तेर्निर्विशेषणस्य निधनस्य

र्निवदत्त्ववादायोगा इष्टिकामस्य प्रकरणलस्य निधनविशेषणत्वेनावगतस्या अनुवादांतर्गत्यवगतेर वाक्यभेदाशयश्च लाघवलत्त्व

यति ~~निर्विशेषणत्वेनानुवादांतर्गत्यवगतेर वाक्यभेदाशयश्च लाघवलत्त्वयति~~ विशेषणवाची सर्वाई द्याचष्टे हीषेति ही

षो निधनपदेनासंबंधे निधनपदानर्थक्यमित्यर्थः उत्तराई द्याचष्टे अस्मत्पक्षे त्विति सोत्तरफलान्वय विधायिनो यो दृष्टि

कामइति वचनांतरस्यैकोपि फलस्योद्देश्यत्वात्तदुद्देश्यं तद्वाक्यसमाप्ते वचनांतरैरिति बहुवचनं पदश इष्टलक्षणया वाक्य १५१

ववादित्वात्सोत्तरावयवानां निधनादीनां समाम्नायादेव प्राप्तत्वाद्धीषादिनियममात्रविधौ नानेकार्थविधिलक्षणवाक्य

तेदाप्तिरित्यर्थः॥ किमर्थमित्याशंक्योत्तरत्वेन निधानार्थेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं साध्यं व्याचष्टे न चेति। दृष्टादिफ
लत्वेनोक्तस्यापि सौत्रस्याग्न्योपलक्षणं नानर्थकमित्यर्थः॥ यत्तु काम्यत्वात्तावेहीपादीनां बलाबलविशेषाद्येलावेन
न्योन्यबाधकत्वायोगान्नियमानर्थक्यमुक्तं तत्परिहरति विनापि चेति। सोमरस्य सामान्यातावात्सर्वासां प्रश्नावेऽनीत्थ
प्रतिहारोपद्रवनिधनाख्यानां सक्तीनां यस्साधारणत्वात्सामान्यरूपस्य सप्तहस्य द्वाविंशादित्यर्थः॥ तथापि कथं बाधइ
त्यपेक्षायामाह तत्कृत्याहीति। सोत्तरस्कृत्यालक्षणयानिधनांतरप्राप्तेरर्थात्तिस्मवद्विषकर्षाविशेषाद्बाधायुक्तेत्यर्थः॥
सोत्तरशब्दस्य वात्तरवाचित्वात्तावान्तद्बाधेपिस्कृत्यर्थबाधो नास्तीति परिहारांतरमाह अथवेति। स्कृति साधनगेत्तरातिय
त्यर्थत्वात्सामस्य द्बाधे प्रधानबाधद्वारापि बाधः शंक्येत कृगद्वरातिरिक्तविवर्णोत्तरस्य प्रौभवाधेऽतस्य नियतकालसा
मत्वागपरिक्षरणार्थत्वेन सामप्रतिगुणत्वे तत्वात्तद्बाधेन कथं चित्सामबाधेति सूचनार्थं स्तोते सुक्तं॥ परस्याख्यामं दूषयि
तुमुपक्रमते एवं चेति। संदेहहेतुं तावद्दूषयति। तदिति। श्लोकं व्याचष्टे हीयीति। सिद्धांतं दूषयति तथेति। श्लोकं व्याचष्टे निध
नेतिं निधनमात्राउवादेनहीविधौ फलपदानर्थक्यात्सोत्तरस्कृत्ये च प्राप्तत्वेनउनस्कृत्यानर्थक्याद्व्यवहितान्वयदोष

परिहारार्थं वृष्टिकामविशिष्टनिधनानुवादेन हीषि[illegible]धानस्योक्तत्वादृष्टिकामत्वादेरप्राप्तत्वादनेकार्थविलक्षणवा
क्यभेदापत्तेर्वेद्यत्वाद्यकामत्वादेरप्राप्तेर्नित्यानुवादायोगाद्यथावार्त्तिकेः श्रुद्धायानित्यत्वेन निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टा
यानिमित्तताश्रिता तथेह विधेयान्वयनिरपेक्षस्वरूपमात्रालोचनेन स्वस्यापि निधनस्यानुवादोपपत्तेर्विशेषणस्यानु
वादान्तर्गत्याश्रयणे हेतुत्वाद्विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदो परिहार्य इत्यर्थः। प्रकृताश्रयालाभस्य पूर्वपक्षनिरास
हेतोरनुक्तत्वान्निधनान्वयविधिनिमित्तवाक्यभेदस्य संगत्यस्य निरासहेतोः पुरिहरत्वात्पूर्वपक्षनिरासोप्ययुक्त इत्याह पूर्वपक्षे
ति। अमतेन स्याद्वक्ष्यमाणः संदेहस्वरूपं तद्धेतुं च तावत्स्तिष्ठा सर्वमाह तस्मादिति। श्रुत्या फलपरत्वसंभवे साधनत्व
तसोत्तरलक्षणानुपपत्तेः संदेहायोगमाशंक्य प्रकृतसौत्तराश्रयत्वसंभवासंभवलक्षणसंदेहहेतुश्च नार्थवाक्ये तु
क्तं प्रकृताश्रयालाभाद्गुणफलान्वये वाक्यस्यासामर्थ्ये सति श्रुत्यसंभवाल्लक्षणोपपत्तेर्वाक्यसामर्थ्यसदसद्भाव १५२
लोचनात्संदेहोपपत्तिरित्याशयः। आकंक्ष्यात्वष्टेहीषीति। कथं तर्हि साधं व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह तदावेति। वृष्टिसाध
नेसोत्तरेहीषिधौसमाम्नायादेव प्राप्तेः फलतो निधनस्य वृष्ट्यार्थत्वावगतेर्हीषिति निधनमित्यर्थो लभ्यत इत्याशयः। विधेयही
पत्तराद्वये वृष्टिकाम

शब्दस्य हीषत्तरात्वयाभ्युपगमाद्ययाद्युपपत्त्या सौत्तरलक्षणार्थत्वकल्पनोपपन्नेत्यद्विमव्यतया विशेषणशब्दो व्याख्येय
इत्याह इष्टिकामायेति। नतु सिद्धांतेपि हीषत्तरात्वादिसौत्तरोपलक्षणार्थत्वादिष्टिकामशब्दस्य हीषत्तरात्वयाभ्युपगमेन
हीषेति सिद्धांतवचनव्यक्तिलाघावयवेतन्निरासो नतु ज्येतेत्याशंक्याह हीषेति। इष्टिकामशब्दो क्वचित्फलस्य सौत्तरो
पलक्षणत्वमनपेक्ष्य स्वेन रूपेण न संबंध इत्यर्थः। सर्वीक संदेहे संदेहस्ताष्ट्युपपाद्या द्यष्टरूप[illegible] क्षतिव्याख्यालाष्टंय
थापुनर्विधानसामर्थ्यादित्यनेन हीषादिविनियोगविध्याशयव्याख्यानं तथैव व्याख्येयमित्याह नत्वेति। तत्र शब्दस्यो ने
न प्रकारेण संदेहोपपत्तौ स्मिसत्यामित्यर्थः। व्याख्यातलाघात्तर्गतस्य योगेति लाघावयवस्य प्रकृतिप्रामाणानियमेन निव
र्तयितुमशक्यत्वादित्यादिवार्तिकेन हीषादिप्रयोगस्य सौत्तरप्रकृत्याख्यवचनप्रामत्वेन समर्थत्वाद्धाधितुमशक्यत्वान्नियमा
र्थत्वेनापि विधेरर्थवत्त्वं न संभवतीति स्वविनाद्व्याख्यानादर्थ्य यथा सौत्तरप्रयोगविधिनैव तदंगस्तत्हीषाद्यनुष्ठानसिद्धेः
कुर्यादिति प्रथक्प्रयोगविधिरनर्थकः स्यादित्येवमपि व्याख्यासंभवतीत्याह प्रयोगेति। तामेव दर्शयति यादिहीति। अथ
वेति द्वितीयपूरूपप्रकृतिव्याख्यानाष्टंसिद्धांतेपि निधनपदानत्वयेन तस्य सौत्तरलक्षणार्थत्वायोगान्नवाक्याद्युपात्तस्य

अस्मिन्व्याख्याने १

वसौलरस्याविशेषेणमेशकयन्वाहृष्टिकामनशहस्यसौलरलक्षणार्थत्वेपितद्विशेषणत्वानभ्युपगमात्तच्छाखाध्यायोपपत्तेर्नोष्ट
नांजघ्यापत्तेस्वस्वार्थत्वाद्यफल[illegible]रिक्रतेरितिस्वशाखाध्यायाशयध्यारस्थानायोगाद्यथाक्रतंध्यावष्टैकिंवेतिनप्रकृत
सौलराधिकारिखरूपप्रत्यासिज्ञानानन्वध्यावगतसौलरसाधनत्वेनकाध्यमानहृष्टिसाधनानपेक्षत्वात्साधनत्वाविही
घादिपदान्वयानुपपत्तेश्शाखान्तदशामानेकहीषादिद्यवस्थापेक्षत्वावगमाद्धीघादिपदानांनिधनव्यवस्थार्थत्वमतो
तेःक्रतेघांव्यवस्थेतिनिधनव्यवस्थाविषयापेक्षायांयथाबृहदग्नयेवप्रजापतयेवसायंजुहोतियत्सूर्यायवप्रजापतयेवप्रात
153 रितिदेवताव्यवस्थार्थयोर्वाक्ययोर्व्यवस्थाविषयेत्ततसौलरलक्षणार्थत्वेनहीषादिपदान्वयसंभवेप्रत्यासिज्ञाविरुद्धाप्रवृष्ट
ष्टिकामादिकल्पनयाप्रक्रताग्न्युपलालसलेशापादिकाद्गुणफलान्वयकल्पनानयुक्तेत्याशंक्याहासाधनेति॥अग्निहृष्ट्यु
योरन्यतोप्राप्तयोःकालद्वयलक्षितेहोमेविधानात्फलतोव्यवस्थायुक्ताइहतुसौलरक्रतिप्राप्तनिधनांतरस्याहृत्वोत्रि
दोषपरिसंख्यापत्तेर्व्यवस्थार्थत्वायोगात्प्रकृताधिकारिप्रत्यासिज्ञानुपपत्तेश्चपूर्ववृष्टिकामादि[illegible]घवगमात्साध १५३
नापेक्षायांसाधनसमर्पणार्थत्वेनैवहीषादिपदेनवृष्टिकामादेःसंबंधोनव्यवस्थार्थत्वेनेत्याशयःअपूर्ववृष्टिकामाद्यवग
यप्रकृतहोमलक्षणार्थत्वेनसायंप्रातःशब्दयोर्देवतापदान्वयप्रथावृष्टिकामादिशब्दानांनिधनव्यवस्थाविषय

तिःसाधनापेक्षितो न्यासश्चविना। इतरस्मिन्निति तात्पर्यं व्याचष्टे अन्यथेति। अनेनवत्ताध्येणास्मत्कृतमेवसंदेहव्याख्यानं स्फु
टीकृतमित्याह तथेति। अस्मच्चयमाज्ञार्थवाङ्मयस्वत्ताध्यस्रुपेक्षितं। हीयोनिधनपदानन्वयाद्वाकस्रेदाशंकात उपपन्नेत्यभि
रस्मार्थत्वेनाद्यसिद्धांतश्रावयव्याख्यानायोगात्स्वयं सर्वथेत्यसौतरथ्योक्तकामत्वेन प्रकृतत्यक्तिज्ञानात्मलक्षणया प्रक्र
तसौतराज्ञवादिकाकामकृतिर्नाश्रवफलोन्यर्थैत्येवं व्याचष्टे सिद्धांतश्चिति। श्लोकं व्याचष्टे सर्वथेति। परोत्तरत्वा निध
नांतरप्रामेर्मंथ्यत्ववादशप्रमावस्तुत्वे वहीपक्षयत्यन्न इत्याशीर्ष्विधानान्निदोषत्वापत्तिरित्याशयः। इष्टादेः स्वकर्मा
उपात्तसौतरविशेषणत्वायोगात् किमर्थं सौतरं विशेषणमित्याशंकोत्तरत्वेनोत्तरावयवव्याख्यानायोगात् किमर्थमत्र यत
इत्याशंकोत्तरत्वेन व्याचष्टे किमर्थमिति। इष्टकामादिशब्दैः क्रतुपात्तफलत्यागेन सौतरलक्षणानुपपत्तेत्याशंकते। कस्मात्तन
रिति। प्रकृतत्वसौतरस्थैकात्तरासाध्यत्वेनाश्रयत्वायोगात्त्ववादाश्रयत्वयोग्यस्थत्वनिधनस्य प्रकरणात्सावात्मकृताश्रयाल
सेनगुणकत्वानुपयायोगात्कृत्यर्थानुपयाउपप नेतलक्षणायुक्तेति परिहरति। तदिति। फलेसाध्येनेष्टमाश्रयमाश्रुयादित्यर्थः
श्लोकं व्याचष्टे हीयेति। न केवलं फलान्वयपरेण वाक्येनेवाश्रयत्वानाह्वाकानेदः किं वाश्रयत्वतस्य निधनस्य सौतरेण विशे

णादपी[illegible]त्याह तथेति। स्ववाक्ये सौत्रस्योपादानात्प्रकरणाद्विशेषलाभः कथमपीत्यनेन सूचितः। एवं सति कौ
दोष इत्याशंक्याह तत्रापीति। न तु साक्षात्सौत्रस्याश्रयद्वा योग्यत्वे घत्ववत्ववाव्ययविनोरत्यन्तभेदाभावेनात्यन्तभेदाद्व्ययागस्यै
त्रयोर्न्नासौ वे साधिते यागः साधित इति शंक्यं वक्तुमिति सूत्रवैयधिकरण्यवार्त्तिकोक्तन्यायतावादव्ययवत्प्रहाराश्रयत्वेनोपपन्ने
स्वेष्टावप्रकरणलभ्यत्वान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशंक्याभ्युपेत्यवादेन परिहरति किंचेति। हीक्षित्यत्रत्रैयद्यपि सौत्रस्य साध
नेतथापि कुलक्षौतत्रिविशत इत्यनवधारणान्निधनाद्युवादाद्युपपन्ने सद्भिश्चावपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयः। सामाना
154 धिकरण्ये तु द्विहेतुकत्वाद्भेदस्यैकस्मिंश्चावयवे व्ययविसामानाधिकरण्यं तुच्छत्वाभावेनाभेदात्वादेकावयवसाधनत्वेन
व्ययविसाधनत्वाद्युपपन्नेरनुगेवांगावतारस्यायस्त्वश्राधाश्यावस्थितं यत्र तदङ्गेनोपसर्प्पतीति सूत्रवैयधिकरण्यवार्त्तिके निषि
द्धत्वाद्यथाशङ्क्यान्तथाश्रुयेदिति कल्पनाद्युपपन्नेरभ्युपेत्यवादमात्रमेवं दर्शयञ्छ्लोकं व्याचष्टे न तावदिति। द्वादशाधिक १५८
रणसूत्रोदाहरणेनातिशयोक्तिः। न तु यथा पशुकामस्योक्थ्यं ग्रहणीयात्त्वोजशिना वीर्यकामः षोडशिनातिरात्रेण प्रजाका
मं याजयेदित्युक्थ्यादिग्रहयागस्यासानां फले विहितानां यागानां सद्यदायात्मकज्योतिष्टोमाश्रितत्वेनावगतानां।

ज्योतिष्टोमस्यानेकयागात्मासरूपावयवस्योक्थ्याद्यात्मासमाजेणाद्याक्षेःक्तावयवेष्ठितानांज्योतिष्टोमसाधनत्वेत्यपे
क्षायांतमग्निष्टोमात्परांवृष्टहीयादिस्तु क्थ्यस्याग्निष्टोमपरत्ववाक्यानंपरांचतु क्थ्यस्यात्ष्टहीयादितिषोडशिनस्तत्परत्व
वाक्यादतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिचोक्थ्यपरत्वेनावगतस्यषोडशिनोऽतिरात्रेविधानादतिरात्रस्यसर्वान्त्यत्वप्रतीतेरन्ते
निवेशस्तथासमाम्नायाद्विप्रतीत्याशङ्कतेअथेति।उक्थ्यादीनांज्योतिष्टोमस्याद्यमध्यमेवापदेशान्तरेणाप्युदृष्टेःलौ
किकत्वेनवाप्युपस्थितानांरूपावधारणफलत्वयोक्थ्यादिव्यपदेशासंभवात्संभवत्यपिरूपावधारणफलत्वयोक्थ्यादि
व्यपदेशेवाक्यान्तरावगतस्यान्तेनिवेशस्यविपर्यान्तराविज्ञानेनफलार्थोक्थ्यादिविषयत्वावधारणंयुक्तोतेनिवेशःहि
षादीनांतुलोकवेदसामान्तरलक्षणत्वरेष्वपिदृष्टेरन्तनिवेशानियमात्सौत्ररान्तनिवेशस्यवपाठेऽप्यासस्थ्यकृतत्वत्रषार्थसौत्ररा
सिद्धार्थेहीषादिविषयत्वेनोपयोजितत्वात्तस्याप्यतेचेणफलेविहितानांस्थानविशेषानवगतेर्निधनत्वात्तुवादोनसंभवतीतिप
रिहरति।तदिति।स्तोत्रकंच्यावष्टभ्यक्षमिति।अलौकिकत्वंविशेषोपपादयितुंनवेत्युक्ताग्रहयागात्मासत्वस्याप्युक्तापिनानाज्यो
तिष्टोमरूपनिष्पत्त्यर्थीस्यात्सातिरिक्तत्वेनैवैषांनिरूप्यत्वान्मध्यपातेवज्योतिष्टोमरूपनिष्पन्नावेवव्यापारापत्तेरद्धयत्वा

155

वो बलेकर्मशेषः स्यादित्यंश्वदात्यन्त्यायेन यागांतरज्ञायोगानंतानिवेशंविनारूपाद्यवधारणं वाचनिकत्वं तेनवान
वधारितरूपाणां फलेविधिरुक्थ्यादिसंज्ञावोपपद्यतइतिस्वरूपेणफलान्वयित्वेनसंज्ञित्वेनचुत्रेधायथलौकिकतेत्याशयः
संलवत्वात्तत्रूथारूपाद्यवधारणेवाचनिकत्वात्तेनिवेशस्यानन्त्यविषयत्वा [redacted] तत्फलार्थच्छि
वोक्थ्यादेर्विषयत्वावसायस्त्यलिधानार्थोनन्त्यविषयत्वेनेतिश्लोकावयवोत्तनिवेशंविनारूपाद्यवधारणात्स्पगमेप्यतनि
वेशोपपादनार्थइतियोपिवेतिपस्यायाख्यातागच्चितावन्नेनवोक्थ्यादिशप्यव्यवस्थितं नियतमेवस्थानं यद्यव्यवस्थितं तथा
पिवाचनिकत्वस्थानविशेषस्यानन्त्यविषयत्वादेतद्विषयतयैवव्यवस्थितमितियोजनाश्चिताक्रत्वर्थत्वेनफलार्थत्वेनयत्से
नरविधानतेनोपयोजितरस्तुक्रतुफलान्वयविधिवाक्येनाश्रयाद्ययाविधानेद्यविहितस्याद्यात्यवापत्तेः कल्पितविधिवि
धेयत्वात्फलपगमाद्धीपादेःफलान्वयसिद्ध्यर्थेनसौनरविधानेनोपयोजितइतिग्राह्यंनिरसितुंसौतरेणफलंविशेषितं तद्य
ग्राहीषादेर्लोकावगतिविपिप्रकृतत्वसौतरावयवश्वतस्यानन्त्यवर्तिना निश्चयइत्याशंक्याहयदिहीति।प्रकृतनियमेषमा २५५
णंनाङ्गीत्याशयश्चनवस्वरेणहीषादेःप्रकृतग्रहणनियामकालादेव्याश्रयत्वेनगृहीतेसौतरेहीषादेर्निधनस्थानत्वात्फल

१६२

र्थं यद्यपि हीषादेः सौसरावयवत्वेन सौसरे समाम्नातेन हीषादिनैकध्यानविधानस्थानत्वं सेत्स्यतीत्याशंकते नन्वेति ॥
यद्यपि लोकादिगतो हीषादिर्गुणफलावद्यविधिना गृह्यते तथापि प्रकृतसौसराश्रितत्वाद्य एव सौसरावयवत्वेन
कल्पितत्वाद्देवस्थानं स विष्यतीत्येकस्य हीषादेर्नानास्थानत्वदर्शनेनैवांतनिवेश नियामकाभावश्चो तत्वात्स्वरूपैक्य
समाम्नातो हीषादिः प्रकृतः फलार्थोपि स एव सौसरावयव एवेति सौसरावयवत्वेनैव (मात्रेणानुशंकानुपपत्तेः सौस
रावयवत्वेनैकध्याख्येयं । तथ्यैको यथैको जनो लेदेस्थानस्य देवदत्तादौ शक्तिरेव दर्शनात्स्थानान्तरेपि च सौसराद्यंस स
माप्त्यंतराले प्रयुक्तस्य हीषादेः सौसरावयवत्वोपपत्तेरवयवांतरोपजनोपपत्तेश्चो क्थ्यादिवद्विरोधानकार्यत्वे
तत्स्थानत्वनियमासिद्धिरिति परिहरति नैतदिति स्थाकध्यावधेर्नशब्देकत्वेनेति । स्थानं दृष्टसामर्थ्यमित्यनेन शक्तिसेदेस्थ
नस्थेत्यथाहारः स्वविनाशरूपनाशाशंकानुपपत्तेस्त्व निरासायोगादात्मीयवा विद्वशब्दागीकारेण सौसरात्मीयत्वस्थ
तदवयवत्वस्वरूपस्यानाशादिति व्याख्येयं । नवेत्यनेनोत्तराद्धं व्याख्यातावारवतीयेनिरस्तमपि प्रपत्ता धर्मस्याय मितरतय
प्रयाख्यदोषांतरालि विवित्सया पुनरूपन्यास स्यदोषे वि स्ययति [illegible] संगिकेति । निधनस्थानप्रयोगाभावे समाम्नातेनैव ही

तर

156

षासौत्तरसिद्धेः फलार्थ्यग्रहीषः सौत्तरसाधनत्वा योगात्स्थानविशेषादेवं सौत्तरसाधनता वा ग्रहेत्याशयः ॥ नव्वश
क्तग्रहीषादेः फले विधौ तस्य सौत्तरसाधनत्वं प्राक् स्थानविशेषा सिद्धेरितराश्रयं स्यात् तच्छक्तस्य तस्य तद्विज्ञानेऽक्तेति
रोधेनाशक्तग्रहणायोगात्स्वक्तग्रहणावगतेस्तस्य च समाम्नायादेव स्थानविशेषसिद्धेर्नेतरेतराश्रयापत्तिरित्या
शयेनाशंकते नात्रेति यदि चवारवंतीयसंस्कारः कश्चिद्विधीयेत ततः कथं विहीहिस्रोत्तणाद्विवशक्तत्पयोतत्वे
दितिपूर्वोधिकरणवार्त्तिकव्याख्येनोपादीयमानत्वेशक्तग्रहणायोगमाशंक्य यच्छह विनिरूप्य संभरसा वंडमाद्यस्फदे
तिमन्त्रेधातंडुलाग्विलजेघेमध्यमासुस्नानयये दाक्वेपुरोडाशमग्राकपालंकुर्यादित्यस्त्वविद्यासानिंद्रायपुदावेदक्षस्थसं
येणिद्यासाद्विस्मवेशिपिविद्यायश्रुतेवत्तमितिशस्त्फदितेशाद्रुपादीयमानत्वेपितंडुलानां शक्तग्रहणदर्शनादितितांवं
द्रमोत्फदयेनिमित्तेदार्शहविर्दार्शीत्यादेवतात्या पनयेदितिविभजतिवाक्यार्थग्रहणे वक्ष्यमाणत्वादेवतो
विनाशक्रान्तदर्शानिष्पत्तेर्देवतान्वयाकांक्षायां मध्यमादिवाक्ये शक्तग्रहविधौ देवतान्तरविधावनपेक्षितविध्याप १५६
त्तेशक्तहविर्विषयत्वावगमाद्यच्छेषपबधेनत्वशक्तविषयत्वद्दढीकरणात्सक्ततनियमो युक्तः स्तुत्यर्थतिक्तग्रहीषा

दिमात्रस्य यच्च तत्स्य लिङ्गरूपेण सन्निविष्टनाद्युक्ते एककर्मान्तरज्ञानं संनिवेशे रेककर्मतानन्तरमुक्ते ति वलीयस्त्वं ज्ञानतां कथमे
कते ति न्याये न बाधायोगादेवं तरा ता वा स्वनयुक्त नियम ऽ संभवतीति वैयर्थ्यं चोक्त्वा परिहरति युक्तं तच्चेति । अतो गुणफ
लान्वयरूपवाक्यार्थायोगाद्विधनस्य व्यवस्थापकरूप एव वाक्यार्थो युक्तस्तमुपसंहरति तस्मादिति । ननु इष्टिकामादिशब्देन सोप
रलक्षणापन्ने निर्धनस्य व्यवस्थापकत्वोपयुक्त इत्याशंक्याह यदेति । अनेन चतुरूपयुक्ते रीतिः सर्वपक्षहेतोर्द्वितीयस्य व्याख्या
पक्षे परिहार उक्तः । नत्वसाधनलक्षणायामपि कारीर्यादिसाधनलक्षणाप्रसंगे सोत्तरेण विशेषणाद्वाक्यभेदस्यादित्याशंक्या
हान्वेति । लक्षणायाश्च प्रकृतविषयव्यवस्थापकत्वात्प्रकृतस्यैव साधनस्य लक्षणेत्याशयः । निषेधव्यवस्थाविषयस्तु तत्प्रकृत
सोत्तरविशेषणलक्षणार्थवाक्ये इष्टिकामशब्दस्य कारीर्यादिलक्षणाशंकामपि नावरोहतीत्याह प्रकृतेति । कामोपबन्धा
नां पदानां फलपरत्वस्यैकादशाद्ये वक्ष्यमाणत्वाद् इष्टिकामशब्द एव वृष्टिशब्द उक्तः । यथा नाद्यस्य स्वर्गस्य वा साधनत्वे सो
त्तरं वृष्टिशब्दो लक्षयतीत्याशंकान संभवति तथा वृष्टिसाधनकारीर्यादिलक्षणाशंकापि न संभवतीति सूचनार्थं दृष्टान्त
वेन त्वेत्युक्तो । ऊरुपपक्षे ते रीतिः सर्वपक्षहेतोर्विशिष्टनः । श्रुत्यापेक्षव्याख्यानं स्वपरिहारमाह मत्यामपि वेति । काम्यत्वात्तावेद्दी

षादीनां तुल्यबलत्वे नैकस्येतरबाधकत्वायोगात् नियमांशं काविनापि तद्गुणकामत्वेनेत्यादिवाक्यनिर्वाहेन निरस्येतीत्युक्त
मित्यनेनोक्तं। नन्वश्ववदेवायाम्नयदृत्या ज्यस्य क्तेसमाम्नायावगतक्रमाक्रमान्तरेण वा प्रयोगदर्शनेन सौत्रक्रमगत
त्वापि विधीयमानस्य हि होमादेः समाम्नायावगतस्थाननियमप्रमाणेनावाहितसंधानं यत्सौत्रक्रमं तस्य च यन्निधनमितिवि
शिष्टानुवादाद्वाक्यभेदोस्मिन्नपि पक्षे स्यादित्याशंक्याह तत्वेति। नियमस्य यथाश्रमविषयत्वान्नाश्ववविधावविवक्षमात
त्राशंकेत्याशयः। व्याख्यातेर्थे लाभस्य योजयति तदिति। समासेधिकरणार्थे परव्याख्याद्वयस्य व्याख्यात्साम विन्नवात्सागन्तुक्रम
157 नंतरसंगतिमाह तदिति। ननु हि साधनस्य सौत्रेण विशेषणादस्मिन्नपि सिद्धांतव्याख्यानेपरव्याख्यावद्धि शिष्टानुवादल
क्षणवाक्यभेदस्य प्रसक्तस्य परिहृतत्वेनाधिकरणार्थो समासेन्तराले स्यावसरात्तत्क्रानंतरसंगत्यभिधानमयुक्तमित्या
शंक्यास्मिन् व्याख्याने नैवाक्यभेदाप्रसक्तिमाह यत्त्विति। हि यो निधनान्वयेतस्योद्देश्यत्वेनाविवक्षितविशेषणत्वाद्वाक्या
पत्तेस्तु निधनमात्रान्वयस्य प्रकरणलभ्यसौत्रविशेषणेनस्याहत्य शंकेः श्रुत्यासौत्रस्य निधनविशेषणत्वेनोपादानप्र १५७
संगाद्वाक्यभेदापत्तिः फलान्वयेतु तस्योद्देश्यलक्षणार्थत्वेनस्वयमनुद्देश्यत्वात् लक्षणया यासौ हि माद्यन्वयसिद्ध्यर्थत्वेन [illegible]

तदन्वयापादकसङ्कतसौत्तरविषयत्वान्नवाक्यभेदप्रसक्तिरित्याशयः परव्याख्यानेचोदितस्तत्पासीदितिश्रुतनि
र्देशेनोक्तं। प्रसंगान्निधनमात्रस्य वस्त्वार्थायैतानिवाक्यानितन्निधनकसौत्तरविशेषस्यैवस्तावार्थानिवेत्यत्रष्टानोप
यिकं विंतांतरं प्रश्नोति। इदं इति। सर्वशाखागतानां सौत्तरविशेषाणां न वैकं श्रुतिशिष्टस्तत्पनेनान्यायेनान्यवस्तुयाश
येरेकस्मात्त्वफलसिद्धेः समुच्चयायोगाद्विकल्पेनप्रयोगोपपन्नेर्ह्यैवादिश्रुतेश्च सौत्तरावृत्तिविधेनतद्धावस्तापकत्वाय्ये
गान्निधनमात्रस्यवस्त्वार्थानीतिपूर्वपक्षमाह तद्वेति। सिद्धांतं शतिजानानिश्चनीति। प्रश्नपूर्वकमुपपादयतिकथमिति। सौ
त्तरगीत्यविशेषेपिप्रति [illegible] शाखमवांतरगीतिविशेषसद्भावाच्छाखांतरस्थस्यसौत्तरगीतिविशेषस्यशाखांतरस्थसौत्तर
त्वक्रियायोगसत्त्वाधारत्वतात्तरविशेषाधीनत्वात्त्वरविशेषात्मकगीतिविशेषासिद्धेः केऽप्यदसावेतद्धि नाशापत्तेर्विकल्पप्राप्ति
विषयस्यैवचनियमविषयत्वात्समस्तस्यैवसौत्तरस्योद्धृष्ट्यादिसाधनत्वेनविधानादिकल्पप्रसंगः शाखाभेदेनपठितस्यसम
स्तस्यैवसौत्तरस्यास्यवस्ततेत्यर्थः। श्रौ कंस्या चक्षुसाम रूपं हीति। सूक्ष्मभेदभिन्नत्वान्नीतिविशेषाणां लक्षणं तरस्यायोगेरूपनाशापत्ते
रित्यापस्तुत्वर्थः। ननु न गिरा गिरेति श्रुत्या दितिगिरापदनिषेधाद्वादेत्यैरं कृत्वोद्गेयमिति इरापदविधानात्रेज्ञायज्ञीयस्य

गिरापदस्थानैराषदश्रयोगाङ्रूपाद्युत्वात्तन्निर्यशानविरुध्यतेतथाचापिरूपाद्युत्वापत्तिरविरुद्धेत्याशंक्यानेचेत्युक्तं।त
त्ररूपाद्युत्वात्मकविकारानभ्युपगताविरापदविधि[illegible]विरोधापनेस्तत्परिहारार्थंविकारोयुक्तश्चनविहविरोधोऽस्मि
न्नाशयः।नतुविकाराश्रयणेपिविरोधोनास्तीत्याशंकायांसर्वत्रचेत्युक्तं।शाप्तरूपाद्युत्वात्मकेविकारेऽप्याक्षिप्यमाणविरोधा
पत्तेः।शरैःकुशानांफलचमसेनसोमस्यसूर्यादिपदेनवाय्वादिपदस्यागत्यैवबाधदर्शनात्सत्यांगतौबाधानर्हत्वेतत्याश
यः।विकल्पश्चासौवेत्यनेनसमसैववेतिशब्दाध्याहारेणयुक्तंतरोक्तार्थविनोक्तराद्धव्याख्यातं।ननुनियमनाद्वानियमश्रु
तौश्रुतत्समस्तनियमाभ्युपगमोनयुक्तस्त्याशंक्याहश्रुत इति।।शिष्याचार्ययोःसहरोजनशास्त्रौशिष्यस्यकार्यत्वाज्जि
त्वानियम म[illegible] नियतनपाशत्वाज्जाचार्यानिरुद्धानेनालोकेदृश्यत इतिद्वादशाधिकरणसिद्धोदृष्टान्तः।यद्वाहष्टिकामश्च से
तरेणेनिविधितश्चसौतरशास्त्रेसमाम्नायाज्जुहोषुशमेरुत्तयशास्त्रोक्तसंबंधविधिर्जाघन्याधिकरणेवक्ष्यमाणत्वात्संबंध
विधिष्वतीतेहोशनिधनसौत्तरविशेषोपादानचविनासंबंधासिद्धेहोशनिधनकसौत्तरनियमएवविधिरर्थ इत्याहएवे १५८
पिचेति।एतमेवसिद्धान्तमुपसंहरतितस्मादिति।। ।। ।।इतिश्रीमद्विकोऽमीमांसामंडनपतिवसंतसोमयाजिरत